

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2021 рік
Випуск 26

Редакційна колегія:

Відповідальний редактор:

доктор іст. наук, професор С. В. Корновенко.

Заступник відповідального редактора:

доктор іст. наук, професор А. Г. Морозов.

Відповідальний секретар:

кандидат іст. наук Ю. Г. Пасічна.

Члени редколегії:

Дубінка-Гуша Є. О. – доктор філософії (Данія);
Івангородський К. В. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Льницький В. І. – доктор іст. наук, доцент (Україна);
Землюліна Н. І. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Карев Д. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Кирилюк Є. М. – доктор економ. наук, професор (Україна);
Кульчицький С. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марочко В. І. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Марусик Т. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Масненко В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Мельниченко В. М. – канд. іст. наук, професор (Україна);
Меньковський В. І. – доктор іст. наук, професор (Білорусь);
Перехрест О. Г. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Ратніков М. І. – кандидат політ. наук, доцент (Україна);
Ресит О. П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ (Україна);
Сердженга П. – доктор габлітований, професор (Польща);
Священко З. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Стемпнік А. – доктор габлітований, професор (Польща);
Сінкевич С. Г. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Тельвак В. В. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Темченко А. І. – канд. іст. наук, доцент (Україна);
Тригуб О. П. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Чабан А. Ю. – доктор іст. наук, професор (Україна);
Черевко О. В. – доктор екон. наук, професор (Україна);
Шмігель М. – доктор істор. наук, доцент (Словаччина).

Збірник індексується в міжнародних базах даних:

Index Copernicus ICV 2020: 84.13
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National
Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

Редколегія висловлює
щирю подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації «Незалежне
об'єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району»,
почесному голові фонду
ім. І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації «Дніпро»

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку.**

Засновники - Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).
Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України.
Наказом Міністерства освіти і науки України
від 15.10.2019 №1301 видання включено до
Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010.

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету ім. Богдана Хмельницького
(протокол № 3 від 13.12.2021 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://ukr-seliyanyn-ejournal.cdu.edu.ua>

© Інститут історії України НАН України, 2021
© Черкаський національний університет, 2021
© Автори статей, 2021

UKRAINIAN PEASANT

COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS

2021 year
Issue 26

Editorial board

Executive editor:

Doctor of Historical Sciences, Professor **S. V. Kornovenko**.

Deputy executive editors:

Doctor of Historical Sciences, Professor **A. H. Morozov**.

Executive secretary:

Candidate of Historical Sciences **Y. G. Pasichna**.

Editorial board:

L. O. Dubinka-Guschka, PhD (Denmark);
K. V. Ivanhorodskiy, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
V. I. Ihnytskyi, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
N. I. Zemzulina, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
D. Karev, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
Y. M. Kyryliuk, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
S. V. Kulchitsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Marochko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
T. V. Marusik, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Masnenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. M. Melnychenko, Candidate of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. I. Menkovsky, Doctor of Historical Sciences, Professor (Belarus);
O. H. Perekhrest, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
M. I. Ratnikov, PhD in Political Sciences, Associate Professor (Ukraine);
O. P. Reient, Doctor of Historical Sciences, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);
P. Serdzhenga, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Z. V. Svyaschenko, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. Stempnik, Doctor Habilitowany, Professor (Poland);
Y. G. Sinkevych, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
V. V. Telvak, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. I. Temchenko, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (Ukraine);
O. P. Trygub, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
A. Yu. Chaban, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine);
O. V. Cherevko, Doctor of Economic Sciences, Professor (Ukraine);
M. Smigel', Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Slovakia).

The collection is indexed in international databases:

Index Copernicus ICV 2020: 84.13
Directory of Research Journals Indexing
Scientific Indexing Services
Ulrich's Periodicals Directory
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
Polythematic database of articles from periodicals of the National Parliamentary Library of Ukraine
Open Ukrainian Citation Index
EuroPub database
LENS.ORG
InfoBase Index
Scilit
Dimensions

The Board expresses its sincere gratitude for helping to prepare the issue

to the honorary chairman of the association "Independent association of agricultural producers in the Chornobayivsky district", the honorary chairman of the I. M. Piddubny Foundation

Petro Grygoryevych Dusheyko and the leaders of "Dnipro" corporation Andriy Petrovych Dusheyko, Grygoriy Petrovych Dusheyko, Oleksiy Petrovych Dusheyko

Founders – NASU Institute of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

According to the decision of the Presidium of the Higher Attestation Commission of Ukraine dated October 22, 2010 №1-05 / 8 was included in the List of professional journals on historical sciences (Bulletin of the Higher Attestation Commission of Ukraine - 2011. - №2). According to the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated 11.21.2015, №1238 the journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 15.10.2019 №1301 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Certificate of state registration of printed mass media series KB №16452-4924P from 02.02.2010.

Issued according to the decision of the academic council of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (records № 3 from 12.13.2021).

The publication is organized with the support of the Scientific Society of Historians-Agrarians and the Scientific-Research Institute of the Peasantry.

The electronic version of the journal is available at the web-address: <http://ukr-seliannyj-ejournal.cdu.edu.ua>

ЗМІСТ

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – XX ст.

<i>Безаров О. Т.</i> Політика аграризації єврейського населення Російської імперії у XIX столітті та її результати.....	5
<i>Іванець А. В.</i> Боротьба кримських татар із радгоспами на південному березі Криму у 1923 році (за матеріалами літерної справи «Міллі-фірка» із ГДА СБУ).....	19
<i>Присяжнюк Ю. П.</i> Село в умовах політики атеїзації суспільства 1920-х рр.: втрата віри.....	26
<i>Стадник О. О., Кузьмінець Н. П.</i> Земельні комітети в Україні у 1917-1918 рр.: нове бачення (за матеріалами Подільської губернії).....	32
<i>Харламов М. І.</i> Профілактика пожеж в українських селах на початку становлення тоталітарного режиму в УСРР (1928-1931 рр.).....	39
<i>Шугальова І. М., Молдавський Р. Л.</i> Дитяча смертність у сиротинцях України в роки Голодомору (1932–1933).....	44

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

<i>Зайка Н. Л.</i> Дослідження колекції рушників НІЕЗ «Переяслав» (історіографічний аспект).....	48
<i>Маркова С. В., Лапчинська Н. В.</i> Совецькі дисонанси конотацій та денотацій на початку 1920-х рр. в Україні: соціоісторичний дискурс за матеріалами V конференції КП(б)У. Частина I.....	55

Історія аграризму

<i>Компанієць О. В.</i> Вирішення аграрного питання як фактор становлення селянських республік на першому етапі Селянської революції (1902 – 1907).....	60
<i>Корновенко С. В.</i> Особливості застосування революційного аграристського досвіду в сучасній Україні.....	66
<i>Лозовий В. С.</i> Політична культура селянства в контексті революційних та державотворчих процесів у 1917-1921 рр.....	71

Аграрна історія в іменах

<i>Каденюк О. С.</i> Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського українського університету в особах: Іван Андрійович Олійник.....	78
<i>Ковальова Н. А., Шмалюх А. А.</i> Ставлення імператора Миколи II до селянського питання у Російській імперії (1894–1917 рр.).....	83

CONTENTS

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations of the 19th – the 20th century

<i>Olexander T. Bezarov</i>	The policy of agrarization of the jewish population of the Russian empire in the XIX century and its results.....	5
<i>Andriy V. Ivanets</i>	The struggle of the Crimean Tatars with the state farms on the south coast of the Crimea in 1923 (according to the materials of the literary case «Milly-firka» from branch state archive of the SSU).....	19
<i>Yuriy P. Prysiazhniuk</i>	The village in the conditions of the politics of atheisation of society of the 1920s: loss of faith.....	26
<i>Olena O. Stadnik, Natalia P. Kuzminets</i>	Land committees in Ukraine in 1917-1918: a new vision (on the materials of the Podil province).....	32
<i>Mykhailo I. Kharlamov</i>	Fire prevention in ukrainian villages at the beginning of the becoming of totalitarian regime in USSR (1928-1931).....	39
<i>Inna M. Shugalyova, Roman L. Moldavskij</i>	Childhood mortality in orphans of Ukraine in the years of the Holodomor 1932–1933.....	44

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

<i>Natalia L. Zaika</i>	Research of the town collection of NHER «Pereyaslav» (historiographical aspect).....	48
<i>Svitlana V. Markova, Nina V. Lapchynska</i>	Soviet dissonances of connotations and denotations of the early 1920s in Ukraine: socio-historical discourse by the materials of the 5th conference of the Communist party (bolsheviks) of Ukraine. Part I.....	55

History of agrarianism

<i>Oleksiy V. Kompaniiets</i>	Solution of the «agrarian issue» as a factor of the formation of peasant republics at the first stage of the agrarian revolution (1902 – 1907).....	60
<i>Serhii V. Kornovenko</i>	Peculiarities of Application of Revolutionary Agrarianist Experience in Contemporary Ukraine....	66
<i>Vitaliy S. Lozovy</i>	Political culture of the Ukrainian peasantry and the revolutionary process in 1917-1921 in the context of the ideologue of agrarianism.....	71

Agrarian history in names

<i>Olexander S. Kadenyuk</i>	Faculty of agriculture at Kamyanets-Podilsk Ukrainian University in persons: Ivan Andriyovych Oliynyk.....	78
<i>Nataliia A. Kovalova, Alona A. Shmaliukh</i>	The emperor Mykola II's attitude to the peasant issue in the Russian empire (1894–1917).....	83

Селянство за умов соціокультурних, соціально-економічних та суспільно-політичних трансформацій XIX – XX ст.

The peasantry under the conditions of socio-cultural, socio-economic and socio-political transformations of the 19th – the 20th century

УДК 94: [323.3: 63–51] (470) (=411.16) «18»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Bezarov

О. Т. Безаров

доктор історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, м. Чернівці, Україна
OORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8467-0647>
e-mail: alex.bezarov@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Безаров О. Т. Політика аграризації єврейського населення Російської імперії у XIX столітті та її результати. *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 5-18
doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Bezarov

ПОЛІТИКА АГРАРИЗАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX СТОЛІТТІ ТА ЇЇ РЕЗУЛЬТАТИ

Анотація. Мета. На прикладах південноукраїнських, сибірських і західноросійських губерній висвітлити політику аграризації євреїв Російської імперії; визначити чинники, які впливали на спроби російського уряду перетворити певну частину єврейського населення країни на землеробів та проаналізувати їх наслідки. **Висновки.** Політика аграризації російських євреїв виявилася загалом успішною, хоча і не була позбавлена певних суперечностей, які, наприклад, знайшли своє відображення у невдалому проєкті єврейської колонізації Сибіру. Проте стратегія російського уряду була очевидною: у спосіб поступової асиміляції євреїв вирішити єврейське питання, що пов'язувалося із давніми релігійними забобонами та уявленнями про євреїв як про самоізолювану етнокультурну групу всередині держави. Особливого бажання ставати землеробами, навіть за умови наполегливості таких відомих російських реформаторів, яким був граф П. Кисельов, євреї не виявили. Відсутність досвіду сільськогосподарської діяльності, невизначеність умов, а головне, перспективи життя у неєврейському оточенні колоній стримували багатьох євреїв від того, аби стати учасниками цього урядового експерименту. Однак близько ста тисяч єврейських колоністів (3 % від загальної кількості єврейського населення Російської імперії) на момент припинення політики аграризації у 1866 р., стали землеробами, опанували незвичну для себе практику соціально-економічного життя, що, безумовно, можна вважати успішним результатом політики уряду. Звісно, що такий результат не задовольнив усіх амбіцій російських реформаторів. Єврейські колоністи зберегли свою національно-культурну ідентичність. Проте у загальному контексті політика аграризації єврейського населення Російської імперії, а особливо її результати, довели, що самодержавство у своїй внутрішній політиці намагалося інтегрувати євреїв у соціокультурний простір імперії. І це йому вдалося, адже незважаючи на те, що у другій половині XIX ст. російський уряд провадив курс на модернізацію, яка передбачала прискорену індустріалізацію країни, єврейські сільськогосподарські колонії на Півдні України успішно розвивалися, а поняття єврейського аграризму стало політичним аргументом у боротьбі єврейського народу за свої національні права.

Ключові слова: євреї, колонізація, Олександр I, Микола I, Олександр II, граф П. Кисельов.

Постановка проблеми. Понад двісті років тому назад у Російській імперії було започатковано унікальний в історії експеримент із перетворення євреїв на вільних селян (фермерів). Амбітний за своїм характером план самодержавного уряду (адже євреї століттями жили винятково у містах і містечках) передбачав залучення певної частини єврейського населення Російської імперії до землеробства на спеціально відведених для цього землях у південних та південно-західних губерніях. Незважаючи на те, що проєкт аграризації російських євреїв, з точки зору його авторів, виявився невдалим, єврейські колонії, що були засновані у першій половині XIX ст., зокрема у південноукраїнських губерніях та у Бессарабії, натомість проіснували аж до початку їх німецької окупації у роки Другої

світової війни, а досвід, який набули єврейські землероби в Російській імперії, було застосовано, зокрема, єврейськими колоністами у Палестині у першій половині XX століття. «По суті, – зазначав із цього приводу відомий російсько-єврейський соціолог та економіст Я. Лещинський, – усі явища у сфері аграризації в країнах єврейської імміграції, – яка спостерігалася у значних розмірах у Палестині та Аргентині й у значно меншому розмірі у Сполучених Штатах і деяких країнах Латинської Америки, – були продовженням процесу, що був започаткований у Росії» [1, 198].

Отже, у XIX ст. процеси аграризації євреїв (колонізація євреями незайманих сільськогосподарських угідь) були характерним історичним явищем лише для країн Східної Європи, зокрема для

Російської імперії, що, на думку багатьох науковців, становить певний феномен в історії єврейського народу Росії, України, Білорусі та Молдови взагалі й політики самодержавства в єврейському питанні зокрема. Певна кількість землеробських колоній євреїв існувала також і в Закавказзі, особливості розвитку яких у контексті цього дослідження потребують, як нам видається, додаткового вивчення.

Сучасна історіографія проблеми представлена дослідженнями М. Шитюка, В. Щукіна [2], Д. Фельдмана, Д. Панова [3], О. Пачковської [4], Ю. Гончарова [5], Л. Кальміної [6], Я. Пасика [7] та Д. Мешкова [8]. Зокрема, на думку українських істориків М. Шитюка і В. Щукіна, політика єврейської колонізації була одним із напрямів вирішення єврейського питання на українських та білоруських землях Російської імперії внаслідок збільшення єврейського населення в результаті поділів Речі Посполитої. «Як засвідчили подальші події, – зазначили автори монографії, – напрям виявився найбільш реальним і перспективним, хоча результати його реалізації не завжди відповідали тим сподіванням, які покладалися урядом на єврейську сільськогосподарську колонізацію» [2, 90]. М. Шитюк і В. Щукін слушно наголосили на тому, що питання про результативність та соціально-економічну ефективність сільськогосподарської єврейської колонізації в південноукраїнських губерніях залишається дискусійним, але переконані у позитивних наслідках політики аграризації російських євреїв [2, 112; 2, 125]. Із ними солідарна українська дослідниця О. Пачковська, котра зауважила, що урядова політика колонізації російських євреїв у першій половині XIX ст., що мала на меті асиміляцію євреїв аж до їхньої християнізації, не вирізнялася своєю послідовністю [4, 55–56]. У 1841 р. ідея привчити євреїв до землеробства отримала друге життя, від переселенців уже не вимагали стати православними і навіть збільшили фінансування [4, 58]. Авторка справедливо зазначила, що «залучення єврейського населення до сільськогосподарської діяльності вимагало від держави досить великої уваги та матеріальних витрат, але російський уряд не мав для цього достатніх ресурсів...» [4, 63–64]. Предметом дослідження для російських істориків Ю. Гончарова та Л. Кальміної стали проблеми єврейської колонізації Сибіру у XIX столітті. Л. Кальміна, наприклад, зазначала, що єврейські землеробські поселення у Сибіру не були рідкісним явищем. Євреїв-землеробів у цьому регіоні імперії було більше, аніж навіть у смугі осілости, а в деяких повітах Східного Сибіру чисельність євреїв, які займалися сільським господарством, вдвічі перевищувала аналогічний показник у торгівлі [6, 336]. Проте, як зауважила авторка, якщо нетрадиційні як для євреїв сфери зайнятості, однією з яких очевидно було сільське господарство, визначалися специфікою імперського законодавства стосовно єврейського населення і регіональними особливостями сибірської економіки (тобто зумовлювалися природними факторами соціально-економічного розвитку), то колонізація 1836 р. була винятково штучним витвором російського уряду.

«Спроба організувати єврейські землеробські колонії в Сибіру, – писала Л. Кальміна, – добре вписувалася у контекст як «єврейської», так й імперської колонізаційної політики: з одного боку, влада вкотре намагалася «перевиховати» євреїв як корисних членів суспільства, розв'язуючи водночас проблему безробіття євреїв у смугі осілости, а з іншого наслідувала традиції російської колонізації на схід із патерналістською роллю держави...» [6, 337–338]. Л. Кальміна визначила важливу, з точки зору нашого дослідження, особливість у взаєминах російського уряду та єврейського населення у першій половині XIX ст., що було характерним явищем і для інших регіонів імперії, які були охоплені колонізаційними процесами. Виявилось, що лідери єврейських громад (кагалів) перешкоджали переселенню бідних євреїв до Сибіру, адже у такий спосіб заможні євреї втрачали можливість поставляти за рахунок бідних родин рекрутів до російської армії [6, 340–341]. З іншого боку, авторка переконана у тому, що політика російського уряду з приводу єврейської колонізації Сибіру була просякнута духом авантюризму та упередженості самодержавства щодо євреїв взагалі, а отже, як нам видається, надто критично оцінила її результати, коли стверджувала, зокрема, що російський уряд взагалі не ставив перед собою мети колонізувати Сибір «силами єврейського народу...» [6, 359]. Водночас важко не погодитися із дослідницею у тому, що залишається не зрозумілим, на який конкретний зиск для краю очікували урядовці від «землеробських дослідів народу, що не мав багаторічних традицій землеробства у незнайомій місцевості, за незвичних кліматичних і психологічних умов?» [6, 343]. Монографія Д. Фельдмана і Д. Панова ґрунтується на широкому колі джерел, які виявлені ними у столичних і регіональних архівах Росії та України. Автори довели, що переселення євреїв у причорноморські степі відбувалося за складних умов і завершилося для багатьох колоністів трагічно. На думку дослідників, це пов'язувалося передусім із недолугою політикою уряду, який недооцінив усі ризики від реалізації власного проекту. Водночас не всі кошти, що виділялися з бюджету на облаштування колоністів, були витрачені за призначенням. Матеріал, що наведений російськими дослідниками, зокрема у першому розділі книги («Єврейська землеробська колонізація Південної Росії»), дозволяє більш адекватно оцінити результати переселення євреїв. Цікавими, на нашу думку, виявилися результати дослідження канадського науковця Я. Пасика, котрий є нащадком єврейських колоністів з Півдня України [9]. Автор стисло охарактеризував процеси аграризації євреїв у південноукраїнських губерніях, проаналізував особливості єврейсько-німецьких відносин у контексті політики колонізації Російської імперії [10], виявив численні факти корупції на рівні місцевого управління єврейськими колоніями [11], а також доречно звернув увагу на те, що відомий російський революціонер і радянський діяч Л. Троцький походив з родини вельми успішних єврейських колоністів Півдня України [12]. Німецький дослідник Д. Мешков в окремому розділі

своєї монографії висвітлив місце та роль менонітів у становленні та розвитку єврейських колоній і зазначив, що перші контакти між німецькими колоністами і євреями відбулися вже наприкінці XVIII ст., одразу після прибуття менонітів до Російської імперії [8, 303]. Автор критично оцінив результати німецько-єврейської співпраці в межах урядового проекту аграризації євреїв, наголосив на тому, що така співпраця зумовлювалася, передусім, економічними інтересами певної частини німецьких колоністів Півдня України, які були вимушені у такий спосіб взяти участь у цьому експерименті російського уряду [8, 308–309].

Мета. На прикладах південноукраїнських, сибірських і західних губерній висвітлити політику аграризації євреїв Російської імперії. Визначити чинники, які впливали на спроби російського уряду перетворити певну частину єврейського населення країни на землеробів та проаналізувати їх наслідки.

Виклад основного матеріалу. Думки про те, щоби перетворити російських євреїв на «корисних» підданих імперії, зокрема на землеробів, уперше виникли наприкінці XVIII ст. серед російських державних діячів були підтримані представниками освіченого єврейства, котрі вважали, що завдяки політиці колонізації незайманих земель країни можна розв'язати єврейське питання [13, 16].

Так, 24 травня 1797 р. російсько-єврейський підприємець і громадський діяч Натан Шкловський (Н. Ноткин) у своєму «Проекті щодо переселення євреїв колоніями у родючі чорноморські степи для розведення там вівців, землеробства та іншого...» посилався на законодавство Австрії та Пруссії й переконував російських урядовців у тому, що євреїв Російської імперії також можна поступово залучити до сільського господарства. Він апелював до старозавітних часів, коли «від сільської праці євреї від рук своїх мали собі на прожиток...». [14]. Н. Ноткин за державний кошт запланував розвинути не тільки єврейське виноградарство та вівчарство, але висловив цікаву думку про заснування вздовж чорноморських портів фабричної промисловості, де євреї могли би навчатися відповідним ремеслам [15, 131].

У 1800 р. до Сенату потрапив проект Литовського громадянського губернатора І. Фрізеля, котрий запропонував розділити усіх російських євреїв на чотири соціальних класи: купців, ремісників, шинкарів і тих, хто не належав до жодного із трьох класів, але «які живляться з різного роду промислів, передусім шахрайського» [16, 88]. Останніх, тобто «пустих» євреїв (шахраїв, фальшивомонетників, факторів, лихварів, контрабандистів), на думку І. Фрізеля, було б доцільно «перетворити на корисний клас у різний спосіб, одним із яких мало б стати хліборобство», якщо взяти до уваги, що незайманих земель у Росії було достатньо. Для заохочення єврейського землеробства І. Фрізель закликав урядовців допомагати єврейським колоністам коштами, забезпечити їх будівельними матеріалами та звільнити від оподаткування щонайменше на десять років [16, 93–94]. Водночас І. Фрізель зауважив, що євреї-землероби повинні бути особисто вільними.

Зрештою, сенатор Г. Державін, якого Павло І у 1799 р. відрядив до білоруських губерній з метою розслідування справи про випадки голоду серед місцевого селянства, виступив у 1800 р. із власним проектом, який вочевидь став урядовою програмою політики колонізації єврейського населення Російської імперії на початку XIX століття [17]. Цікаво, що Г. Державін відкидав ідею аграризації євреїв, що була запропонована Н. Ноткіним, як «безглузду», адже, з точки зору автора «Думки», «неможливо усім мати однакове життя, євреї займаються тими ремеслами, в яких інші не практикуються, а, отже, усі євреї становлять єдине політичне тіло» [17, 247]. Крім цього, Г. Державін висловив свій сумнів з приводу того, що, мовляв, євреїв взагалі можна перетворити на землеробів, забезпечити їх усім необхідним реманентом, коштами, допомогою їм із реалізацію врожаю тощо. Проте він погодився із думкою І. Фрізеля стосовно того, що євреїв «четвертого класу» бажано переселити на південноукраїнські землі, аби вони там запровадили власне сільське господарство, хоча і не заперечував проти того, щоби залишити певну їх частину у Білорусії [17, 186–187]. Оскільки, міркував Г. Державін, євреї не мали досвіду землеробства і скотарства, то їм у цьому повинні були допомагати їхні одновітці – наймані робітники [17, 179]. Щоправда, він не уточнив звідки у цих єврейських найманців мав би з'явитися досвід господарювання на землі. Зауважимо, що автор проекту примусової єврейської колонізації не обмежувався лише аграризацією євреїв, до якої він поставився вельми скептично, але виступав у більш широкому сенсі, «коли євреї та їх дружини будуть змушені стати рукодільними» [17, 195].

Зазначимо, що російські урядовці не були піонерами у сфері аграризації єврейського населення. У сусідній Австрійській імперії на землях Галичини та Буковини Габсбурги також намагалися застосувати принципи фізіократії [18, 14]. Незважаючи на очевидно невдалі спроби Йосипа II залучити євреїв до землеробства, на початку XIX ст. процеси аграризації австрійських євреїв залишалися пріоритетним напрямом у політиці офіційного Відня в єврейському питанні. Наприклад, в імперії Габсбургів дозволялося постійне проживання тим із євреїв-іноземців, які виявляли бажання і здібності щодо землеробства [19, 300–304].

Однак російський уряд у підготовці свого масштабного політичного проекту спирався не лише на східноєвропейську практику аграризації євреїв, але й врахував власний досвід колонізації Південної України, який виявився вельми успішним, зокрема для менонітів [20, 102–103]. Зауважимо, що євреї для російських урядовців залишалися *terra incognita*, а тому діяти чиновникам доводилося обережно, враховуючи інтереси усіх учасників цього процесу: держави, селянства і євреїв-колоністів. На думку західноросійських генерал-губернаторів і губернаторів, євреї виявляли певну зацікавленість у колонізаційному проекті з двох причин: «неужденність та безпорадність», «бажання звільнити своїх малолітніх синів від страшної

рекрутчини» і пошук нових форм господарювання за умов жорсткої економічної конкуренції у західноросійських губерніях [21, X–XI].

Політика єврейської колонізації в Російській імперії здійснювалася самодержавством у два етапи. На першому етапі (1804–1835 рр.) російським урядом, відповідно до вимог «Положення про євреїв» (1804 р.), було запроваджено низку суперечливих за своїм змістом заходів щодо залучення євреїв до землеробства винятково на південноукраїнських землях. З одного боку, євреїв-колоністів звільняли від сплати державних стягнень, заохочували пільгами, кредитами і взагалі вважали повноцінними підданими імперії. Однак з іншого – примушували займатися лише землеробством, встановлювали над ними обов'язкову опіку, аж до часткового кріпацтва. На думку відомого російсько-єврейського історика і публіциста В. Нікітіна, уряд заохочував євреїв до землеробства з триєдиною метою: збільшення території смуги осілости, вирішення єврейського питання (подолати суспільні забобони та упередженість стосовно євреїв взагалі) і заселення незайманих земель Південної України [21, 6–7].

Проте російські урядовці не надто квапилися із виконанням програми єврейської колонізації, на реалізацію якої бракувало коштів. Хоча, як зазначав В. Нікітін, міністерство фінансів у 1806 р. частково відшкодувало витрати адміністрації Могилевської та Херсонської губерній у зв'язку із організацією переселення перших єврейських колоністів [21, 12], якими незабаром став опікуватися Комітет у справах переселенців [22, 36]. Водночас ставало очевидним, що уряд пристав до пропозиції колишнього міністра юстиції Г. Державіна про виселення євреїв із сіл і містечок білоруських губерній. У 1808 р. майже 60 тис. єврейських родин у трирічний термін зобов'язувалися залишити сільську місцевість Білорусії й за сприяння дворянських комітетів на поміщицьких землях мали б заснувати нові колонії та фабрики. Не дивно, зазначав із цього приводу відомий російсько-єврейський історик Ю. Гессен, що євреї-вигнанці благали про те, аби їх якнайшвидше відправили до південноукраїнських губерній [15, 165]. Цікаво, що офіційний Петербург виявляв більший ентузіазм у справі єврейської колонізації, аніж деякі західноросійські (віленський, мінський та волинський) губернатори, які вважали усіх місцевих євреїв «шахраями та ледарями», які прагнуть лише одного – обдурити уряд [21, 18]. Щоправда, у справжньому шахрайстві можна було запідозрити місцеве чиновництво, яке, м'яко кажучи, не дуже сумлінно розподіляло державні кошти на організацію колонізації (уряд виділяв 270 крб. кожній родині і 5 коп. «добових» кожному колоністу), аніж самих єврейських переселенців, які шукали кращої долі у степах Південної України.

Першими єврейськими колоністами в Російській імперії стали євреї, яких примусово виселили з Могилевської та Чернігівської губерній у 1807 р. до Херсонської губернії, у двох повітах якої у 1810 р. було засновано перші єврейські колонії (Бобровий Кут, Ізраїлівка, Добра і Сейдемінуха). На переселення та облаштування 3 640 єврейських

колоністів російським урядом було витрачено понад 145 тис. карбованців [21, 27]. Першим відомим єврейським колоністом у Російській імперії був мешканець Могилевської губернії Н. Фінкельштейн, котрий особисто звернувся до міністра внутрішніх справ графа В. Кочубея із відповідним проханням про колонізацію Південної України [21, 9; 21, 16]. Проте за наказом Олександра I переселення євреїв до південноукраїнських земель у 1810 р. було призупинено майже на десять років у зв'язку із виявленими фактами зловживання владою місцевими чиновниками (зокрема, імператору доповіли про крадіжку херсонським бухгалтером 5 тис. крб. з «колонізаційного фонду» Південної України [21, 42]), війною проти Наполеона і загальним переглядом державної політики з єврейського питання. Останній чинник очевидно пов'язувався із спробами самодержавства реформувати соціокультурне життя євреїв у світлі просвітницької ідеології аж до їх хрещення [15, 180–181].

Процеси єврейської колонізації відновилися на початку 1820-х рр., коли на нових землях було облаштовано близько двох тисяч переселенців, хоча бажаючих стати землеробами поміж євреїв виявилось втричі більше. На думку одного з ініціаторів відновлення політики єврейської колонізації, відомого російського просвітника, брата декабриста М. Тургенєва, директора Департаменту духовних справ Міністерства духовних справ і народної освіти О. Тургенєва, «переселення євреїв є надійним засобом у справі позбавлення їх від шкідливих промислів і байдкування...» [21, 110]. Однак прихильників політики єврейської колонізації в російському уряді на цей раз було небагато. Так, міністр фінансів граф Д. Гур'єв відмовив у задоволенні клопотання пів сотні євреїв із Могилевської губернії, які звернулися до уряду із відповідною заявою про те, аби стати «хліборобами». Граф В. Кочубей також скептично поставився до перспективи єврейської колонізації Південної України за державний кошт. Унаслідок епідемії та голоду, що вирували тоді у колоніях, викликані неврожайними роками (влітку 1822 р. посіви новоросійських колоністів були спустошені сараною), непридатності земельних угідь для ефективного господарювання у 1823 р. звели нанівець процеси єврейської колонізації. Близько тисячі єврейських колоністів із Білорусії були змушені повертатися з Південної України додому [15, 204–205]. Щоправда, землеробами усі охочі євреї могли бути й у себе вдома. Згідно з указом Олександра I від 11 квітня 1823 р. євреї мали право орендувати землю у місцевих поміщиків для сільськогосподарських потреб [21, 128]. Однак за умови відсутності у таких орендарів необхідних коштів і частих неврожайів самостійне господарювання на орендованих, наприклад, на білоруських або польських землях, було вельми проблематичним. Водночас неузгодженість російського законодавства з єврейського питання почасти паралізувала намагання імперського уряду запровадити політику єврейської колонізації, зокрема у Царстві Польському, намісник якого своїм указом

у 1822 р. дозволив євреям займатися землеробством, але низка чинних розпоряджень місцевої влади, які обмежували сільськогосподарську діяльність польських євреїв, ускладнила процеси аграризації євреїв у Царстві Польському [23, 68].

Євреї-колоністи прагнули потрапити саме до південноукраїнських земель для того, щоб отримати хоча б якісь дотації від уряду, який натомість не квапився фінансувати єврейські господарства. Наприклад, міністр внутрішніх справ В. Ланской у 1823 р. зазначав, що «безкінечна надія євреїв на казенну допомогу легко відволікала їх від землеробства» [21, 132]. Зрештою міністерство фінансів погодилося у тому ж році виплатити 60 750 крб. на поліпшення становища новоприбулих до Південної України єврейських колоністів [21, 135].

За Миколи I політика колонізації супроводжувалася репресивними заходами щодо тих з єврейських колоністів, які ухилялися від безпосереднього землеробства, аж до заслання їх до Сибіру. Загрозою для євреїв ставала проблема рекрутчини. У 1830 р. євреям-колоністам заборонялося приписуватися до інших, крім землеробського, станів. Це призвело до масової втечі євреїв з херсонських колоній.

У 1835 р. розпочався другий етап єврейської колонізації в Російській імперії. Зміни законодавстві стосовно євреїв, відповідно до «Положення про євреїв» 1835 р., як відомо, віддзеркалювали спроби російського уряду врегулювати єврейське питання соціально-економічними методами [24, 82]. Зокрема, були значно збільшені пільги для колоністів із євреїв, яким дозволялося купувати та орендувати державні земельні угіддя, оселятися там; скасовані боргові зобов'язані; євреї-колоністи звільнялися від рекрутської повинності.

Водночас уряд оголосив про кампанію колонізації Сибіру. Тим із колоністів, які забажали займатися землеробством у сибірських губерніях, уряд надавав по 15 десятин землі, сільськогосподарський реманент і худобу. Колоністи звільнялися від оподаткування та рекрутської повинності на 25 і 50 років відповідно. Євреї охоче відгукнулися на заклик уряду опанувати східні землі Російської імперії. Зокрема, до Тобольської та Омської губерній попрямували кілька тисяч єврейських колоністів, але бажаних стати сибірськими хліборобами виявилось набагато більше. За підрахунками Л. Кальміної, до уряду офіційно звернулося 3 тис. єврейських родин (11 785 осіб) з Мінської, Могилевської, Гродненської, Курляндської губерній, Білостоцької області з проханням про участь у проєкті колонізації Сибіру [6, 342]. Збільшення кількості сибірських колоністів змусило міністра фінансів Є. Канкріна клопотати перед урядом про додаткове виділення вільних казенних земель в Омській губернії [5, 16]. Натхненником кампанії з єврейської колонізації Сибіру був міністр внутрішніх справ граф Д. Блудов, котрий неодноразово звертався до губернаторів із проханням про те, аби вони допомогли єврейським родинам, які забажали переселитися до Сибіру. Щоправда, незабаром, той же Д. Блудов став

прихильником згортання попередньої політики уряду [6, 348].

Отже, 5 січня 1837 р. переселення євреїв до Сибіру було несподівано призупинено, а 15 травня того ж року остаточно заборонено. Були ухвалені особливі правила, за якими єврейська колонізація сибірських губерній визнавалася небажаною. Переселенці, які встигли потрапити до місця призначення до 5 січня 1837 р., могли залишатися у Сибіру. Всі інші попрямували до Південної України. Загалом, на думку Л. Кальміної, до Західного Сибіру щасливо доїхали 1 317 євреїв, нащадки яких колонізували увесь сибірський регіон [6, 358].

Причини дивного, на перший погляд, рішення російського уряду з приводу припинення єврейської колонізації Сибіру очевидно потрібно шукати у політичній площині. Звісно, що експерименти з аграризації євреїв не були позбавлені тієї частки авантюризму, про який зазначила Л. Кальміна, котра писала, що несподіваний успіх єврейської колонізації Сибіру поставив би під сумнів упередженість самодержавства стосовно того, що, мовляв, євреї взагалі не здатні до «корисної» праці, а шукають лише зиск у відносинах із місцевим селянством і прагнуть обдурити державу тим, що тільки видають із себе землеробів [6, 359]. Зауваження російської дослідниці цікаве, але, на наш погляд, не зовсім переконливе, адже навряд чи російський уряд дозволив би собі, навіть з метою задоволення відомих забобонів Романових стосовно євреїв, фінансування таких грандіозних державних проєктів, яким була єврейська колонізація Сибіру. Власне сама авторка вважає свою думку робочою гіпотезою для пояснення несподіваного припинення владою «сибірського» експерименту.

Як нам видається, однією з причин краху «сибірського» проєкту аграризації євреїв стала малорухома бюрократична система Російської імперії і корумпованість чиновників. Не виключено, що кошти, які надавалися урядом на переселення євреїв, могли розкрадатися на місцевому рівні, адже, наприклад, у південноукраїнських губерніях зловживання місцевих чиновників носили масовий характер і спостерігалися упродовж усього періоду єврейської колонізації цього краю [11, 77]. З іншого боку, зауважимо, що після польського повстання 1830–1831 рр. кількість засуджених революціонерів до заслання у Сибіру щороку зростала [25, 3–4]. Зважаючи на певну упередженість російських урядовців щодо євреїв, яка очевидно зміцнилася після того, як стало відомо про їхню участь у революційних подіях у Царстві Польському [23, 239], єврейська колонізація Сибіру загрожувала б неприємним для самодержавства польсько-єврейським альянсом у серці імперії. Однак, як виявили результати сучасних досліджень, чимало польських євреїв у 1831 р. були відзначені орденами та медалями російського уряду за їхню участь у справі придушення повстання [26, 11–19]. На нашу думку, самодержавство у такий спосіб намагалося зміцнити хитку політичну лояльність польських євреїв, яку можна було ефективно протиставити революційності польської інтелігенції. Як би там не було, але шеф жандармів О. Бенкендорф

зазначав, що у сибірському засланні перебувало чимало порочних людей, а євреї, які є «сумнівними у своїй моральності», «не матимуть гідного прикладу працелюбства і господарювання» [5, 16]. До речі, як підкреслював російський дослідник Ю. Гончаров, єврейські колоністи не поспішали ставати землеробами. Коли у 1836 р. було ухвалено постанову генерал-губернатора Західного Сибіру про заборону на проживання євреїв у містах без відповідних документів, виявилось, що лише у 4 із 16 повітів, в яких були прописані євреї, вони жили там насправді. Більшість із них фактично оселилися у Тобольську [5, 17].

Незважаючи на суперечливу політику російського уряду у справі єврейської колонізації Сибіру, її результати були очевидними. Наприклад, помітними поселеннями єврейських хліборобів були колонії у Тюкалінському (256 осіб) та Каїнському (355 осіб) округах Тобольської й Томської губерній відповідно, що становило 15 % від усіх євреїв цих регіонів імперії [5, 30; 5, 62]. Однак загалом частка євреїв серед сільського населення сибірських губерній була значно меншою (0,15 %), ніж серед містян (3,87 %) [5, 39].

Водночас 700 родин єврейських колоністів, які були змушені наприкінці 1837 р. повертатися назад із невдалої і сповненої драматизму «сибірської одиссеї», у наступні шість років нарешті осіли на південноукраїнських землях. За дорученням Комітету Міністрів, місцеві органи влади південноукраїнських губерній та Бессарабії зобов'язувалися допомагати коштами новоприбулим «сибірським переселенцям» [6, 356; 6, 358]. На переселення «сибірських» колоністів Міністерство фінансів асигнувало 25 200 крб. [21, 223].

4 листопада 1837 р. Державна рада ухвалила законопроект міністра внутрішніх справ графа Д. Блудова про єврейські колонії у Південній Україні, за яким усі 9 єврейських колоній підпорядковувалися генерал-губернаторові, який призначав центральну адміністрацію колоній у Великому Нагартаві Херсонської губернії. Усі чиновники центральної адміністрації затверджувалися міністром внутрішніх справ. За новим законом торгівля у поселеннях не-колоніальними товарами заборонялася, а колоністи не могли самовільно залишати свої господарства. Через 20 років єврейські колоністи набували право приписуватися до міщанського або купецького станів. Загалом колонії нагадували військові поселення із суворю системою контролю і покарання [21, 219–221].

Упродовж 1837–1844 рр. уряд не залишав спроб впорядкувати життєдіяльність єврейських колоній. Усіма справами колоній відтепер займалося новостворене 26 грудня 1837 р. Міністерство державного майна. Катеринославське училище садівництва зобов'язувалося допомагати колоністам насінням, саджанцями тутових і шовковичних дерев, які наповнювали громадський фонд південноукраїнських колоній зерновими і плодово-ягідними культурами. Згодом колоністи отримали безкоштовно саджанці дерев із Сімферопольського державного садівництва [21, 286]. У 1839 р. для формальної реєстрації

поселення було збільшено мінімальну кількість колоністів до 80 осіб. Посилювався контроль за їх діяльністю. У Вітебській та Могилевській губерніях єврейські колоністи могли оселятися не ближче трьох верст від поміщицьких маєтків. На думку міністра державного майна, відомого реформатора, графа П. Кисельова, такі заходи, з одного боку, унеможливили би зіткнення на релігійному ґрунті, а з іншого – унаочнили б результати землеробства євреїв [21, 240].

Постановою Кабінету міністрів від 3 січня 1839 р. «справжніми землеробами» визнавалися лише ті з євреїв, які мали не менше 5 десятин землі на кожного казенної, придбаної або орендованої ними землі у Вітебській, Мінській, Гродненській, Київській, Віленській, Подільській, Волинській губерніях та у Білостоцькій області [21, 237]. Держрада врегулювала питання оподаткування та рекрутської повинності стосовно єврейських колоністів, що правдане на користь останніх. Зокрема, за новим законом від 18 червня 1840 р., якщо єврей за віком мав служити в армії, але став землеробом, то його родина зобов'язувалася виставити замість нього нового рекрута; євреїв, які приписалися до міщанського стану із землеробського – знову стати землеробами не могли, адже визнавалися законом як «неблагонадійні» [21, 242].

Однак намагання урядовців оптимізувати переселенську політику особливих успіхів не мали. Чимало з єврейських колоністів навіть не змогли потрапити до місця призначення за браком коштів, через хвороби та несприятливі погодні умови. Генерал-губернатор граф М. Воронцов був змушений навіть створити «тимчасовий комітет», який надавав медичну та соціальну допомогу новоприбулим євреям [21, 250]. На думку російських чиновників, за 35 років колонізаційної політики уряду євреї так і не перетворилися на землеробів: «Порівнювати побут євреїв-колоністів і німців неможна: євреї у злиднях, ніхто з них нічого не має, а їх оселі занепали...» [21, 252].

Урядова тяганина із єврейськими колоністами дратувала місцевих чиновників. Так, граф М. Воронцов закликав уряд безпосередньо підпорядкувати відповідним міністерствам і відомствам усі справи в колоніях. Натомість граф П. Кисельов умовляв його продовжувати «завідувати колоніями». Зрештою урядовці дослухалися до рекомендацій впливового південноросійського генерал-губернатора. Міністри фінансів і держмайна у 1841 р. надали матеріальну допомогу єврейським колоністам на суму у 127 тис. крб., що дозволило влаштувати ще 4 єврейських колонії (Новий Берислав, Львова, Романівка і Новополтавка), в яких проживали 684 родини новоприбулих колоністів [21, 254; 21, 263], які отримали від уряду 175 крб. на кожную родину допомоги на переселення, зведення будинків, купівлю худоби, реманенту, насіння тощо [21, 270]. У травні 1840 р. у Великому Нагартаві було відкрито єдину російськомовну школу для дітей єврейських колоністів, більшість з яких навчалася у місцевих хедерах [21, 279].

Негативне ставлення до проблем єврейської колонізації висловили Волинський та Поділь-

ський губернатори, які, зокрема, у березні 1841 р. із сумнівом поставилися до планів уряду розвинути у Південно-Західному краї єврейське землеробство, зважаючи на його малоземельність і близькість до кордону з Австрійською імперією. Проте, незважаючи на певний скепсис щодо процесів єврейської колонізації взагалі, губернатори були не проти фінансової допомоги з боку уряду на потреби єврейських колоністів Волині та Поділля, але на адресу окружних начальників або поміщиків [27, 344]. Натомість Київський губернатор І. Фундуклей у своєму листі від 19 квітня 1841 р. на ім'я Київського генерал-губернатора Д. Бібікова, висловив стриманий оптимізм стосовно єврейської колонізації і наголосив на тому, що це єдиний надійний засіб попередити єврейську злочинність. У своєму зверненні на адресу графа П. Кисельова від 29 квітня 1841 р. Д. Бібіков, посилавшись на думки своїх підлеглих губернаторів, виступив проти політики аграризації євреїв Південно-Західного краю, хоча єврейська колонізація Південної України та Бессарабії уявлялася Київському генерал-губернатору вельми перспективним планом російського уряду [27, 345].

Однак урядовий комітет із єврейського питання, що був створений у грудні 1840 р. на чолі із графом П. Кисельовим («Комитет для определения мер коренного преобразования евреев»), загалом схвалив програму реформ свого голови [28, 81–82], а після того, як 26 грудня 1844 р. було опубліковано «Положення про євреїв-землеробів» [27, 346], процеси єврейської колонізації у Російській імперії набули практичного змісту.

Так, у 1845 р. у південноукраїнських губерніях налічувалося 15 єврейських колоній, в яких проживало 12 779 осіб. Усі ці колонії, крім Сагайдака, фінансувалися з державної скарбниці [21, 276]. У наступному році на організацію єврейських колоній у Катеринославській і Херсонській губерніях було виділено ще 50 тис. крб., що дозволило влаштувати 3 705 нових колоністів [21, 299; 21, 310]. Загалом у Катеринославській губернії упродовж 1846–1855 рр. виникло 17 єврейських колоній.

Також єврейські колонії існували у Криму, Бессарабії та на Волині. Наприклад, у 1842 р. в Євпаторійському повіті Таврійської губернії 25 єврейських родин заснували колонію Рогатлик; у Нових Каушанах Бендерського повіту Бессарабської губернії проживало 130 родин єврейських колоністів. Упродовж 1833–1853 рр. у Бессарабії були засновані 9 колоній, в яких проживали євреї з Подільської губернії. На початку 1860-х рр. було відомо про існування 16 єврейських колоній майже у всіх повітах Бессарабії [29, 140]. Якщо колонії у Херсонській і Катеринославській губерніях розташувалися винятково на орендованих у держави землях, то бессарабські або волинські колоністи могли придбавати землю у приватну власність. У 1836 р. у Волинській губернії виявили бажання займатися землеробством 437 єврейських родин, які, незабаром, заснували власні колонії у Луцькому, Рівненському, Новоград-Волинському та Бердичівському повітах [27, 340–341]. Після 1844 р. нові колонії єврейських землеробів з'явилися у Житомирському та Ковельському повітах Во-

линської губернії, а також на Поділлі та Київщині [27, 347].

Отже, у першій половині XIX ст. аграризацією євреїв була охоплена майже уся Південно-Західна Росія. У 1844 р. для облаштування нових єврейських колоній урядом були відведені казенні землі у Гродненській, Подільській та інших губерніях. У 1847 р. було встановлено розміри земельних угідь для єврейських колоністів: 30 і 20 десятин на кожну сім'ю у Південній Україні та поза її межами відповідно. Згодом ці розміри були збільшені до 40 дес. на південноукраїнських землях і 31 дес. у Таврійській губернії. За розрахунками чиновників, вільних земель було достатньо, аби забезпечити нею усіх бажаючих єврейських колоністів [21, 425]. Крім цього, було створено переселенський капітал для допомоги колоністам за розрахунком: 170 крб. на одну сім'ю. Кошти на колонізацію утримувалися єврейськими громадами з коробкового збору. Упродовж 1846–1848 р. на потреби єврейських колоній було витрачено 272 600 крб.

До справи розвитку сільського господарства євреїв, за указом Миколи I від 5 листопада 1846 р., були залучені німецькі колоністи (меноніти), які ставали «шульцями» (старостами) і «бейзицерами» (заступниками старост) єврейських колоній. Залучення саме менонітів на допомогу єврейським колоністам не було випадковим урядовим рішенням, адже, за словами графа П. Кисельова, ці особливо побожні люди «знайдуть у нових колоніях, крім матеріального зиску, засоби бути корисними у філантропічному та релігійному сенсі для людей, які потребують не лише влаштування господарського, але й морального життя» [10, 28].

Значимо, що правовий статус єврейських колоністів визначався указом Олександра I від 12 грудня 1802 р. про «вільних хліборобів», за яким єврейські землероби визнавалися особисто вільними селянами, які могли бути землевласниками [2, 91]. У 1844 р. їхній статус було підтверджено як «сільських обивателів» (що дорівнював статусу державних селян), але на офіційному рівні всіх євреїв-землеробів продовжували вважати колоністами, що вочевидь вносило деяку юридичну плутанину в процесах аграризації євреїв, адже орендарі земельних маєтків не мали статусу колоністів, тобто не були учасниками урядової програми. Проте їх могли визнати землеробами за відповідними поданнями губернських правлінь і дозволом Міністерства внутрішніх справ [2, 107].

5 квітня 1847 р. урядом були ухвалені «Додаткові правила про поселення євреїв та про управління колоніями», за якими у південноукраїнських губерніях було засновано відповідний Комітет з піклування для загальної координації діяльності колоній. На місцевому рівні управління єврейськими колоніями доручалося досвідченим німецьким колоністам, яким додатково були відведені ділянки землі поруч з єврейськими. Загалом менонітам в єврейських колоніях урядом було відведено 192 ділянки по 40 дес. на кожну родину [22, 36]. Десятки безземельних менонітських родин з Хортиці переїхали до єврейських колоній з метою навчити єврейських новачків землеробству і скотарству,

отримати нарешті свою землю та пільги, що були водночас обіцяні їм урядом згідно до «єврейського проекту» (*Judenplan*) [10, 29], який, як тоді здавалося, мав непогані перспективи. Так, якщо на початку 1850-х рр. у 18 єврейських колоніях Херсонської губернії жили 1 664 єврейських і 38 німецьких родин, то у 1869 р. на 30 тис. єврейських колоністів припадало 205 німецьких родин. За невелику платню безземельні німецькі колоністи могли без проблем придбати близько сотні єврейських господарств, як спорожніли внаслідок втечі їхніх власників до міст. Однією з причин популярності *Judenplan* з-поміж німецьких колоністів, як зазначив Д. Мешков, крім гострого для них питання землеволодіння, був соціокультурний чинник, адже меноніти сприймали доручення російського уряду як почесну місію, як аргумент у боротьбі світського та церковного керівництва у своїх громадах [8, 314].

Єврейські колоністи, крім безвідсоткового кредиту на 10 років, заохочувалися правом особистого та спадкового громадянства, але за умови, якщо б вони залучили до землеробства ще декілька єврейських родин [21, 335]. У 1807–1852 рр. на південноукраїнських землях за державний кошт було влаштовано 9 156 родин єврейських колоністів [21, 439], а у 1846–1866 рр. 1 296 єврейських родин отримали від уряду 900 новобудов на загальну суму у 170 755 крб. [21, 552].

Інші єврейські колонії (близько 60 тис. колоністів), що існували поза межами Південної України, фінансувалися з власних коштів євреїв, за сприяння місцевих органів влади. Наприклад, у вересні 1852 р. Київський генерал-губернатор князь І. Васильчиков надіслав підлеглим йому губернаторам розпорядження про якнайактивнішу допомогу у справі аграризації євреїв. Водночас він радив використовувати вплив самих євреїв, які мали повагу і довіру з-поміж одновірців. Проте, як зауважила сучасна українська дослідниця Н. Щербак, надії представників місцевої влади на заможних єврейських підприємців не справдилися, за винятком хіба що відомого єврейського банкіра з Бердичіва І. Гальперіна, котрий на прохання князя І. Васильчикова влаштував 40 родин єврейських колоністів [27, 349–350]. Загалом уряду вдалося упродовж 1807–1852 рр. на поміщицьких і казенних землях Західного краю влаштувати 22 471 єврейських колоніста [28, 98–99], з яких, мабуть, лише половина займалися сільським господарством.

Після Кримської війни зацікавленість самодержавства у відновленні політики аграризації євреїв згасла, адже, на думку урядовців Олександра II, неможливо людей без досвіду, а головне без особливого бажання, перетворити на справжніх землеробів [21, 434]. Крім цього, у роки Великих реформ процеси єврейської колонізації втратили свою економічну складову. Собівартість проекту колонізації зросла утричі й становила у 1864 р. 500 крб. на кожну родину [21, 531]. Власне Південь України, який перетворився на самодостатній регіон розвитку, вже не розглядався урядом як об'єкт для штучної колонізації.

Однак деякі урядовці не втрачали надії на успішне завершення багаторічного проекту

аграризації євреїв. Граф П. Кисельов звернувся за допомогою у фінансуванні до відомого російсько-єврейського підприємця і мецената Є. Гінцбурга, котрий у 1856 р. встановив щорічну іменну премію за особливі успіхи євреїв у землеробстві [21, 446]. У 1863 р. премією Гінцбурга були відзначені 24 найкращих, на думку російського уряду, єврейських колоніста [21, 537].

Проте загальний рівень розвитку єврейського землеробства, на думку урядовців, продовжував занепадати, а кількість євреїв, які бажали стати справжніми хліборобами, помітно скоротилася. За словами міністра держмайна О. Зеленого, відновлювати колонізаційний рух серед євреїв і примусово робити з них землеробів не варто: «перевиховати їхній характер і звички, дати їм інший образ життя – можна лише за неухильного та сумлінного контролю, не залишаючи нічого для самого життя й натури єврейської...» [21, 552]. Урядовці підкреслювали, що упродовж шістдесятирічного досвіду єврейська колонізація південних і західних губерній мала передусім формальний характер, а сподівання на те, що євреї у природній спосіб стануть землеробами немає. Вони не заперечували, що серед євреїв «з'явилося здорове землеробське зерно, яке за сприятливих обставин здатне зміцніти, але це зерно, порівняно з його вартістю», уявлялося чиновникам «нікчемним, аби воно самостійно розвивалося» [21, 553].

Отже, згідно з указом Олександра II від 30 травня 1866 р. аграризація євреїв визнавалася недоречною як з точки зору її економічної складової, так і з політичних міркувань [30, 333]. Російський уряд був змушений визнати хибність свого задуму перетворити євреїв на землеробів і остаточно згорнув цей проект. Кошти, що залишилися від нереалізованої програми єврейської колонізації, передбачалося спрямувати на розбудову Житомирського ремісничого училища для євреїв, на одноразові виплати єврейським колоністам Київської губернії, які постраждали від нещасних випадків [30, 334]. Взагалі у смугі осілості євреям не заборонялося приписуватися до стану землеробів і користуватися певними правами і обов'язками [31, 194–195].

Незважаючи на те, що уряд офіційно припинив фінансування єврейських колоній та скасував відповідні пільги колоністам (після запровадження у Російській імперії загальної військової повинності у 1874 р. необхідність у пільгах колоністам стосовно військової служби автоматично відпала), Південь України, наприкінці 1870-х рр. став прикладом для пропаганди розвитку єврейського аграризму в Російській імперії. На шпальтах російсько-єврейських видань, зокрема «Русского еврея», розгорнулася справжня ідейно-політична кампанія на підтримку єврейського землеробства. «Новоросія для євреїв, – зазначали російсько-єврейські публіцисти у 1879 р., – стала новою «обітованою землею». Вони були сумішшю польських, литовських і німецьких євреїв, які від часів їх поселення зовсім переродилися на новий тип єврея – південця, які усвідомили свою місію і подивилися на життя з реальної, практичної точки

зору» [32, 39]. «Ми мусимо визнати, – зауважували прихильники єврейського аграризму, – що далеко не всі переконані у зиску, на який можна сподіватися від залучення євреїв до землеробства» [33, 103], але «від якого вони можуть тільки виграти» [34, 182]. «Сумні результати урядового досвіду колонізації євреїв лише довели, що дорослих євреїв, які не отримали невластиві для сільського мешканця виховання і навички, неможна в один чудовий ранок перетворити на хліборобів; але з цього ще не випливає, що поступова підготовка дітей до землеробства, завдяки спеціально заснованих для них навчальних землеробських ферм, не увінчається повним успіхом» [34, 183]. У результаті цієї кампанії у 1880 р. було створено Товариство єврейського ремісництва та землеробства в Росії («Общество ремесленного и земледельческого труда среди евреев России»), якому вдалося лише за перших пів року свого існування зібрати 220 тис. крб. добровільних пожертв на розвиток єврейського ремісництва та землеробства [35, 486].

Однак після хвилі єврейських поромів, що у 1881–1882 рр. охопила собою майже увесь Південно-Західний край, та ухвалення «Тимчасових правил про євреїв» 3 травня 1882 р., за якими євреям заборонялося селитися поза містами та містечками, надії освіченого єврейства на відновлення офіційної політики аграризації виявилися марними. Єврейський переселенський капітал на суму в 1 млн. 110 тис. крб. у 1887 р. уряд заморозив на рахунках державної скарбниці. Міністр держмайна М. Островський з цього приводу наголосив на марудності усіх зусиль уряду стосовно залучення євреїв до землеробства через нездатність останніх взагалі займатися сільським господарством [24, 105]. Проте, як пригадував відомий російсько-єврейський юрист і громадський діяч Г. Сліозберг, М. Островський дещо поквапився із висновками з приводу нездатності євреїв стати землеробами, адже думка міністра ґрунтувалася на результатах урядової ревізії єврейських колоній, які зрештою виявилися хибними [36, 490–493]. З іншого боку, зауваження Г. Сліозберга, на яке посилаються сучасні дослідники [2, 112], на наш погляд, варто оцінювати більш критично, крізь призму тогочасної гостроти єврейського питання в Російській імперії. Наприклад, автор публіцистичного нарису про тогочасний стан і перспективи розвитку єврейських колоній у Катеринославській губернії, відомий російський поет, літературний і державний діяч К. Случевський переконував читачів «*Русского вестника*» в існуванні підступного задуму євреїв, поляків і «наших юдофілів» завдяки єврейським колоніям розхитати непорушну міць смуги єврейської осілості в Російській імперії [37, 217–224]. Щоправда К. Случевський не пояснив, якою ж тоді була роль російських урядовців у поширенні «польсько-єврейської змови» і чому, зрештою, вони не залишали спроби залучити євреїв до землеробства, якщо, за словами автора, «від перших кроків цієї справи було зрозуміло, що досвід буде невдалим» [37, 207].

Можна погодитися із думкою відомого російсько-єврейського соціолога Б. Бруцкуса,

котрий справедливо зазначив, що крім того, що усі (приватні і державні) дослідження становища єврейських колоній, які були здійснені на початку 1890-х рр., мали суттєві недоліки у методиці обліку колоній і колоністів, вони ґрунтувалися на суб'єктивних оцінках дослідників, які вочевидь були упередженими [38, IV].

Отже, урядовці Олександра III, як нам видається, недооцінили результати політики своїх попередників у справі аграризації євреїв. Так, якщо у середині XIX ст. сільське господарство було єдиним джерелом існування для 80 тис. російських євреїв, то наприкінці століття їх кількість збільшилася майже вдвічі, що становило 3,5 % від усієї кількості єврейського населення Російської імперії [1, 198–199]. Звісно, що результати цієї політики для уряду виявилися не вельми успішними, проте певна кількість єврейських колоністів все ж такі стала землеробами, які розвинули на казенних і поміщицьких землях, крім хліборобства, такі види сільськогосподарської діяльності як-от: тютюнництво, виноробство, городництво, садівництво тощо. Зокрема, у Сибіру (у Західному Забайкаллі) наприкінці XIX ст. кількість євреїв-землеробів у пропорційному відношенні навіть перевищувала кількість власне селян і становила 45,7 % від усієї єврейського населення краю, а в деяких повітах сибірських губерній сільськогосподарська діяльність була основним видом зайнятості місцевого єврейського населення [39, 51; 39, 68]. Єврейські колоністи не тільки вирощували, але й самостійно переробляли зернові культури (наприклад, у південноукраїнських губерніях на початку XX ст. євреям належало 365 млинів, що виробляли продукції на суму близько 20 млн. крб. [4, 62]), дбали про розвиток сільськогосподарської освіти. Так, у 1891 р. на узбережжі Хаджибейського лиману поблизу Одеси за сприяння місцевих чиновників було засновано зразкову сільськогосподарську ферму, на якій єврейські діти-сироти на практиці вивчали основи хліборобства, городництва, садівництва, птахівництва, бджолярства і молочного господарства [13, 207–208].

Політику аграризації євреїв слід визнати вдалою на прикладі єврейських колоній Півдня України та Бессарабії, які наприкінці XIX ст. перетворилися на взірцеві сільськогосподарські одиниці, які спеціалізувалися передусім на вирощуванні зернових культур. У бессарабських колоніях перевага надавалася виноградарству і тютюнництву. Єврейські колоністи широко застосовували найманих робітників, розвивали сільськогосподарську інфраструктуру, торгівлю і дрібну промисловість. Поступаючись за рівнем технічної озброєності своїх господарств німецьким колоністам, євреї натомість запозичували у них досвід та навички господарювання, продемонстрували порівняно високу конкурентоспроможність у землеробстві [10, 34]. Однак у загальному підсумку виявилось, що експеримент із залученням менонітів до справи аграризації євреїв мав нульовий ефект. На думку урядовців, німці хоча і були досвідченими господарниками, особливого впливу на розвиток

єврейського землеробства не справили, а тому у 1872 р. Міністерство держмайна вирішило закрити цей проект, а вільні ділянки землі повернути до державної скарбниці [22, 37].

Як зазначив Д. Мешков, у сучасній менонітській історіографії також переважають негативні оцінки результатів цього урядового експерименту, який вважали невдалим, однак результати урядових інспекцій виявили позитивні зрушення у розвитку сільського господарства єврейських колоністів саме під впливом менонітів. Очевидно, підкреслив німецький історик, що питання про те, чим пояснюються цей розвиток – присутністю німців у єврейських колоніях або просто близькістю до інших німецьких поселень та хуторів, – ще потребує додаткових досліджень [8, 313]. Однією з причин припинення державної підтримки єврейсько-німецької кооперації у південноукраїнських колоніях, як вважає Я. Пасик, було те, що меноніти були схвильовані чутками про запровадження в Російській імперії загальної військової обов'язку, що, як відомо, суперечило релігійними поглядам цієї групи протестантів. Після того, як стало очевидно, що менонітам не уникнути військової служби, в їх колоніях на початку 1870-х рр. розпочалася активна підготовка до еміграції [10, 36]. Мабуть тому російські урядовці були змушені визнати менонітів не зовсім надійними партнерами для єврейських колоністів. Проте гіпотеза Я. Пасика не знайшла підтримки в сучасній українській історіографії. Так, на думку відомої дослідниці менонітських колоній в Російській імперії Н. Венгер, укази про загальний військовий обов'язок не загрожували релігійній ідентичності менонітів, а російський уряд був лояльним до менонітів й після 1874 року [20, 274]. Як нам видається, після 1866 р., коли стало очевидно, що Олександр II особливо не переймався проблемами єврейської колонізації, відповідальність за певні прорахунки влади в політиці аграризації євреїв перекладалася як на самих євреїв, так і на німців, які, на думку чиновників, не виправдали сподівань уряду. У свою чергу, політика модернізації (з її довічним супутником – антисемітизмом) відсувала процеси аграризації євреїв пізньоімперської Росії на задній план державних пріоритетів.

Натомість єврейські колонії Південної України існували та успішно розвивали інфраструктуру своїх господарств, соціокультурне життя. Наприклад, в єдиній для колоністів цього краю лікарні у Великому Нагартаві щорічно лікувалося до двох тисяч пацієнтів (бідні колоністи лікувалися безкоштовно) [21, 558]. Південноукраїнські колоністи за свої кошти утримували 135 синагог, 110 меламедів і навіть одну ешиву (вищий навчальний заклад для євреїв) у Романівці [21, 549], яка згодом перетворилася на центр новоросійського хасидизму [8, 315]. Політика аграризації євреїв виявилася успішною, як слушно зауважив Б. Бруцкус, «у тих скромних межах, в яких вона планувалася», у Катеринославській губернії, в якій на початку XX ст. спостерігався значний приріст єврейських колоністів [38, 64].

Південноукраїнський проект аграризації євреїв позитивно оцінюється у сучасній історіографії, якщо не брати до уваги деякі розбіжності у статистичних показниках, що наведені в окремих дослідженнях. Наприклад, посилання М. Шитюка і В. Щукіна стосовно кількості єврейських колоній на початку 1860-х рр. у Херсонській і Катеринославській губерніях [2, 105] на відповідні результати дослідження І. Погребинської [40, 129] потребують, як нам видається, певного уточнення.

Значно гіршими виявилися результати політики єврейської колонізації у західноросійських губерніях. Зокрема, у Ковельському повіті Волинської губернії у 1850 р. було засновано Нуйнинську колонію з 18 єврейських родин, які без особливих успіхів вирощували жито, овес, ячмінь та картоплю. За спостереженнями Ковельського окружного управління державними майном, за 8 років колоністи не змогли побудувати жодної хати і господарських приміщень, а кількість тих, хто втік на заробітки до міста сягнула критичної межі, що змусило міністра держмайна у 1861 р. ліквідувати цю колонію [27, 353–354]. Таких прикладів було достатньо, аби на початку 1860-х рр. уряд припинив політику єврейської колонізації Західного краю Російської імперії [27, 356]. У Північно-Західному краї євреї-землероби значно поступалися за рівнем свого розвитку місцевим селянським господарством і становили усього 6,2 % від загальної кількості євреїв білоруських губерній [41, 9]. Як уже зазначалося вище, за ухвалою намісника Царства Польського, місцевим євреям дозволялося брати землю у вічну оренду, але за умови, що вони займатимуться землеробством. У 1872 р. люстраційні комісії, що здійснювали нарізку земель для селян у західноросійських губерніях, виявили чимало євреїв-колоністів, які фактично сільським господарством не займалися. Внаслідок цих перевірок у Волинській, Подільській та Київській губерніях з 39 тис. дес. землі, що належали єврейським колоністам, залишилося близько 4 тис. дес. [42, 756]. Проте, на думку І. Погребинської, кількість орендованої євреями поміщицької землі у зазначених губерніях була набагато більшою та приносила орендарям чималі прибутки [40, 129]. Очевидно, що така форма зайнятості євреїв уряд не задовольнила і упродовж 1869–1880 рр. понад 10 тис. єврейських колоністів втратили свій статус [37, 209]. До кінця XIX ст. 26,5 тис. польських євреїв (2 % від загальної кількості єврейського населення Царства Польського) стали орендарями та навіть власниками земельних угідь, але не більше половини з них були справжніми землеробами [42, 759].

Загалом, якщо вірити показникам тогочасної статистики, наприкінці XIX ст. у Російській імперії налічувалося не більше 150 тис. єврейських колоністів, які були безпосередньо зайняті у різних сферах сільськогосподарської діяльності. Хоча формально землеробами у Російській імперії було визнано понад 160 тис. євреїв [42, 757].

Висновки. Таким чином, політика аграризації єврейського населення в Російській імперії, що здійснювалася самодержавством із деякими пере-

рвами упродовж 1804–1866 рр., мала на меті захопити євреїв до сільськогосподарської діяльності, перетворити їх на фермерів («вільних хліборобів») у спосіб колонізації незайманих казенних і поміщицьких земель Російської імперії. Ця політика не була позбавлена суперечностей, які, наприклад, знайшли своє відображення у невдалому проєкті єврейської колонізації Сибіру. Проте стратегія уряду була очевидною: у спосіб поступової асиміляції євреїв розв'язати єврейське питання, що пов'язувалося із давніми релігійними забобонами та уявленнями про євреїв як про самоізолювану етнокультурну групу всередині держави. Особливого бажання ставати землеробами навіть за умови напелегливості таких відомих російських реформаторів, яким був граф П. Кисельов, євреї не виявили. Відсутність досвіду сільськогосподарської діяльності, невизначеність умов, а головне, перспективи життя у неєврейському оточенні колоній стримували багатьох євреїв від того, аби стати учасниками цього урядового експерименту. Однак близько ста тисяч єврейських колоністів (3 % від загального кількості єврейського населення Російської імпе-

рії) на момент припинення політики аграризації у 1866 р. стали землеробами, опанували незвичну для себе практику соціально-економічного життя, що, на наш погляд, можна вважати успішним результатом вищезазначеної політики уряду. Звісно, що такий результат не задовольнив усіх амбіцій російських реформаторів. Єврейські колоністи зберегли свою національно-культурну ідентичність, а чисельність тих євреїв, хто насправді займався землеробством, була вочевидь меншою від очікуваної на початку кампанії. Проте у загальному контексті політика аграризації єврейського населення Російської імперії, а особливо її результати, довели, що самодержавство у своїй внутрішній політиці намагалося інтегрувати євреїв у соціокультурний простір імперії. І це йому вдалося, адже, незважаючи на те, що у другій половині XIX ст. російський уряд провадив курс на модернізацію, яка передбачала прискорену індустріалізацію країни, єврейські сільськогосподарські колонії у Південній Україні успішно розвивалися, а поняття єврейського аграризму стало політичним аргументом у боротьбі єврейського народу за свої національні права.

Список використаної літератури та джерел:

1. Лещинский Я. Еврейское население России и еврейский труд. *Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г.* Иерусалим: Гешарим, Москва: РПО «Мосты культуры», Минск: ООО «МЕТ», 2002. С. 187–210.
2. Шитюк М. М., Щукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX–XX ст. Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. 220 с.
3. Фельдман Д. З., Панов Д. А. Бурные годы «Тихого поля» в Новороссии: Два века еврейской колонии Сейдеменуха. Историко-генеалогическое исследование. Москва: Древлехранилище, 2009. 232 с.
4. Пачковська О. Особливості та проблеми єврейської колонізації Півдня України очима сучасників. *Запорожские еврейские чтения. Сборник статей и материалов (30 – 31 марта 2017 г.)*. Днипро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума», 2018. С. 54–66.
5. Гончаров Ю. М. Еврейские общины Западной Сибири (XIX – начало XX в.). Барнаул: Азбука, 2013. 174 с.
6. Кальмина Л. В. Затерянные в Сибири. Еврейская земледельческая колонизация 1836 г. *Вестник еврейского университета*. 2005. № 10 (28). С. 335–364.
7. Пасик Я. Отдельные статьи о еврейских земледельческих колониях. Хайфа-Монреаль, 2005–2011. 113 с.
8. Мешков Д. Життєвий світ причорноморських німців (1781–1871) / пер. з нім А. Косара. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2017. 464 с.
9. Пасик Я. Наши предки из еврейской земледельческой колонии Добрая. *Пасик Я. Отдельные статьи о еврейских земледельческих колониях*. Хайфа-Монреаль, 2005–2011. С. 107–113.
10. Пасик Я. Юденплан. *Пасик Я. Отдельные статьи о еврейских земледельческих колониях*. Хайфа-Монреаль, 2005–2011. С. 24–48.
11. Пасик Я. Злоупотребления в системе управления еврейскими земледельческими колониями. *Пасик Я. Отдельные статьи о еврейских земледельческих колониях*. Хайфа-Монреаль, 2005–2011. С. 72–85.
12. Пасик Я. Бронштейны, Громоклей, Яновка. *Пасик Я. Отдельные статьи о еврейских земледельческих колониях*. Хайфа-Монреаль, 2005–2011. С. 59–71.
13. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии. Социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии 1881–1904. Иерусалим: Гешарим, Москва: Мосты культуры, 2002. 444 с.
14. Бердников Л. Хотя и еврей, но благородный человек. *Алеф. Ежеквартальный международный еврейский журнал*. 16 апреля 2008. URL: <http://www.alefmagazine.com/pub1414.html>
15. Гессен Ю. История еврейского народа в России / издание исправленное, с предисловием и библиографией, составленными В. Ю. Гессеном при участии В. Е. Кельнера. В 2-х томах. Т. 1. Москва, Иерусалим: Гешарим, 1993. 239 с.
16. Бершадский С. Положение о евреях 1804 года. Опыт исторического исследования оснований и мотивов этого законодательного памятника. *Восход*. 1895. Март. С. 69–96.
17. Державин Г. Р. Мнение об отвращении в Белоруссии голода и устройстве быта евреев. *Антисемитизм*. Москва: Крафт+, 2002. С. 119–250.
18. Євреї на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX століття. *Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст.: Збірник документів та матеріалів* / упор. О. В. Добержанський, М. П. Кушнір, М. Д. Никирса. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2007. С. 11–39.
19. Балабан М. Переход польских евреев под власть Австрии. *Еврейская старина*. 1913. Т. V. № 3. С. 289–307.
20. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920). Днепропетровск, 2009. 696 с.
21. Никитин В. Н. Евреи-земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807–1887. Санкт-Петербург: Типография газеты «Новости», 1887. 695 с.
22. Сельскохозяйственное ведомство за 75 лет его деятельности (1837–1912 гг.) / сост. Г. К. Гинс и П. А. Шафранов. Петроград: Канцелярия главноуправляющего землеустройством и земледелием, 1914. 397 с.
23. Мстиславская С. Евреи в польском восстании 1831 г. *Еврейская старина*. 1910. Вып. I. С. 61–80.
24. Безаров О. Т. Єврейське питання в Російській імперії у 1881–1894 роках: еволюція державної політики. Чернівці: Наші книги, 2010. 320 с.

25. Кодан С. В., Шостакович Б. С. Польская ссылка в Сибирь во внутренней политике самодержавия (1830–1850-е годы). *Славяноведение*. 1992. № 6. С. 3–15.
26. Фельдман Д., Петерс Д. Об участии евреев в подавлении Польского восстания 1830–1831 гг. и их награждении за заслуги. *Параллели: русско-еврейский историко-литературный и библиографический альманах*. № 6-7. Москва: Дом еврейской книги, 2005. С. 11–19.
27. Щербак Н. Национальне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ПЦ Ризографіка, 2005. 616 с.
28. Гессен Ю. История еврейского народа в России / издание исправленное, с предисловием и библиографией, составленными В. Ю. Гессеном при участии В. Е. Кельнера. В 2-х томах. Т. 2. Москва, Иерусалим: Гешарим, 1993. 234 с.
29. Думинка И., Ройтман А. Исторические параллели в судьбах болгар и евреев Бессарабии в XIX – начале XX вв. *Актуальные проблемы истории, этнологии, филологии и права евреев*. Кишинёв, 2013. С. 139–143.
30. Галант И. Официальная переписка о прекращении колонизации евреев в Новороссийском крае (1862). *Еврейская старина*. 1912. Вып. 3. С. 330–334.
31. Гессен И. В., Фридштейн В. З. Сборник законов о евреях с разъяснениями по определениям Правительствующего сената и циркулярами министерств. Санкт-Петербург: Издание юридического книжного магазина Н. К. Мартынова, 1904. 288 с.
32. Станиславский С. Письма из Новороссии. *Русский еврей*. 1879. №2. С. 37–41.
33. Леванда В. К вопросу о земледелии у евреев России. *Русский еврей*. 1879. № 4. С. 103–107.
34. Леванда В. К вопросу о земледелии у евреев России. *Русский еврей*. 1879. № 6. С. 182–185.
35. Троцкий И. Самодеятельность и самопомощь русского еврейства. *Книга о русском еврействе: от 1860-х годов до революции 1917 г.* Иерусалим: Гешарим, Москва: РПО «Мосты культуры», Минск.: ООО «МЕТ». С. 475–501.
36. Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней. *Евреи в России: XIX век /* вступ. статья, сост., подгот. текста и коммент. В. Е. Кельнера. Москва: Новое литературное обозрение, 2000. С. 429–519.
37. Случевский К. Еврейские колонии. *Русский вестник*. 1890. Апрель. Т. 207. С. 201–228.
38. Бруцкус Б. Д. Еврейские земледельческие колонии Екатеринославской губернии. Санкт-Петербург: Еврейское колонизационное общество, 1913. 102 с.
39. Кальмина Л. В., Курас Л. В. Еврейская община в Западном Забайкалье (60-е годы XIX века – февраль 1917 года). Улан-Удэ: Издательство БНЦ СО РАН, 1999. 172 с.
40. Погребинська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1996. № 4. С. 124–132.
41. Функ Ю. В. Соціально-економічне положення єврейського населення на територіях Білорусі в кінці XIX – початку XX вв. *Вісник БДУ*. Сер. 3. 2013. № 3. С. 3–11.
42. Чериковер И. Земледелие среди евреев в России. *Еврейская энциклопедия /* под общей ред. Л. Кацнельсона и Д. Г. Гинцбурга. Т. 7. Санкт-Петербург: Издание общества для научных еврейских изданий и Издательство Брокгауз-Эфрон. С. 754–760.

References:

1. Leshchinskiy, Ya. (2002). Evreyskoye naseleniye Rossii i evreyskiy trud. [Jewish population of Russia and Jewish labor]. *Kniga o russkom evreystve: ot 1860-kh godov do revolyutsii 1917 g.* [A book on Russian Jewry: from the 1860s to the 1917 revolution]. Ierusalim : «Gesharim», Moskva : «Mosty kul'tury», Minsk : «MET». 187–210. [in Russian].
2. Shytiuk, M. M., Shchukin, V. V. (2008). Yevreiske naselennia Khersonskoi hubernii v XIX–XX st. [The Jewish population of the Kherson province in the XIX–XX centuries]. Mykolaiv : Vydavnytstvo Iryny Hudym. [in Ukrainian].
3. Feldman, D. Z., Panov, D. A. (2009). Burnyye gody «Tikhogo polya» v Novorossii: Dva veka evreyskoy kolonii Seydemenukha. Istoriko-genealogicheskoye issledovaniye. [The stormy years of the «Quiet Field» in Novorossiya: Two centuries of the Jewish colony of Seidemenukh. Historical and genealogical research]. Moskva : Drevlekhranilishche. [in Russian].
4. Pachkovska, O. (2018). Osoblyvosti ta problemy yevreiskoi kolonizatsii Pivdnia Ukrainy ochyma suchasnykiv. [Features and problems of Jewish colonization of the South of Ukraine through the eyes of contemporaries]. *Zaporozhskyye evreyskyye chteniya. Sbornyk statei y materiyalov (30 – 31 marta 2017 h.)*. [Zaporozhye Jewish Readings. Collection of articles and materials (March 30 - 31, 2017)]. Dnipro : Ukrainskiy institut izucheniya Kholokosta «Tkuma». 54–66. [in Ukrainian].
5. Goncharov, Yu. M. (2013) Evreyskiye obshchiny Zapadnoy Sibiri (XIX – nachalo XX v.) [Jewish communities of Western Siberia (19th – early 20th century)]. Barnaul : Azbuka. 2013. [in Russian].
6. Kalmina, L. V. (2005). Zatoryannyye v Sibiri. Evreyskaya zemledelcheskaya kolonizatsiya 1836 g. [Lost in Siberia. Jewish agricultural colonization 1836]. *Vestnik evreyskogo universiteta*. [Hebrew University Bulletin], 10 (28), 335–364. [in Russian].
7. Pasik, Ya. (2005–2011). Otdelnyye stati o evreyskikh zemledelcheskikh koloniyakh. [Selected articles on Jewish agricultural colonies]. Khayfa-Monreal. [in Russian].
8. Mieshkov, D. (2017). Zhyttievyyi svit pry chomomorskykh nimtsiv (1781–1871). [The life world of the Black Sea Germans (1781–1871)]. Kyiv : Vydavnytstvo «Klio». [in Ukrainian].
9. Pasik, Ya. (2005–2011). Nashi predki iz evreyskoy zemledelcheskoy kolonii Dobraya. [Our ancestors from the Jewish agricultural colony Kind]. *Pasik, Ya. Otdelnyye stati o evreyskikh zemledelcheskikh koloniyakh*. [Selected articles on Jewish agricultural colonies]. Khayfa-Monreal. 107–113. [in Russian].
10. Pasik Ya. (2005–2011). Yudenplan [Judenplan]. *Pasik, Ya. Otdelnyye stati o evreyskikh zemledelcheskikh koloniyakh*. [Selected articles on Jewish agricultural colonies]. Khayfa-Monreal. 24–48. [in Russian].
11. Pasik, Ya. (2005–2011). Zloupotrebleniya v sisteme upravleniya evreyskimi zemledelcheskimi koloniyami. [Abuses in the management system of Jewish agricultural colonies]. *Pasik, Ya. Otdelnyye stati o evreyskikh zemledelcheskikh koloniyakh*. [Selected articles on Jewish agricultural colonies]. Khayfa-Monreal. 72–85. [in Russian].
12. Pasik, Ya. (2005–2011). Bronshteyny. Gromokley. Yanovka. [Bronstein, Gromokley, Yanovka]. *Pasik, Ya. Otdelnyye stati o evreyskikh zemledelcheskikh koloniyakh*. [Selected articles on Jewish agricultural colonies]. Khayfa-Monreal. 59–71. [in Russian].
13. Polishchuk, M. (2002). Evrei Odessy i Novorossii. Sotsialno-politicheskaya istoriya evreyev Odessy i drugikh gorodov Novorossii 1881–1904. [Jews of Odessa and Novorossiya. Socio-political history of the Jews of Odessa and other cities of Novorossiya 1881–1904]. Ierusalim : Gesharim, Moskva : Mosty kul'tury. [in Russian].
14. Berdnikov, L. (2008). Khotya i evrey, no preblagorodnyy chelovek. [Although a Jew, but a noble man]. *Aleph. Ezhekvartalnyy mezhdunarodnyy evreyskiy zhurnal*. 16 aprelya. [Aleph. Quarterly International Jewish Magazine]. Retrieved from <http://www.alephmagazine.com/pub1414.html> [in Russian].
15. Gessen, Yu. (1993). Istoriya evreyskogo naroda v Rossii. [History of the Jewish people in Russia]. V 2-kh tomakh. T. 1. (Ed) V. E. Kelner. Moskva, Ierusalim: Gesharim. [in Russian].

16. Bershadskiy, S. (1895). Polozheniye o evreyakh 1804 goda. Opyt istoricheskogo issledovaniya osnovaniy i motivov etogo zakonodatelnogo pamyatnika. [Statute on the Jews of 1804. The experience of historical research of the grounds and motives of this legislative monument]. *Voskhod*. [Sunrise], 3, 69–96. [in Russian].
17. Derzhavin, G. R. (2002). Mneniye ob otrashchenii v Belorussii goloda i ustroytve byta evreyev. [Opinion about the disgust of hunger in Belarus and the arrangement of the life of the Jews] *Antisemitizm*. [Anti-semitism]. Moskva : Kraft+. 119–250. [in Russian].
18. Yevrei na Bukovyni v ostannii chverti XVIII – na pochatku XX stolittia. (2007). [Jews in Bukovina in the last quarter of the eighteenth – early twentieth century]. *Yevreiske naselennia ta rozvytok yevreiskoho natsionalnoho rukhu na Bukovyni v ostannii chverti XVIII – na pochatku XX st.: Zbirnyk dokumentiv ta materialiv*. [The Jewish population and the development of the Jewish national movement in Bukovina in the last quarter of the 18th - early 20th centuries: Collection of documents and materials]. (Ed) O. V. Dobrzhanskyi, M. P. Kushnir, M. D. Nykyrsa. Chernivtsi : Vydavnytstvo «Nashi knyhy». 11–39. [in Ukrainian].
19. Balaban, M. (1913). Perekhod polskikh evreyev pod vlast Avstrii [The transition of Polish Jews to Austrian rule]. *Evreyskaya starina*. [Jewish antiquity], T. V, 3, 289–307. [in Russian].
20. Venger, N. V. (2009). Mennonitskoye predprinimatelstvo v usloviyakh modernizatsii Yuga Rossii: mezhdru kongregatsiyey, klanom i rossiyskim obshchestvom (1789–1920). [Mennonite Entrepreneurship in the Context of Modernization of the South of Russia: Between Congregation, Clan and Russian Society (1789–1920)]. Dnepropetrovsk. [in Russian].
21. Nikitin, V. N. (1887). Evrei-zemledeltsy. Istoricheskoye. zakonodatelnoye. administrativnoye i bytovoye polozheniye koloniy so vremeni ikh vozniknoveniya do nashikh dney. 1807–1887. [Agricultural Jews. Historical, legislative, administrative and everyday situation of the colonies from the time of their emergence to the present day. 1807-1887]. Sankt-Peterburg : Tipografiya gazety «Novosti». [in Russian].
22. Selskokhozyaystvennoye vedomstvo za 75 let ego deyatelnosti (1837–1912 gg.). (1914). [Agricultural department for 75 years of its activity (1837–1912)]. (Ed) G. K. Gins, P. A. Shafranov. Petrograd : Kantselyariya glavnoupravlyayushchego zemleustroytstvom i zemledeliyem. [in Russian].
23. Mstislavskaya, S. (1910). Evrei v polskom vosstanii 1831 g. [Jews in the Polish Uprising of 1831]. *Evreyskaya starina*. [Jewish antiquity], I, 61–80. [in Russian].
24. Bezarov, O. T. (2010). Yevreiske pytannia v Rosiiskii imperii u 1881–1894 rokakh: evoliutsiia derzhavnoi polityky. [The Jewish Question in the Russian Empire in 1881–1894: The Evolution of Public Policy]. Chernivtsi : Vydavnytstvo «Nashi knyhy». [in Ukrainian].
25. Kodan, S. V., Shostakovich, B. S. (1992). Polskaya slylka v Sibir vo vnutrenney politike samoderzhaviya (1830–1850-e gody). [Polish exile to Siberia in the internal politics of the autocracy (1830–1850s)]. *Slavyanovedeniye*. [Slavic studies], 6, 3–15. [in Russian].
26. Feldman, D., Peters, D. (2005). Ob uchastii evreyev v podavlenii Polskogo vosstaniya 1830–1831 gg. i ikh nagrazhdenii za zaslugi [On the participation of Jews in the suppression of the Polish uprising of 1830–1831 and their merit awards]. *Paralleli: russko-evreyskiy istoriko-literaturnyy i bibliograficheskyy almanakh* [Parallels: Russian-Jewish Historical-Literary and Bibliographic Almanac], 6–7. Moskva: Dom evreyskoy knigi, 11–19. [in Russian].
27. Shcherbak, N. (2005). Natsionalne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnii Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX stolittia). [The national question in the policy of tsarism in the Right Bank of Ukraine (late eighteenth - early twentieth century)]. Kyiv : Ryzohrafika, 2005. [in Ukrainian].
28. Gessen, Yu. (1993). Istoriya evreyskogo naroda v Rossii. [History of the Jewish people in Russia]. V 2-kh tomakh. T. 2. (Ed) V. E. Kelner. Moskva, Ierusalim: Gesharim. [in Russian].
29. Duminka, I., Roytman, A. (2013). Istoricheskiye paralleli v sudbakh bolgar i evreyev Bessarabii v XIX – nachale XX vv. [Historical parallels in the destinies of the Bulgarians and Jews of Bessarabia in the 19th - early 20th centuries.]. *Aktualnyye problemy istorii. etnologii. filologii i prava evreyev*. [Actual problems of history, ethnology, philology and Jewish rights]. Kishinev. 139–143. [in Russian].
30. Galant, I. (1912). Ofitsialnaya perepiska o prekrashchenii kolonizatsii evreyev v Novorossiyskom kraye (1862). [Official correspondence on the termination of the colonization of Jews in the Novorossiysk Territory (1862)]. *Evreyskaya starina*. [Jewish antiquity], 3, 330–334. [in Russian].
31. Gessen, I. V., Fridshteyn, V. Z. (1904). Sbornik zakonov o evreyakh s razyasneniyami po opredeleniyam Pravitelstvuyushchego senata i tsirkulyarami ministerstv. [Collection of laws on Jews with clarifications on the definitions of the Governing Senate and circulars of ministries]. Izdaniye obshchestva dlya nauchnykh evreyskikh izdaniy i Izdatelstvo Brokgauz-Efron Izdaniye yuridicheskogo knizhnogo magazina N. K. Martynova. [in Russian].
32. Stanislavskiy, S. (1879). Pisma iz Novorossii. [Letters from Novorossiya]. *Russkiy evrey*. [Russian Jew], 2, 37–41. [in Russian].
33. Levanda, V. (1879). K voprosu o zemledelii u evreyev Rossii. [On the issue of agriculture among the Jews of Russia]. *Russkiy evrey*. [Russian Jew], 4, 103–107. [in Russian].
34. Levanda, V. (1879). K voprosu o zemledelii u evreyev Rossii. [On the issue of agriculture among the Jews of Russia]. *Russkiy evrey*. [Russian Jew], 6, 182–185. [in Russian].
35. Trotskiy, I. (2002). Samodeyatelnost i samopomoshch russkogo evreystva. [Amateur and self-help of Russian Jewry]. *Kniga o russkom evreystve: ot 1860-kh godov do revolyutsii 1917 g.* [A book on Russian Jewry: from the 1860s to the 1917 revolution]. Ierusalim : «Gesharim», Moskva : «Mosty kulturny», Minsk : «MET». 475–501. [in Russian].
36. Sliozberg, G. B. (2000). Dela minuvshikh dney. [The deeds of days gone by]. *Evrei v Rossii: XIX vek*. [Jews in Russia: the 19th century]. (Ed) V. E. Kelner. Moskva : Novoye literaturnoye obozreniye, 429–519. [in Russian].
37. Sluchevskiy, K. (1890). Evreyskiye kolonii. [Jewish colonies]. *Russkiy vestnik*. [Russian bulletin], 4, 201–228.
38. Brutskus, B. D. (1913). Evreyskiye zemledelcheskiye kolonii Ekaterinoslavskoy gubernii. [Jewish agricultural colonies of the Yekaterinoslav province]. Sankt-Peterburg : Evreyskoye kolonizatsionnoye obshchestvo. [in Russian].
39. Kalmina, L. V., Kuras, L. V. (1999). Evreyskaya obshchina v Zapadnom Zabaykalye (60- e gody XIX veka – fevral 1917 goda). [Jewish community in Western Transbaikalia (60s of the nineteenth century – February 1917)]. Ulan-Ude : Izdatelstvo BNTs SO RAN. [in Russian].
40. Pohrebynska, I. M. (1996). Pravove ta ekonomichne stanovyshche yevreiv v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.). [Legal and economic situation of Jews in Ukraine (late nineteenth – early twentieth century.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian historical journal], 1996, 4, 124–132. [in Ukrainian].
41. Funk, Yu. V. (2013). Sotsialno-ekonomicheskoye polozheniye evreyskogo naseleniya na territoriyakh Belarusi v kontse XIX – nachale XX vv. [Socio-economic situation of the Jewish population in the territories of Belarus in the late 19th – early 20th centuries.]. *Vesnik BDU. Ser. 3*. [Bulletin of the BDU, series 3], 3, 3–11. [in Russian].
42. Cherikover, I. Zemledeliye sredi evreyev v Rossii. [Agriculture among Jews in Russia]. *Evreyskaya entsiklopediya*. [Jewish encyclopedia] (Ed) L. Katsnelson, D. G. Gintsburg. Sankt-Peterburg : Izdaniye obshchestva dlya nauchnykh evreyskikh izdaniy i Izdatelstvo Brokgauz-Efron, 7, 754–760. [in Russian].

Olexander T. Bezarov

Doctor of history, associate Professor of the Department of World History, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8467-0647>

e-mail: alex.bezarov@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Bezarov, O. *The policy of agrarization of the Jewish population of the Russian empire in the XIX century and its results. Ukrainyski Selianyn. [Ukrainian peasant], 26, 5-18. (In Ukrainian).* doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Bezarov

THE POLICY OF AGRARIZATION OF THE JEWISH POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE XIX CENTURY AND ITS RESULTS

Abstract. Introduction. *In the XIX century the processes of agrarization of the Jews were a characteristic historical phenomenon only for the countries of Eastern Europe, in particular for the Russian Empire, which is a certain phenomenon in the history of the Jewish people of Russia, Ukraine, Belarus and Moldova, the policy of autocracy in general. The modern historiography of the problem, which is presented in the researches of M. M. Shytiuk, V. V. Shchukin, D. Z. Feldman, D. A. Panov, O. Pachkovskaya, Yu. M. Goncharov, L. V. Kalmina, Ya. O. Pasyk and D. Meshkov, is analyzed. Despite the general study of the processes of agrarization of the Jewish population in the Russian Empire, in modern, in particular Ukrainian, historiography, the political aspects of these processes require further study.*

Purpose. *To cover the policy of agrarization of the Jews of the Russian Empire; to identify the factors that influenced the Russian government's attempts to convert a certain part of the country's Jewish population into farmers and analyze their consequences in case of Novorossia, Siberia and the western Russian provinces.*

Results. *The policy of agrarization of the Jewish population in the Russian Empire, carried out by the autocracy with some breaks during 1804-1866, aimed to encourage the Jews to engage in agricultural activities, to turn them into farmers ("free grain farmers") in a way of colonizing the virgin state and landlord lands of the Russian Empire. If in the first stage (1804-1835) the policy of agrarization of the Jews was characterized by its uncertainty and some contradictions in solving the problems of the Jewish colonists, in the second one (1835-1866) the Russian officials' position was pragmatic and partly cynical. The local officials were skeptical of the policy of agrarization of the Jews, did not believe in its success, but due to the efforts of the Minister of State Property Count P. D. Kiselyov and Novorossiysk Governor-General Count M. V. Vorontsov, the processes of the Jewish colonization covered a large part of Southwestern Russia until the mid-XIX century. However, after the defeat in the Crimean War, the public policy priorities changed. There was taken a course to modernize the country. The processes of agrarization of the Jewish population against the background of the aggravation of the Jewish question, especially during the reign of Alexander III, became irrelevant. However, even after the official cessation of the above policy on May 30, 1866, the government made some attempts to resume its long-standing project and even found understanding among the educated Russian Jews, who believed that a successful experiment to turn Jews into farmers would contribute to the emancipation of the entire Jewish people in the Russian empire. In general, in the late XIX century, in the Russian Empire there were no more than 150,000 Jewish colonists who were directly engaged in various spheres of the agricultural activity. Although more than 160 thousand Jews were formally recognized as farmers in the Russian Empire.*

Conclusion. *The policy of agrarization of the Russian Jews proved to be generally successful, although it was not deprived of certain contradictions, which, for example, were reflected in the failed project of the Jewish colonization of Siberia. However, the Russian government's strategy was clear: to resolve the Jewish question in a way that would gradually assimilate the Jews, which was associated with long-standing religious prejudices and perceptions of the Jews as a self-isolated ethnocultural group within the state. The Jews did not show a special desire to become farmers, even with the persistence of such well-known Russian reformers as Count P. D. Kiselyov. A lack of experience in agricultural activities, uncertainty of conditions, and most importantly, the prospects of living in a non-Jewish environment of the colonies deterred many Jews from participating in this governmental experiment. However, at the time of the cessation of the agrarian policy in 1866 about one hundred thousand Jewish colonists (3% of the total Jewish population of the Russian Empire) became farmers, mastered an unusual practice of the socio-economic life, which can certainly be considered a successful government policy. It is obvious that this result did not satisfy all the ambitions of the Russian reformers. The Jewish colonists preserved their national and cultural identity. However, in the general context, the policy of agrarization of the Jewish population of the Russian Empire, and especially its results, proved that the autocracy tried to integrate Jews into the socio-cultural space of the empire in its domestic policy. And it succeeded, because despite the fact that in the second half of the XIX century the Russian government pursued a course of modernization that accelerated the country's industrialization, the Jewish agricultural colonies in Novorossiysk flourished, and the notion of the Jewish agrarianism became a political argument in the Jewish people's struggle for their national rights.*

Key words: Jews, colonization, Alexander I, Nicholas I, Alexander II, Count P. D. Kiselyov.

Received 08.09.2021

Accepted 04.11.2021

УДК 94(477.75)«1921/1923»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Ivanets

А. В. Іванець

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, «Інститут дослідження Голодомору», філія Національного музею Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7167-8183>,
e-mail: crimeaua@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Іванець А. В. Боротьба кримських татар із радгоспами на південному березі Криму у 1923 році (за матеріалами літерної справи «Міллі-фірка» із ГДА СБУ). *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 19-25. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Ivanets

БОРТЬБА КРИМСЬКИХ ТАТАР ІЗ РАДГОСПАМИ НА ПІВДЕННОМУ БЕРЕЗІ КРИМУ У 1923 РОЦІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТЕРНОЇ СПРАВИ «МІЛЛІ-ФІРКА» ІЗ ГДА СБУ)

Анотація. Метою дослідження є вивчення боротьби кримськотатарського селянства Південного берега Криму з радянськими господарствами (радгоспами) на завершальному етапі масового штучного голоду 1921–1923 рр. на підставі аналізу матеріалів справи «контрреволюційної організації «Міллі-Фірка», яка зберігається у Галузевому державному архіві Служби Безпеки України. **Висновки.** Дослідження здійснено із застосуванням загальнонаукових і спеціально-історичних методів. Комуністичний режим наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. активно насаджував радгоспи на націоналізованих землях Криму, втім через їхню неефективність та спротив селянства кількість таких господарств вже за рік скоротилася майже у 10 разів. Винятком став Південний берег Криму, де більшість радгоспів продовжували функціонувати на колишніх землях царської фамілії, аристократії та царських сановників. Це призвело до поглиблення катастрофи в роки голоду серед селян південнобережжя, більшість із яких була малоземельними і безземельними кримськими татарами та страждала від неможливості орендувати землю. Аналіз матеріалів «справи «Міллі-Фірка», яку у 1928–1930-х рр. вели карально-репресивні органи СРСР проти кримськотатарської інтелігенції та активістів, свідчать про активні дії кримськотатарських інтелігенції та селян із захоплення земель та розподілу майна радгоспів в районі Ялти. Аналіз інформації із справи «Міллі-Фірка» дозволяє уточнити уявлення, які присутні в історіографії про «пасивність» кримських татар під час масового штучного голоду в Криму 1921–1923 рр., від якого кримськотатарський народ постраждав найбільше серед всіх кримських етноспільнот. Матеріали, що містяться у справах карально-репресивних органів СРСР, свідчать про активні спроби у 1923 р. кримськотатарських селян та інтелігенції вирішити на Південному березі Криму питання безземелля і малоземелля шляхом захоплення земель радгоспів.

Ключові слова: масовий штучний голод 1921–1923 рр. в Криму, кримськотатарський народ, радгоспи

Постановка проблеми. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. став одним із найбільш трагічних процесів для Криму у ХХ ст. Він виник як результат поєднання воєнно-комуністичної політики радянської Росії, яка захопила Крим у листопаді 1920 р., наслідків кількох років війн та революцій, а також несприятливих природно-кліматичних умов: малосніжної зими 1921 р., найбільшої за 50 років посухи навесні–влітку 1921 р., розповсюдження у 1922 р. сарани та інших шкідників, посушливої погоди влітку 1922 р. Очевидно, що без політики російського комуністичного режиму втрати серед кримчан та в аграрному секторі Криму не були б настільки катастрофічними, що дає підстави називати його штучним. За оцінками як радянських, так і сучасних дослідників, у 1921–1923 рр. на Кримському півострові в результаті голоду загинуло орієнтовно 100 тис. осіб або майже 14 % населення. За переписом, у квітні 1921 р. в Криму проживало 719,5 (за іншими даними 720,4 [14, 46]) тис. осіб, а за міським переписом і вибірковим обстеженням Кримським ЦСУ сіл влітку 1923 р. – лише 569,5 тис., тобто різниця складає орієнтовно 150 тис. осіб [20, 14–15]. Частина з останніх у ці роки виїхала, була вислана

або евакуйована з Криму, але більшість стала жертвою масового штучного голоду.

Найбільш постраждалою від нього частиною кримського населення виявився корінний кримськотатарський народ. За різними оцінками, його представники склали від 60 % [8, 269] до 76 % [11, 704] жертв голоду. Це був важкий удар по демографічному потенціалу народу, його морально-психологічному стану, духовній та матеріальній культурі. У зв'язку з цим важливим аспектом вивчення голоду 1921–1923 рр. є реагування на нього кримських татар, зокрема, їх стратегії виживання.

Однією із складових політики диктаторського комуністичного режиму, яка призвела до зростання втрат серед кримських татар та інших мешканців Криму, була політика землевпорядкування. Утворення і збереження великої кількості радянських господарств на Південному березі Криму, де основну масу населення склали безземельні та малоземельні кримськотатарські селяни, на фоні інших комуністичних перетворень призвело до суттєвого збільшення людських жертв.

Метою дослідження є вивчення боротьби на завершальному етапі масового штучного голоду 1921–1923 рр. кримськотатарського селянства Пів-

денного берега Криму з радгоспами на підставі аналізу матеріалів літерної справи «контрреволюційної організації «Мілли-Фірка», яка зберігається у Галузевому державному архіві СБУ. Вона не розкриває питання комплексно, але містить цінні свідчення про факти боротьби з нав'язуванням комуністичним режимом колективних форм господарювання і може бути корисною при створенні узагальнюючих праць з історії масового штучного голоду 1921–1923 рр., аграрної історії Криму чи кримськотатарського народу.

Аналіз останніх досліджень і джерел. За часів СРСР голод 1921–1923 рр. в Криму згадувався у наукових працях, але трактувався заангажовано. Серед причин називалися насамперед післявоєнна розруха, природно-кліматичні фактори та соціально-економічна відсталість, а ключовий фактор розгоргання катастрофи – політика комуністичного режиму – катушовувався або ігнорувався і глибоко не аналізувався. За період незалежності України, коли у дослідників з'явилася можливість працювати в умовах ідеологічного плюралізму та відкрився доступ до раніше засекречених документів, дослідження цього голоду вийшли на якісно новий рівень. Помітний внесок в аналіз тих подій зроблено у працях В. Зарубіна та О. Зарубіна [11, 12], Т. Бикової [5; 6], В. Брошевана, А. Форманчука [7], В. Возгриня [8], А. Ишина [13], Р. Хаялі [21], Г. Кондратюка [14, 15] та інших авторів. Окремо відзначимо праці О. Бикової, яка не тільки підготувала статті [3; 4 тощо], а й захистила дисертацію з цієї проблематики [2]. В умовах, коли з початком агресії Росії проти України для українських дослідників утруднився або й унеможливився доступ до архівів на тимчасово окупованій території АР Крим і м. Севастополя та у Росії, особливої ваги набуває пошук документальних джерел із історії кримських татар на материковій частині України та за кордоном. Особливе місце серед виявлених дослідниками в українських архівосховищах матеріалів належить літерній «справі № 163 контрреволюційної організації «Мілли-Фірка» [9], яка складається із 10 томів і від 2004 р. зберігається у Галузевому державному архіві СБУ в Києві. Директор цього архіву А. Когут наголошує, що серед інших фондів ГДА СБУ її вирізняє «інформаційна унікальність» [16, 12]. В цій справі, зокрема, відклалося чимало копій документів із слідчої справи, оригінальних свідчень та перекладів, історичні матеріали, протоколи допитів, агентурні донесення, так звані «трофейні матеріали», вилучені у кримськотатарських діячів під час слідчо-репресивних дій чекістами та долучені у якості речових доказів. Томи справи «Мілли-Фірка» датовані 1918–1937 рр., хоча інформація яка в них міститься висвітлює і попередній період розвитку кримськотатарського національного руху.

У справі зберігається чимало унікальних матеріалів про кримськотатарський національний рух, його діячів та історію Криму загалом. Вони частково оприлюднені [18], втім зберігають чималий дослідницький потенціал. Їх аналіз показує, що вони містять і документи, які висвітлюють окремі

аспекти організації та перебігу масового штучного голоду 1921–1923 рр. та супутніх процесів. Серед них є цінні свідчення кримськотатарського діяча Небі Куку про ставлення кримських татар до радгоспів на Південному березі Криму у 1923 р.

Виклад основного матеріалу. Радянська Росія вже втретє захопивши Крим у листопаді 1920 р., одразу встановила диктаторський режим та розпочала реалізовувати так звану воєнно-комуністичну політику, а по суті намагалася реалізовувати утопічні комуністичні ідеї. Організаторами комуністичного штурму стали надзвичайні органи влади – Ревкоми, які були утворені політорганами армій та РКП(б), та безпосередньо структурні підрозділи різного рівня РКП(б). Вони розгорнули наприкінці 1920 – 1921 рр. до того небачений за розмахом червоний терор, під час якого були знищені десятки тисяч людей, заборонили діяльність більшості конкуруючих партій та організацій, а також почали активно втілювати соціально-економічні перетворення в комуністичному дусі. Їх ключовою складовою була спроба знищити або принаймні максимально обмежити товарно-грошові відносини та ринкові механізми загалом. У результаті здійснювалися націоналізації підприємств, банків, великих земельних володінь, була гранично обмежена торгівля, з селян почали стягувати, переважно військово-каральними методами, непомірну за розмірами продрозкладку (у 1921 р. за продрозкладкою мало бути вилучено 2,4 млн пудів зерно-хліба і зерно-фуражу, тоді як зібрано було менше 2 млн пудів). Вкрай негативно впливало на продовольчу ситуацію в Криму і розташування на його території великого військового контингенту РСЧА, який також вилучав і вивозив продукти, та оголошення регіону на військовому стані, що передбачав обмеження у пересуванні громадян.

Замість реалізації селянського ідеалу зрівняльного землекористування, який демагогічно проголошувався у Декреті про землю, комуністична влада на націоналізованих в Криму 1134 маєтках вирішила утворити понад тисячу радгоспів із земельним фондом у 1 млн десятин [17, 105]. На 1 березня 1921 р. 978 радгоспів розпоряджалися 779,8 тис. десятин* землі [20, 151, 269]. Утворення таких великих господарств пояснювалося нібито їх вищою ефективністю та здатністю раціонально використовувати ресурси, порівняно з малими приватними власниками. Практична користь для влади полягала у тому, що радгоспи полегшували процес викачування продовольства з села – вони мали здавати всі «надлишки» продорганам [20, 269]. Ефективно використати та навіть просто належним чином обробити надані великі площі радгоспи у 1921 р. не могли, до того ж їх поява збільшила соціальне напруження на селі й стала однією з причин розгортання в Криму повстанського антибільшовицького руху. Справа в тому, що 40 % кримських селян були безземельною (серед кримських татар відсоток без-

* Десятина – 1,09 га.

земельними землеробів був ще вищим) і з появою радгоспів вони втрачали можливість орендувати землі.

Заява уповноваженого с. Кизилташ (нині с. Краснокам'янка Ялтинської міської ради АР Крим) Іззета Адан Мамута до Наркомнацу РСФРР промовисто свідчить, що радгоспи не лише заважали орендувати землі, а й використовували щодо селян поза-економічний примус. Він, зокрема, повідомляв, що протягом всієї зими 1920–1921 рр. кизилташців «примували возити з лісу до Гурзуфу дрова для опалення електричної станції. Між тим ми, селяни, струмом не користуємося, а як кріпаки повинні на когось працювати. Після настання теплих днів, коли почалася весняна праця у садах, нас почали нещадно експлуатувати. Південрадгосп примушує виконувати всі роботи у радгоспі в той час, коли наші сади, виноградники й тютюнові плантації залишилися необробленими... Тепер же, коли ми не встигаємо виконувати свою роботу, нас примушують знову працювати як кріпаків у радгоспі, надсилаючи на 15 верст від села і погрожуючи репресіями» [5, С. 402].

Під час перевірки цієї скарги Кримським представництвом Наркомнаца РСФРР не тільки підтвердилися ці факти, а й з'ясувалося, що навесні 1921 р. кизилташських селян силою вигнали на працю у колишні маєтки князів, генералів і поміщиків, якими тепер розпоряджався Південрадгосп, від чого селянські господарства занепадали. «На жаль, тепер знову примушують селян цього села залишати своє господарство напризволяще і женуть їх на примусові роботи у маєтки Південрадгоспу... навряд чи таке гноблення існувало у Середні віки – віки кріпосництва і феодального вандалізму... Аналогічні дії Південрадгоспу і в інших селах Червоноармійського повіту» (у 1921 р. Ялту перейменували на Червоноармійськ. – А.І.) – свідчив у середині червня 1921 р. сучасник [Цит за: 8, 283].

Вже навесні 1921 р. в Криму фіксувалися повідомлення про голод, а про початок великої соціальної катастрофи сигналізували смерті від голоду восени того року. Їм на заваді не став оголошений у 1921 р. перехід від продрозкладки до проподатку, який продовжували збирати де-факто методами продрозкладки.

Представникам комуністичного режиму вже навесні 1921 р. стало очевидним, що мати таку кількість радгоспів не лише «економічно не вигідно, а політично недоцільно» [20, 156]. Відповідно у травні 1921 р. IV кримська обласна конференція РКП(б) оголосила про скорочення їхньої кількості й до 1 липня 1921 р. лишилося 205 радгоспів [20, 156]. Цікаво, що саме того дня Рада праці та оборони РСФРР ухвалила протокольну постанову «Про визнання радянських господарств Криму ударною виробничою групою підприємств». Цей орган постановив визнати «всі заходи з відновлення і розвитку Радянських господарств Криму – ударними» і запропонував Наркомзему РСФРР у найкоротший термін завершити підготовчі роботи

з організації радгоспів Криму», а також деякі інші заходи для цього [21].

Тим не менше, значна частина представників влади в Криму розуміла, що вкрай складна соціально-економічна та суспільно-політична ситуація на селі потребує, зокрема, змін у політиці щодо землекористування. 24 липня 1921 р. Кримревком наказав Кримземвідділу почати планомірне наділення землею селян як в одноосібне, так і «на артільних і комунальних засадах» користування за рахунок землі, яка була раніше передана радгоспам, а у випадку нестачі останньої – за рахунок скорочення землекористування селянських господарств капіталістичного типу [5, 356].

Восени 1921 р. змінився статус регіону – була проголошена автономна Кримська Радянська Соціалістична Республіка, ревкоми були розформовані та почала діяти система рад (советів), які перебували під цілковитим контролем РКП(б). Втім ці політико-адміністративні зміни у короткотерміновій перспективі не покращили стану кримського населення, яке наприкінці того року почало масово вмирати від голоду.

На 1 жовтня 1921 р. лишилося 102 радгоспи, які перебували у віданні Управрадгоспами і мали 121,6 тис. дес. землі. Ще 38 радгоспів були здані в оренду на договірних началах різним особам та організаціям [20, 156]. У розпал голоду, станом на 1 квітня 1922 р., у підпорядкуванні Управрадгоспами лишилося 95 радгоспів (мали 105,3 тис. дес. землі) [20, 269], а на 1 жовтня 1922 р. – 91 (зручної землі мали 99,3 тис. дес.).

Значна частина радгоспів зберіглася під час голоду на Південному березі Криму, де проживали переважно кримські татари і була висока концентрація безземельних та малоземельних селянських господарств. Ялтинський повіт був одним із найбільш постраждалих від голоду, адже традиційні для до-революційного періоду можливості отримати для частини населення прибутки від туризму зникли, торгівля плодами виноградарства, садівництва та тютюнництва, на яких спеціалізувався південнобережний регіон, в умовах воєнного стану, а потім комуністичних експериментів і голоду спочатку була унеможливлена, а потім не дозволяла підтримувати достатній рівень життя. І це в умовах мізерної частки зернових господарств на півдні гірського Криму і відповідно високу потребу у придбанні хлібу.

Природно, що серед кримськотатарського селянства Південного берега Криму та інтелігенції, яка прагнула виражати інтереси цієї групи та всього кримськотатарського народу, під час голоду зростало невдоволення радгоспами, яким належала велика частка кращих земель. У матеріалах ОДПУ 1920-х рр. є про це згадки. Так, наприклад, у 1929 р. колишній співголова першого Курултаю, громадсько-політичний та непересічний культурний діяч А. Айвазов був звинувачений, серед іншого, у тому, що «в 1923 році на південному березі Криму (як житель Алупки) проводив агітацію проти Радгоспів. У результаті чого спалахнув селянський рух проти Радгоспів» [1].

Швидше за все, у цьому звинуваченні ОДПУ роль А. Айвазова у розгортанні селянського руху кримських татар перебільшена. У 1923 р. він залишався одним із найбільш відомих кримськотатарських діячів, проте у той момент не мав владних важелів і не належав до трьох найбільш впливових у кримськотатарському середовищі політичних течій – 1) мілліфірківської, яка об'єднувала групу національно орієнтованих діячів – переважно колишніх лідерів і співробітників органів національного самоврядування 1917–1919 рр. та співчуваючих, 2) «правих» і 3) «лівих» комуністів-кримських татар у лавах РКП(б). Відповідно організаційно-агітаційні можливості А. Айвазова були недостатніми, щоб організувати селянський рух.

Ймовірно, можна казати, що у під час голоду 1921–1923 рр. національно орієнтована кримськотатарська інтелігенція або принаймні значна її частина підтримувала антирадгоспні настрої, які були серед селянства. Показові в цьому сенсі покази ОДПУ кримськотатарського громадсько-політичного діяча Небі Аджа Аріфа Куку, який народився у Кореїзі у 1887 р. Навчався він у 1900–1912 рр. у Стамбулі, а у 1912–1914 рр. вчителював у Євпаторійському татарському училищі. Під час Першої світової війни Н. Куку був мобілізований до армії Російської імперії. У 1915 р. потрапив у полон до турецьких військ. У 1915–1918 рр. був приватним викладачем у Стамбулі [9, 181]. У 1918–1919 рр. вчителював у с. Кучук-Ламбат. У травні 1921 р. брав участь у Сімферополі в роботі першої всекримської татарської безпартійної конференції, яка, за словами Н. Куку, стала «переломним моментом» у відносинах кримськотатарської інтелігенції та радянської влади, оскільки був взятий курс на співробітництво і «участь у будівництві Криму взагалі» [9, 191]. У 1921–1922 рр. його обирають членом і заступником голови Кореїзької сільської ради, у 1922 р. на з'їзді рад Ялтинського району – членом районного виконавчого комітету. На початку 1920-х рр. був членом товариства «Тан» у Алушці. У 1923–1924 рр. він став заступником завідувача земельного відділу Ялтинського райвиконкому [9, 192]. Виступав за розподіл радгоспних земель. За проведення «антирадянської політики» був звільнений з цієї посади і позбавлений права голосу на три роки. Пізніше був членом ревізійної комісії Кореїзької сільради, обіймав «низку посад по профспілковій лінії», викладав у дев'ятирічній школі в Ялті, а з 1925 р. – у сільськогосподарській школі Чаїр.

У 1925 р. у характеристиці ДПУ Криму зазначалося, що Н. Куку користувався «широким авторитетом» населення, був «далеким від релігійних вірувань», мечеть не відвідував, «у період революції проявив себе як агітатор за організацію Радвлади і автономію Криму» [10, 301–302]. Він був одним із яскравих представників мілліфірківської течії кримськотатарського політикуму.

У 1928 р. Н. Куку був заарештований у справі «Міллі-Фірка» (подібної до справи «СВУ» в УСРР),

якою каральна система СРСР розпочала репресії проти старої кримськотатарської інтелігенції, лідерів і діячів кримськотатарського національного руху. Під час допитів кримськотатарський діяч відверто декларував націоналістичні переконання і пояснював, що націоналіст має «боротися лише за інтереси своєї нації, намагатися розвивати свою національну культуру, економіку до такого ступеню, щоб не бути під кабалою іншої національності». За його словами націоналістів «створила історія», адже за «царизму процвітав русизм, який пригноблював нашу татарську націю», а «в умовах Радвлади» вона «також недостатньо розвивається», якщо «російська нація задоволена на 50 %, то наша нація на 20 %» [10, 184].

Н. Куку повідомив, що коли він був заступником завідувача Ялтинським земельним відділом в 1923–1924 рр. кримськотатарська інтелігенція Південного берега Криму порушувала земельне питання серед селян. «Особливо всі сили тат. інтелігенції були спрямовані налаштувати селянство татарське до захоплення Радгоспних земель (к[олишні]. мастки Масандри, Булебаш, Ай-Тодор, Ай-Гураф (Гурзуф? – А.І.), Артек, Бідерман, Юсупова та ін.), – повідомляв Н. Куку [10, 183].

Свою позицію він характеризував так: «Я, як один із татінтелігентів, зацікавлений у економічному покращенні для свого народу, брав активну участь у справі відбирання у Радгоспу земель і передачі селянам», «особисто говорив селянам про необхідність відбирання Радгоспних земель собі, окрім того цілком підтримував всіх осіб, які тими або іншими шляхами намагалися відібрати землю від Радгоспів і передати селянам» [10, 183].

За словами Н. Куку, одним із керівників антирадгоспного руху був його товариш Сеїт Умер Дагджі, чие керівництво «розповсюджувалося головним чином на с. Кизилташ». Останній нібито писав гасла для антирадгоспних виступів («Дайте нам землю та інвентар, ми вам заплатимо 2-ний продподаток» тощо). Також С. Дагджі умовив членів земельної комісії с. Кизилташ М. Челенгіра і О. Дагджі, «які були активними діячами з відбирання у Радгоспу земель», утворити із бідняків, середняків і кулаків артіль, взяти червоні прапори і «захопити при масових хвилюваннях Радгоспні землі, тим самим змусити Радвладу і партію-комуністичну передати Радгоспні землі селянам південного берега Криму». За інформацію Н. Куку, після того як, національні артілі захопили під червоними прапорами землю із Сімферополя прибули «представники Кримського радянського уряду» Б. Чобан-заде (член ЦВК КримРСР, лідер мілліфірківської течії, видатний вчений), О. Дерен-Айерлі (один з перших серед кримських татар членів РКП(б), у 1924 р. очолює уряд КримРСР) та інші, які вивчили питання, заспокоїли селян, «а після всі селяни південного берега Криму були забезпечені («удовлетворені») землями Радгоспів» [10, 184].

Пізніше на допиті у листопаді 1928 р. Н. Куку пояснював, що під час його перебування на посаді заступника завідувача земельного відділу Ялтинського району «дуже гостро стояло питання про радгоспи, які виникли на території колишніх садиб поміщиків», тому він проводив політику «захоплення цих радгоспів і розподілу їх майна та землі серед татарського населення», яку підтримували працівники місцевих земельних комісій та населення. У результаті явочним порядком «були захоплені радгоспи в Кизилташі». Разом з тим він пояснював, що є «противником будівництва дрібних радгоспів в Криму», але не виступає проти великих, таких як Масандра, Ай-Даніль чи подібних до них [9, 194].

Очевидно, що покази, надані на допитах карально-репресивних структур СРСР, є не у всьому точними та не завжди правдивими, а тому потребують критичного ставлення. Разом із тим, аналіз свідчень Н. Куку про виступи проти радгоспів на Південному березі Криму у 1923 р. дозволяють припустити, що вони мають під собою фактичну основу і відображають реальні процеси.

Висновки. Масовий штучний голод 1921–1923 рр. призвів до однієї із наймасштабніших катастроф в історії Криму ХХ ст., яка завдала серед кримського населення найбільших втрат кримськотатарському народу. В історіографії нерідко згадується про «пасивність» голодуючих кримських татар, що пояснюють етнопсихологічними рисами і впливом традиційної для мусульман віри в долю. Матеріали, які містяться у справах карально-репресивних органів СРСР, свідчать про активні спроби у 1923 р. кримськотатарських селян та

інтелігенції вирішити на Південному березі Криму, який сильно постраждав від голоду, питання безземелля і малоземелля шляхом захоплення земель радгоспів. Цей регіон вирізнявся помітною концентрацією радгоспів, тоді як на іншій території Криму їх більшість ліквідували ще у 1921 р. Наразі відомо, як мінімум про один випадок, коли для проведення антирадгоспної акції у с. Кизилташ Ялтинського повіту була утворена «національна» артіль, що об'єднувала селян без різниці майнового статусу. Схоже, організатори та учасники таких дій намагалися надати своїм спробам захистити інтереси кримськотатарського селянства зовнішньо лояльних до радянської (совєцької) влади форм. Про це, зокрема, свідчать використання червоних прапорів та артільної форми самоорганізації. Успіху цих антирадгоспних дій могла сприяти і політична ситуація, коли в умовах проголошення РКП(б) політики коренізації представники національно орієнтованої політичної течії кримських татар («мілліфірківці») співпрацювали з націонал-комуністами в органах влади автономної Кримської РСР для вирішення проблем кримськотатарського народу.

Ці висновки носять попередній характер, зокрема, тому, що спираються на свідчення отримані карально-репресивною системою СРСР під примузом, і потребують подальшого опрацювання джерел з метою виявлення матеріалів про масштаби, характер і результати дій кримськотатарських селян та інтелігенції із захоплення землі та майна радянських господарств на Південному березі Криму у 1923 р.

Список використаної літератури та джерел:

1. Бекірова Г. Асан Сабрі Айвазов. *Проект. Крим. Реалії*. 25.11.2015. URL: <https://ru.krymr.com/a/27389551.html>.
2. Бикова О.С. Голод 1921–1923 рр. у Криму: автореф. дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя: б.в., 2012. 20 с.
3. Бикова О.С. Причини голоду 1921–1923 років в Криму. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2012. Вип. 32. С. 216–223.
4. Бикова О.С. Регіональні особливості голоду 1921–1923 рр.: Поволжя, Крим, південь України. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2011. Вип. 31. С. 134–135.
5. Бикова Т.Б. Історичні передумови й перебіг ленінсько-сталінської кампанії татаризації в Кримській АСРР (1921–1928 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 578 с.
6. Бикова Т.Б. Створення Кримської АСРР (1917–1921 рр.). Київ: Інститут історії України, 2011. 247 с.
7. Брошеван В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й: (Краткий исторический очерк). Симферополь: Таврия, 1992. 128 с.
8. Возгрин В.Е. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырех томах. Т. III. 2-е изд., стереотипное. Симферополь: КРП «Издательство «Крымучпедгиз», 2013. 880 с.
9. ГДА СБУ, Ф.13. Спр. 1121.
10. ГДА СБУ, Ф.13, Спр. 1125.
11. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь: АнтиквА, 2008. 728 с.
12. Зарубин В.Г. Голод 1921–1923 гг. в Крыму (по сводкам ЧК/ГПУ). *Историческое наследие Крыма*. 2003. № 2. С. 68–74.
13. Ишин А.В. К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов. *Историческое наследие Крыма*. 2004. № 5. С. 48–50.
14. Кондратюк Г.М. Кримські татари в умовах голоду 1921–1923 років. *Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини і наслідки (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947): Матеріали Міжнародної наукової конференції*. Київ, 20–21 листопада 2013 р. / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.Я. Птухи НАН України: Інститут історії

України НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ, 2013. С. 75–81.

15. Кондратюк Г. Національна політика РКП(б) і голод в Криму у 1921–1922 роках. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. Вип. 21. 2012. С. 46–51.

16. Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб / Упоряд. Іванець А., Когут А. Київ: К.І.С., 2019. Хаялі Р.І. Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в ХХ ст. Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01, 07.00.02; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів, 2010. 32 с.

17. Очерки истории Крымской областной партийной организации /Ред. колл.: Н.В. Багров (председатель), М.Р. Акулов, В.Д. Арбузов и др. Симферополь: Таврия, 1981.

18. Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют. Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. Т.1. / Под общ. ред. В.В. Пшеничного, Р.Н. Лесюка, С.В. Лунина, И.И. Полякова. Составители А.В. Валякин, Р.И. Хаяли. Симферополь: издательство «ДОЛЯ», 2009. С. 352; Кримськотатарський національний рух у 1917–1920 рр. за архівами комуністичних спецслужб / Упоряд. Іванець А., Когут А. Київ: К.І.С., 2019. 448 с.

19. РДАСП. Ф. 19. Оп. 3. Спр. 231.

20. Усов С.А. Историко-экономические очерки Крыма. Прошлое и настоящее крымского сельского хозяйства. Симферополь: 1 Госполит. «Крымполиграфтреста», 1925. 320 с.

21. Хаялі Р.І. Етносоціокультурна еволюція кримськотатарського народу в ХХ ст. Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01, 07.00.02; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів, 2010. 32 с.

Referernces:

1. Bekirova, H. (2015). Asan Sabri Aivazov. Proekt Krym.Realii. Retrieved from <https://ru.krymr.com/a/27389551.html> [in Russian].

2. Bykova, O. S. (2012). Holod 1921–1923 rr. u Krymu [The famine of 1921–1923 in the Crimea]. Extended abstract of candidate`s thesis. Zaporizhzhia [in Ukrainian].

3. Bykova, O. S. (2012). Prychyny holodu 1921–1923 rokov v Krymu [The causes of the famine of 1921–1923 in the Crimea]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific edits of the historical faculty of Zaporizhia National University, 32, 216–223 [in Ukrainian].

4. Bykova, O. S. (2011). Rehionalni osoblyvosti holodu 1921–1923 rr.: Povolzhia, Krym, pivden Ukrainy [Regional features of the famine of 1921–1923: Volga region, Crimea, southern Ukraine]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scientific edits of the historical faculty of Zaporizhia National University, 31, 134–135 [in Ukrainian].

5. Bykova, T. B. (2020). Istorychni peredumovy u perebih leninsko-stalinskoï kampanii tatoryzatsii v Krymskii ASRR (1921–1928 rr.) [Historical preconditions and the course of the Leninist-Stalinist campaign of Tatarization in the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic (1921–1928)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

6. Bykova, T. B. (2011). Stvorennia Krymskoi ASRR (1917–1921 rr.) [Creation of the Crimean ASSR (1917–1921)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].

7. Broshevan, V. M., Formanchuk, A. A. (1992). Krymskaia respublika: god 1921-y: (Kratkii istorycheskii ocherk) [Crimean Republic: year 1921: (Brief historical sketch)]. Symferopol: Tavriia [in Russian].

8. Vozghryn, V.E. (2013). Istoriya krymskykh tatar: ocherky etnycheskoï istoryii korennoho naroda Kryma v chetyrehk tomakh [History of the Crimean Tatars: essays on the ethnic history of the indigenous people of Crimea in four volumes]. (Vol. III). Simferopol: KRP «Izdatelstvo «Krymchpedhyz». [in Russian].

9. HDA SBU. F. 13. Spr. 1121.

10. HDA SBU. F. 13. Spr. 1125.

11. Zarubin, A. H. & Zarubin, V. H. (2008). Bez pobedytelei. Iz istorii grazhdanskoi voiny v Krymu [No winners. From the history of the civil war in the Crimea]. Simferopol: AntykvA [in Russian].

12. Zarubin, V. H. (2003). Holod 1921–1923 gg.. v Krymu (po svodkam ChK/HPU) [Famine 1921–1923 in the Crimea (according to the reports of the Cheka / GPU)]. Istorycheskoe nasledie Kryma – Historical heritage of Crimea, 2, 68–74. [in Russian].

13. Yshyn, A. V. (2004). K voprosu ob osobennostiakh polytycheskogo razvitiya Kryma v pervoi polovine 1920-kh godov [К вопросу об особенностях политического развития Крыма в первой половине 1920-х годов]. Istorycheskoe nasledie Kryma – Historical heritage of Crimea, 5, 48–50 [in Russian].

14. Kondratiuk, H.M. (2013). Krymski tataru v umovakh holodu 1921–1923 rokov [Crimean Tatars during the famine of 1921–1923]. *Holod v Ukraini u pershii polovyni XX stolittia: prychny i naslidky (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947) – Famine in Ukraine in the first half of the twentieth century: causes and consequences (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947)*: Proceedings of the International Scientific Conference. Kyiv, November 20–21, 2013 (pp. 75–81). Kyiv [in Ukrainian].

15. Kondratiuk, H. (2012). Natsionalna polityka RKP(b) i holod v Krymu u 1921–1922 rokakh [National policy of the RCP (b) and the famine in the Crimea in 1921–1922]. Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istoriia – Bulletin of the Precarpathian University, 21, 46–51 [in Ukrainian].

16. Ivanets, A., Kohut, A. (Ed.) (2019). Krymskotatarskyi natsionalnyi ruh u 1917–1920 rr. za arkhivamy komunistychnykh spetssluzhb [Crimean Tatar national movement in 1917–1920 according to the archives of communist special services] Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

17. Bahrov, N.V. (predsedatel), M. R. Akulov, V. D. Arbuзов and other (Ed.) (1981). Ocherky istorii Krymskoi oblastnoi partiynoi orhanyzatsii [Essays on the history of the Crimean regional party organization]. Simferopol: Tavriia. [in Russian].

18. Valiakyn, A. V., Khaialy, R. Y. (Ed.) (2009). Posledniaia rukopys Sabry Aivazova. Delo partii «Milli Firka». Dokumenty svidetelstvuiut. Iz serii «Rassekrechennaia pamiat». Krymskii vypusk. Vol. 1. Simferopol: Dolia [in Russian].

19. RDASPI. F. 19. Op. 3. Spr. 231.

20. Usov, S. A. (1925). Istoriko-ekonomicheskie ocherki Kryma. Proshloe i nastoiashchee krymskogo selskogo khoziaistva [Historical and economic essays of Crimea. Past and present of Crimean agriculture]. Simferopol: 1 Hospolyt. «Krympolygraftresta», 320 [in Russian].
21. Khaiali, R. I. (2010) Etnosotsiokulturna evoliutsiia krymskotatarskoho narodu v XX st. [Ethnosociocultural evolution of the Crimean Tatar people in the twentieth century]. Extended abstract of candidate's thesis. Lviv [in Ukrainian].

Andriy V. Ivanets

Candidate of Sciences in History, Senior Research Fellow of the Holodomor Research Institute of the National Museum of the Holodomor Genocide Kyiv, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7167-8183>,
e-mail: crimeaua@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: *Ivanets, A. The struggle of the Crimean Tatars with the state farms on the south coast of the Crimea in 1923 (according to the materials of the literary case “Milly-firka” from branch state archive of the SSU). Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant], 26, 19-25. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Ivanets*

THE STRUGGLE OF THE CRIMEAN TATARS WITH THE STATE FARMS ON THE SOUTH COAST OF THE CRIMEA IN 1923 (ACCORDING TO THE MATERIALS OF THE LITERARY CASE “MILLY-FIRKA” FROM BRANCH STATE ARCHIVE OF THE SSU)

Abstract. Introduction. *The mass artificial famine of 1921–1923 in Crimea arose as a result of a combination of the military-communist policy of Soviet Russia, which seized the Crimean peninsula in November 1920, with the consequences of several years of wars and revolutions and unfavorable natural and climatic conditions. Without the policy of the Russian communist regime, the losses among the Crimean people and in the agricultural sector of Crimea would not have been so catastrophic. As a result of the famine, approximately 100,000 people or almost 14% of Crimeans died. The vast majority of victims were Crimean Tatars.*

Purpose of the study is to study the struggle with Soviet farms (state farms) at the final stage of the mass artificial famine of 1921-1923 of the Crimean Tatar peasantry of the Southern coast of Crimea on the basis of analysis of the case of the “counterrevolutionary organization “Milli Firka””.

Results. *The communist regime in the late 1920s and early 1921s actively planted state farms in the nationalized lands of Crimea, but due to their inefficiency and resistance of the peasantry, the number of such farms decreased by almost 10 times in a year. The exception was the southern coast of Crimea, where most state farms continued to operate in the former lands of the imperial family, aristocracy and imperial dignitaries. This led to a deepening catastrophe during the famine among the peasants of the southern coast, the vast majority of whom were landless Crimean Tatars and suffered from the inability to rent land. The analysis of the materials of the case «Milli-Firka», which in 1928-1930 was conducted by the punitive and repressive bodies of the USSR against the Crimean Tatar intelligentsia and activists, shows the active actions of the Crimean Tatar intelligentsia and peasants to seize land and distribute state farms near Yalta.*

Conclusions. *Analysis of information from the case “Milli-Firka” clarifies the notions present in historiography about the «passivity» of Crimean Tatars during the mass artificial famine in Crimea in 1921-1923, from which the Crimean Tatar people suffered the most among all Crimean ethnic communities. Materials contained in the cases of punitive and repressive bodies of the USSR testify to the active attempts in 1923 by Crimean Tatar peasants and intellectuals to resolve the issue of landlessness and scarcity of land on the southern coast of Crimea by seizing the lands of state farms. This region was characterized by a noticeable concentration of state farms, while in other parts of the Crimea most of them were liquidated in 1921. At least one case is known when an anti-farm action was carried out in the village of Kyziltash, Yalta district, formed a «national» artel, uniting peasants regardless of property status. It seems that the organizers and participants of such actions tried to give their attempts to protect the interests of the Crimean Tatar peasantry forms externally loyal to the Soviet government. This is evidenced, in particular, by the use of red flags and artel forms of self-organization. The success of these anti-state farm`s actions could have been facilitated by the political situation when, in the context of the proclamation of the RCP (B) policy of indigenization, representatives of the nationally oriented Crimean Tatar political militia (“millifirkivtsi”) cooperated with the National Communists among the Crimean Tatar.*

Key words: *mass artificial famine of 1921–1923 in Crimea, Crimean Tatar people, state farms.*

Received 07.07.2021

Accepted 28.10.2021

Ю. П. Присяжнюк

доктор історичних наук, професор кафедри історії України,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/1869071/yuri-prysyazhnyuk/>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Присяжнюк Ю. П. Село в умовах політики атеїзації суспільства 1920-х рр.: втрата віри. *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 26-31. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Prysiashniuk

СЕЛО В УМОВАХ ПОЛІТИКИ АТЕЇЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА 1920-Х РР.: ВТРАТА ВІРИ

Анотація. Метою розвідки є намір поглибити знання суперечливої за змістом, водночас стресової за характером та неоднозначної за наслідками політики атеїзації села більшовицьким режимом 1920-х рр. **Висновки.** У статті поглиблено аналіз проблеми адаптації назгал ще традиційного українського села до політики більшовицького режиму, зокрема у сфері його релігійних вірувань. Наголошено, що після поразки Української революції 1917–1921 рр. жителі сільської місцевості потратили в надзвичайно складне, по суті стресове релігійне становище, яке умовно можна окреслити як «вибір без вибору». Як могли, вони адаптувалися до нових політичних реалій, у знову ж таки традиційний для себе спосіб синхронізували старе (віру у Всевишнього) з новим (безбожництвом у публічному житті). Доля кожної людини складалася по-різному, багато кому судилося пережити справжні психологічні потрясіння, проте більшість сільського загалу зберегла свої вірування, пристосувавши їх до життя. В умовах політики атеїзації, яку проводив більшовики, жителі сільської місцевості виявилися своєрідними заручниками й певною мірою жертвами тих політичних обставин, у які вони потратили після поразки Української революції 1917–1921 рр. Окремі з них пережили справжні емоційні потрясіння, проте більшість зберегла свої вірування, пристосувавши їх до нових політичних реалій.

Ключові слова: село, Наддніпрянина, атеїзація, модифікація віри, віряни, безбожники.

Постановка проблеми. Сучасна історіографія українського села (селянства) позначається низкою методологічних особливостей, одна з яких – очевидна рідкість появи досліджень із застосуванням якісно оновлених концептуальних підходів, тобто таких, які мали б бути ґрунтовані на новітніх теоретико-методологічних засадах історичної науки, зокрема постмодернізмі, новітній гуманітаристиці (можливо, постгуманістиці та ін.). Раз по раз торкаючись традиційних аспектів дослідницького поля, як, зокрема, «демографічний портрет, соціально-економічне становище, динаміка суспільно-політичної активності», чимало авторів навіть не вважають за потрібне бодай якось реагувати на ці назрілі виклики й потреби [1, 15]. Тож часто-густо виходить так, що теорія наукових студій розвивається за однією логікою, власне європейською історіографічною традицією, а практичні студії – за власним сценарієм. Справді рідкісні зусилля, спрямовані на творення нових міждисциплінарних синтезів, зазвичай чергуються з появою праць, які мають відверто обмежений реферативними завданнями характер, у методологічній площині «розсіпані на окремі автономні часточки» [2, обкл.].

Отже, логічно, що й мало зручний для системних історичних студій світ патріархальної свідомості традиційного села служителі Клію або принагідно лише окреслюють, або взагалі ігнорують, шляхетно лишаючи його на розгляд своїх колег по гуманітарному цеху [3, 220]. Коли

ж мова заходить про релігійність, то тут, звісно, ініціатива найчастіше переходить до «компетентних релігієзнавців та етнографів» [4, 221]. Утім, задовольнятися такою переадресацією історикам не доводиться, позаяк сільська людність доби, коли їй випало урешті-решт бути втягнутому в модернізаційні процеси, часто в цих працях постає у малопродуктивних етнографічних описах, соціологічних схемах чи тих же «таємничих» закономірностях [5, 32 та ін.]. Знайомлячись із доробком колег-гуманітаріїв останніх десятиліть, щоразу доводиться здогадуватися, які насправді мотиви, уявлення, міркування та рішення супроводжували життєвий шлях кількох поколінь сільської людності. Традиції, політика, панівна ідеологія й навіть «усесильна» статистика мало чим допомагають. Ба більше, вони зазвичай шкодять розумінню внутрішнього світу людини, відтак – відтворенню на ґрунті численних мікросюжетів образів «живих» людей досліджуваного історичного періоду. Змінити ситуацію автор намагатиметься шляхом надання переваги ментальним чинникам світосприйняття, перед тим визначивши політику атеїзації суспільства викликом, якому доля відвела роль своєрідного «екзаменатора» селян на їхню релігійність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія проблеми дослідження є значною. Не претендуючи на її вичерпний аналіз, вкажемо на застарілість методологічних засад більшості праць

виявленого нами наукового доробку. Описово-статистичний характер дає підстави вважати їх традиційними, тобто такими, що містять мало новизни. Утім з-поміж інших привертають увагу досить численні студії, в яких уже йдеться про власне «світоглядні уявлення людини» [6]. Помітний внесок в історіографію тут зробили українські дослідники А. Киридон, О. Ігнатуша, В. Пашенко, О. Тригуб та ін.

Нашу увагу привертають дві новітні публікації, а саме розвідки Людмили Бабенко (2017) та Романа Орищенко (2019) [6; 7]. Перша з них оригінальна постановкою проблеми атеїзації суспільства в перші десятиліття існування більшовицького режиму. Авторка ґрунтовно простежила сутність державної політики атеїзму та методи й засоби, за допомогою яких відповідні цінності й постулати тією чи іншою мірою вдавалося інтегрувати у свідомість населення, зокрема й сільської людності. Щоправда, Л. Бабенко визнала, що ці методи не завжди давали очікуваний результат, навіть та ж «всеохоплююча антирелігійна пропаганда, якій були властиві лівацькі, авантюрні риси, примітивний зміст, кампанійщина» [6]. І справа тут насамперед у явній недооцінці режимом «високого рівня релігійності населення України, передовсім селянства, особливостей національної специфіки релігійного життя в республіці, спроба побудувати безрелігійне суспільство воєннокомуністичними методами відкритого терору» [6]. Загалом вдало, логічно вибудований аналіз, що його запропонувала Л. Бабенко, містить, на наш погляд, кілька суперечливих вузлів. Зокрема, вона досить побіжно розкрила внутрішній світ «українців», традиційно для української історіографії надавши перевагу політиці вищого партійно-державного керівництва, яке мобілізувало спецслужби на боротьбу на «релігійному фронті» [6].

Розвідка Р. Орищенко має дещо інакший характер. Вона присвячена аналізу спектру завдань, вирішення яких сьогодні потребує від істориків та їхніх колег по гуманітарному цеху міждисциплінарного підходу, тобто того високого ступеня комунікації, який лише й дає змогу творити найсучасніші науково-пізнавальні синтези. Серед іншого Р. Орищенко наголосив на не завжди виправданій присутності в пропонованих дослідниками наративах практики теоретизування. Він вважає, що «внаслідок загальних міркувань у стилі «як треба» над спробами знайти відповіді на питання «як було» (як, на думку історика, найточніше прописати те, що було), студії, присвячені конкретним темам, з'являються не так часто» [7, 45]. І вже зовсім рідко появляються ті, в яких автори пропонують царину уявлень, ідей, почуттів, вірувань та інших аспектів свідомості «живої історії» [7, 45]. На тлі домінування націоналізованого дискурсу ці пізнавальні практики

вчений загал сприймає як своєрідні експерименти, що так чи так містять громадський виклик. Також не відійшла в минуле й традиція українських істориків (аграрників, селянознавців) віддавати перевагу якійсь одній методології, «до кінця» лишатися вірним своїй обранці. Такий стереотипний підхід спонукає дослідників дотримуватися й раз по раз наголошувати на «суттєвих відмінностях, ба більше – альтернативності й навіть антагонізмі там, де передова наукова думка вже давно поставила на порядок денний потребу синтезу» [8, 349].

Загалом аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що тематика «втрати віри» селом у перші десятиліття більшовицького режиму перебуває в полі зору дослідників, однак вона рясніє багатьма «білими плямами», не кажучи вже про відсутність узагальненої картини цього вкрай складного процесу.

Метою розвідки є намір поглибити знання наслідків суперечливої за змістом і водночас стресової за характером більшовицької політики атеїзації 1920-х рр. у сфері релігійних вірувань українського села.

Виклад основного матеріалу. Перше, на чому варто наголосити, так це на використанні самого терміну «село». Цього разу він означає жителів типового невеликого населеного пункту, які займалися переважно обробіткою землі, а в ширшому контексті – сільську людність як таку. Потреба в такому уточненні важлива тим, що в соціокультурному сенсі «гуртування» предмету пропонованого наукового дослідження нерідко важливіше, тобто набагато точніше, аніж пізнавальний контекст поширених в історіографії понять «селяни», «мужики», «куркулі», «хлібороби», «гречкосії», «наймити» та ін. До того ж людей минулого, чийм джерелом існування була праця на землі (сільське господарство), не завжди доречно ідентифікувати за тими «кодами розпізнавання», які існували в історії [9, 13–14]. Надто якщо зважити, що тогочасні зовнішні впливи виявилися мало спроможними «перетравлювати» соціально-патріархальні імперативи їхньої ментальності на модерно-національні.

Селянам Наддніпрянщини початку 1920-х рр. був притаманний власний суб'єктивний погляд на життя. Цікавлячись ним, служитель Клію має перед ними – людьми минулого – ту перевагу, що може змінити опцію сприйняття й розуміння реалій їхньої епохи. Отже, у цьому разі мова йде про село як певне соціокультурне середовище, яке в умовах утвердження більшовицького режиму було вимушене переживати надзвичайно болісні трансформаційні процеси, зокрема «відмовляння від християнських вірувань» [3, 220]. Використання ж категорії «ментальність» покликане надати інтерпретації цього процесу («втрати віри») глибинного контексту. Кажучи інакше, мова має йти

не лише про світ уявленень, думок (способів мислення), ідей, про лінгвістичні прийоми самовираження, а й «латентний світ, який можливо не безпосередньо, тобто не видимо для сучасників і майже такою ж мірою більшості фахівців, які ігнорують ці зв'язки, але від того не менш ефективно впливав і визначав мінливість подій, історичного процесу на селі загалом» [7, 47].

Отже, на початку 1920-х рр. більшість сільських людей Наддніпрянщини, тобто дев'яти губерній, які входили до складу колишньої Російської імперії, була віруючою. Серед конфесій переважало православ'я, хоча в цьому випадку важливим буде констатувати факт домінування в селі християнських цінностей і поглядів. У повсякденному житті значущими для людей була традиція релігійно-церковних святкувань, власне тому вони зазвичай проходили «щасливо й урочисто» [10, 15]. Перша хвиля наступу більшовиків на релігійні вірування українських селян відбулася ще в період революції, коли озброєні агітатори-безбожники намагалися схилити на свій бік представників найчисленнішої верстви населення. Проте навіть виборюючи перемоги на фронтах, вони не змогли тоді переконати місцевий люд масово відмовитися від Бога, а основним чинником їхніх локальних звитяг були, треба думати, соціальні обіцянки, а не (анти) релігійні погляди. У ті роки прихильники атеїзму де-не-де з'являтимуться серед української сільської людності, але, як згадуватимуть очевидці, «таких буде небагато» [10, 15].

І все у період революційних потрясінь українська сільська людність чи не вперше познайомилася зі світоглядом більшовиків як таким. З настанням «миру» це знайомство поглибилася. Селянин, а згодом «войовничий гнобитель свого стану» Дмитро Гойченко згадуватиме: «Настирливість безбожників ставала такою нестерпною, що переходила від пропаганди до богохульства, а тому ми (на той час стійкі віряни. – Ю. П.) змушені були пускати в хід кулаки» [10, 15]. Агітаторам важко було переконати селянський загал, але, думається, певні сумніви в головах вірян вони все ж сіяли. Відомо, що окремі люди, надто ті, які прагнули отримати освіту, а таких серед сільського населення помітно більшало, почали шукати «правильну» літературу, за допомогою якої намагалися поліпшити свої знання, розвіяти підозри й вагання, які починали «мучити душі» [10, 16].

Загалом сільські люди вважали свою віру незламною. Саме тому попервах вони критично відкидали спроби безбожників переконати їх у своїй правді. Проте наступ вівся послідовно, системно, з залученням найновіших на той час інтелектуальних та технічних досягнень. Згаданого вище Д. Гойченка, якому в 1920 р. виповнилося 17 років, вразила одна «жахлива фраза» з нової пропагандистської книжки: «Вдумайся гарненько, адже воскресіння

з мертвих немислимо, абсурдно. Про це говорить незламний закон збереження матерії» [10, 16]. Вона потрясла юнака («грунт ішов з-під моїх ніг», «у душі моїй утворилася страшенна порожнеча», «у мене розболілася голова», «серце виривалося з грудей...») [10, 16]. З цього епізоду легко помітити, що атеїзація віруючої людини відбувалася не шляхом тривалих дискусій, а радше одноразового психологічного потрясіння, яке зумовлювало посилення сумнівів, спричиняло розчарування й соціальну пасивність. Усе це разом узяте, своєю чергою, породжувало невизначеність, хаотичність, легкість, пустоту, публічну безцеремонність та нахабність. Втрачаючи молитовний зв'язок із Всевишнім та відповідну комунікацію серед вірян, людина дедалі більше піддавалася спокусі «думати як хочу, живу як заманеться, роблю, що завгодно» [10, 15]. Вона починала жити за логікою – якщо немає обмежень і заборон, то, значить, немає і гріха.

Втрата віри як зміна світогляду виявилася надзвичайно складним і болючим процесом, який охоплював не лише сумління сільської людини, а й, так би мовити, «соціальний бік» її життя. Сільські жителі ставали озлоблені; вони схильні були повернутися до «шукування істини», однак не знали до кого тепер звертатися. Православні священники виявлялися не завжди готовими прийти на допомогу з кількох причин. По-перше, вони вже не користувалися колишнім авторитетом, його втрата було спричинена кризовими явищами, які тривали ще з XIX ст., і тепер, з приходом до влади більшовиків, «ця тенденція лише посилилася» [11, 145]. І справа не обмежувалася втратою (звуженням) ролі священнослужителів у державних та громадських справах – нерідкими були випадки їхніх арештів і розстрілів. По-друге, далеко не всі місцеві батюшки виявилися інтелектуально готовими на рівних дискутувати з більшовицькими ідеологами – їм часто не вистачало елементарної обізнаності.

Протягом 1920-х рр. «невір'я» на селі ставало модним. Ба більше, воно «розв'язувало» людині язика й руки, і така свобода багатьом починала подобатися. Бути безбожником відтепер було навіть корисним. Знову ж таки, сумнів породжував заперечення, чому сприяла загальна ситуація в країні. Утім, варто зазначити, що політика атеїзації суспільства діяла на сільського простолюдина не стільки безпосередньо, як опосередковано. Старші за віком сільські господарі, а особливо молоді люди, лише попервах задумувалася над тим, що вони втрачали. Надалі такі спогади-роздуми дедалі рідше турбували їх. Біль за чимось дорогим, проте назавжди втраченим, «компенсувався» ризиками загубити те, «що вони отримали взамін – свободу» [3, 221]. Власне йшлося про свободу як простоту манер, вільність у виборах цінностей, невимушеність у відносинах. Є підстави вважати, що втрата віри

в тих вихідців із села, які отримували освіту, супроводжувалася порівняно більшими «докорами совісті», проте якийсь логічний взаємозв'язок чи стійку тенденцію тут розгледіти складно.

Що найбільше терзало й нівечило людські душі? Варто думати, що мотивом страждань тих, хто потрапляв під атеїстичну пропаганду, було несподівано дізнатися, що життя коротке й беззахисне. Якщо раніше воно сприймалося як вічне, поєднувалося з турботами про благополуччя навколишніх, то тепер ставало чимось «нікчемним і безсилим» [12, 269]. Водночас природа, яка раніше радувала «і серце, і тіло» сільської людини, перетворювалася на якогось «мовчазного опонента», який «існував до народження людини й лишався після її смерті» [13, 120]. На питання – чому ж так несправедливо влаштований цей світ? – відповіді не було. Ні священники, ні лікарі, ні вчителі зарадити не могли. Тому хтось із односельців утрачав інтерес до життя, когось почало вабити чаклунство, траплялися й такі, що кінчали життя самогубством. Навіть у Різдвяні та Великодні дні сільські люди тепер зазвичай виглядали похмурими, постійно зосередженими на своїх думках, що з подивом реагували на запитання родичів і сусідів. Вони дедалі частіше «переймалися питаннями про кінцевий сенс як певної соціальної структури, так і структури самого життя» [13, 120].

Отже, такий стан справ набував поширення серед людей, які раніше вважалися «добрими й милими» [10, 19]. У минулому відсоток «скупих» та «жадібних» на селі був незначним, і вже зовсім мало було тих, кого вважали «бузувірами». Тепер же жорстокість, а це ще одна важлива зміна, поширювалася в сільському середовищі не так від цих місцевих «розбишак і недолудів», як від самої влади. Політичний режим монополізував право на насилля й поступово привчав до нього своїх «підданих».

Зміна моралі, яка спостерігалася в умовах політики атеїзації, зумовлювала появу й розвиток явищ, які, здавалося, мають зовсім протилежну природу. З одного боку, вечорами по селах і надалі було чути спів молоді, хоча на думку тих, хто усвідомлювали трагізм безбожного існування людини, уже «плакати треба було, а вони все веселилися», з іншого, їм же – стійким вірянам – боляче було дивитися в період масового штучного голоду 1921–1923 рр., «що далеко не всі... сусіди зі співчуттям ставилися до тих нещасних, які безкінечним потоком потягнулися з півдня й сходу» [10, 19; 13, 121]. Виходило так, що ще недавно хороші люди якось водночас ставали негідниками, окремі з них, користуючись своїм привілейованим становищем, цинічно принижували гідність тих, хто потерпав від злиднів.

В умовах поширення атеїстичної (а)моралі сільські господарі починали розуміти, що людина

може змінюватися залежно від обставин. Досить чітко це можна було спостерігати, коли йшлося про натовп, яким і раніше важко було керувати. Важливо зазначити: «шалені збіговища» селян, які раніше, до більшовицького перевороту, влаштовували самосуди (над конокрадами та ін.), тепер часто були очолювані очільниками місцевої революційної (радянської) влади. Така єдність «партії й народу» не була випадковою, якщо зважити, з кого й як формувалися нові органи влади на місцях, якої ідеології вони дотримувалися й реально чії інтереси обстоювали. На чому потрібно особливо наголосити – моральних чинників, які стримували б таку «нездорову релігійність» («пролетарське безумство»), лишалося дедалі менше [14, 271]. Д. Гойченко, який на початку 1920-х рр. виявився мимовільним свідком небаченої, бездумної, за всіма ознаками злочинної поведінки саме такого голови сільради, у своїх думках бажатиме «не жаліти цього вбивці, яке б нещастя його не спіткало», але вже в 1932 р. сам відбиратиме в голодних, умираючих дітей останній окрась хліба.

Висновки. Після приходу до влади більшовиків українське село потрапило в умови, коли лишатися вірянином означало вступити в нерівноправний конфлікт з войовничим атеїстичним режимом. Потенційно це протистояння таїло великі небезпеки, надто якщо зважити, що саме по собі «добровільне» боговідступництво не минало даром, а рано чи пізно пробуджувало в людини почуття жаги крові, попервах, щоправда, «ворожої», але вже невдовзі – будь-чиєї. Сільські віряни, які потрапляли в ситуацію «вибору без вибору», були свідками, як тануть ряди тих учасників національного руху, які зовсім недавно покрили себе славою в боротьбі з більшовизмом – одних тепер фізично знищували, а других, після амністії, змушували допомагати ВУЧК вигублювати своїх учорашніх однодумців. Люди розчаровувалися в житті. Віддаляючись від Бога, вони помітно втрачали добрі риси характеру, натомість ставали байдужими, злими, заздрісними, мстивими. Загалом же в умовах поголовної атеїзації жителі сільської місцевості виявилися своєрідними заручниками й певною мірою жертвами тих політичних обставин, у які вони потрапили після поразки Української революції 1917–1921 рр. Переживши справжні емоційні потрясіння, частина з них поповнила ряди «стійких» атеїстів, проте більшість зберегла свої вірування, зуміла пристосувати їх до радикально нових політичних реалій.

Подяка. Автор щиро вдячний усім учасникам редакційної колегії за консультативні поради, а також Я. Платміру за технічне оформлення статті.

Фінансування. Автор не отримав жодної фінансової підтримки для проведення дослідження та написання статті.

Список використаних літератури та джерел:

1. Тацієнко Н. Л. Селянство Правобережної України в імперський період (1793–1917 рр.): на матеріалах Уманського повіту: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 – Історія України. Миколаїв, 2019. 20 с.
2. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії ; Про історичне мислення. Київ : Ніка-Центр, 2012. 296 с.
3. Вілсон Е. Селяни стають українцями : український модернізм. *Українці : несподівана нація*. Київ : Вид-во «К.І.С.», 2004. С. 219 – 228.
4. Бушман І. Релігійність як складова соціально-освітнього простору. *Історія релігій в Україні : наук. щорічник*. Кн. 2. Львів : Логос, 2012. С. 221 – 225.
5. Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського у м. Києві. Ф. 8. Д. І. Яворницький. К. 2, Од. зб. 3. Український простолуд в його творчості. Збірка записів оповідального жанру українською мовою, проведених на Дніпропетровщині, Харківщині, Херсонщині, Полтавщині, Київщині, Одещині в 1870 – 1939 рр., 940 арк.
6. Бабенко Л. Як українців робили атеїстами : державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. URL : <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism>
7. Орищенко Р. Релігійний світ українських селян другої половини XIX – першої третини XX ст. / Наук. ред. Ю. Присяжнюк. Черкаси : «Вертикаль», вид. Кандич С. Г., 2019. 80 с.
8. Присяжнюк Ю. Історична свідомість та ментальність українських селян на зламі XIX – XX ст. *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Pod redakcją J. Pisulińskiej, P. Sierżęgi, L. Zaskilniaka. Pieszów : Wydawnicwo uniwersytetu Pieszowskiego, 2008. S. 348 – 355.
9. Le Roy Ladurie E. Montailou, village occitan de 1294 à 1324. Paris, 1975. 386 p.
10. Гойченко Д. Красный апокалипсис : сквозь раскулачивание и голодомор : мемуары свидетеля. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2012. 400 с.
11. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянщини пізньоїімперського періоду : проблема ідентичності. *Український селянин*. 2019. Вип. 21. С. 142 – 147.
12. Paloutzian R., Jackson S. L., Crandall J. E. Conversion experience, belief system and personal and ethical attitudes. *J. of Psychology & Theology*. 1978. Vol. 6 (4). P. 266 – 275.
13. Cogley J. Religion in a Secular Age. London, 1968. P. 118 – 123.
14. Kahoe R. D. Toward a task-centered Christianity. *Pastoral Psychology*, 1977. Vol. 25 (3). P. 197 – 207.

References:

1. Tatsienko, N. (2019) Selianstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v imperskyi period (1793–1917) : na materialah Umanskoho povitu: avtoref. dys. na zdobuttia naukovoogo stupenia kand. Ist. nauk: spec. 07.00.01 – Istoriia Ukrainy [The Peasantry of Right Bank of Ukraine in the imperial period (1793–1917): on the material of Uman district: abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences: specialty 07.00.01. – History of Ukraine]. Mykolaiv. [in Ukrainian]
2. Vzhosek, V. (2012). Istoriia – Kultura – Metafora. Postannia neklasychnoi istoriographii ; Pro istorychne myslennia. [History – Culture – Metaphor. The emergence of non-classical historiography ; About historical thinking]. Kyiv : Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
3. Wilson, A. (2004). Seliany staiut ukraintsiamu : ukrainskyi modernism. Ukraintsi : nespodivana natsiia. [Peasants are becoming Ukrainians : Ukrainian modernism. The Ukrainians: Unexpected Nation]. Kyiv : Vydavnytstvo «K.I.S.». [in Ukrainian].
4. Bushman, I. (2012). Relihiinist yak skladova socialno-osvitnoho prostoru [Religiosity as a component of social and educational space]. Istoriia religii v Ukraini : nauk. schorichnyk. [History of religions in Ukraine: scientific yearbook]. Lviv : Logos. 2, 221–225. [in Ukrainian].
5. The Department of Manuscripts of the M. Rylskyi institute of Art Studies, Folklore, and Ethnology in Kyiv. Fund 8. D. I. Yavornytskyi. Room 2. Storage unit 3. Ukrainian common people in his work. Collection of records of the narrative genre in the Ukrainian language, conducted in Dnipropetrovshchyna, Kharkivscukrhyna, Khersonschyna, Poltavshchyna, Kyivshchyna, Odeschyna in 1870 – 1939. [in Ukrainian].
6. Babenko, L. Yak ukraintsiv robyly ateistamy : derzhavna polityka proty religii u pershi desiatylittia radianskoi vlady [How Ukrainians were made atheists : state policy against religion in the first decades of Soviet rule]. Retrieved from <https://uamoderna.com/md/babenko-atheism> [in Ukrainian].
7. Oryshchenko, R. (2019) Relihiinyi svit ukrainskykh selian druhoi polovyny KhIKh – pershoi tretyny KhKh stolittia. [The religious world of Ukrainian peasants the second half of the nineteenth – first third of the twentieth century]. Cherkasy : «Vertikal», vydavets Kandych S. H. [in Ukrainian].
8. Prysiazhniuk, Yu. (2008). Istorychna svidomost ta mentalnist ukrainskykh selian na zlami KhIKh – KhKh st. [Historical consciousness and the mentality of the Ukrainian peasants at the turn of the nineteenth and twentieth centuries]. *Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Pieszów : Wydawnicwo uniwersytetu Pieszowskiego. 348 – 355. [in Ukrainian].
9. Le Roy Ladurie, E. (1975). Montailou, village Occitan de 1294 à 1324. Paris. [In French].
10. Hoiuchenko, D. (2012). Krasnyy apokalipsis: skvoz raskulachivaniye i golodomor : memuarii svidyetyelya [Red apocalypse: through dekulakization and Holodomor : memoirs of a witness]. Kyiv : A-BA-BA-HA-LA-MA-HA. [in Russian].
11. Prysiazhniuk, Yu. (2019). Ukrainske selianstvo Naddniprianschyny piznoimperskoho periodu: problema identychnosti. [Ukrainian peasantry of the Naddniprianschyna of the late imperial period: the problem of identity]. *Український селянин*. (Ukrainian peasant), 21, 142 – 147. [in Ukrainian].
12. Paloutzian, R. & Jackson, S. L. & Crandall, J. E. (1978). Conversion experience, belief system and personal and ethical attitudes. *Journal of Psychology & Theology*. 6 (4), 266 – 275. [in English].
13. Cogley, J. (1968). Religion in a Secular Age. London. 118 – 123. [in English].
14. Kahoe, R. D. (1977). Toward a task-centered Christianity. *Pastoral Psychology*. 25 (3), 197 – 207. [in English].

Yuriy P. Prysiazhniuk

Doctor of history, Professor, Professor of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8324-4681>

Researcher ID: <https://publons.com/researcher/1869071/yuri-prysyazhnyuk/>

e-mail: yu-prysyazhnyuk@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Prysiazhniuk Yu. The village in the conditions of the politics of atheisation of society of the 1920s: loss of faith. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 26-31. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Prsiazhniuk

THE VILLAGE IN THE CONDITIONS OF THE POLITICS OF ATHEISATION OF SOCIETY OF THE 1920s: LOSS OF FAITH

Abstract. Introduction. *The term «village» is used by the author in his third dictionary meaning, namely as the inhabitants of a small town, who are mainly engaged in land cultivation. The need for such clarification is important because in the mental sense the social «grouping» of the subject of scientific research is often more important, that is much more accurate than the more common names of rural people in historiography – peasants, villager, rural proletarians, kulaks, farmers and others. People of the past whose source of existence was work on the land (agriculture) it is not always appropriate to identify by the «codes of recognition» that existed in history itself. As paradoxical as it may sound, they had the same subjective outlook on life as the modern historian. But the historian has the advantage over the people of the past that can change the option of perceiving and understanding the realities of their own era. In this case, we are talking about the village as a socio-cultural environment, which under the conditions of the Bolshevik regime was forced to experience an extremely painful process of abandonment of Christian beliefs.*

Purpose. *The aim of the investigation is to deepen the knowledge of the contradictory in content, at the same time stressful in nature and ambiguous in the consequences of the policy of atheism of the village by the Bolshevik regime of the 1920s.*

Methods. *The research based on an interdisciplinary approach required a surprisingly original model of formulation, combination, optimization and use of epistemological practices, as well as the simultaneous involvement of categories from the fields of culturology, sociology, psychology, ethnology, religion.*

Results. *In the 1920s, for the first time in history, the village of Naddniprianshchyna found itself in a situation where the state authorities officially began to pursue a policy of atheism of the population, the population as a whole, while formally declaring the right of citizens to «choose religion». Rural residents find themselves in an extremely difficult essentially stressful psychological situation which can be conditionally described as «choice without choice». As best they could they adapted to new realities, in the traditional way they synchronized the old (faith in God) with the new (atheism in public life).*

Originality. *The great shock of the early 1930s, which the villagers had to endure (as we know, not everyone), was preceded by no less dramatic processes in the religious sphere. Historians call them a loss of faith, although this is not entirely true, as faith was not so much lost as modified. At the same time, the result of Bolshevik policy was not quite as predicted by the initiators, organizers and executors. However, in the political sense, they still achieved their goal, because they destroyed some and converted others to their faith, and forced most to come to terms with «atheistic reality». The communist regime began a policy of «grain crisis», «dekulakization», genocide, only transforming the Ukrainian village, the consequences are destroying the traditional foundations of the village, killing millions of people, the emergence of a new type of rural man – «Soviet collective farmer».*

Conclusion. *Under the policy of atheism pursued by the Bolsheviks, the villagers proved to be hostages and to some extent victims of the political circumstances in which they found themselves after the defeat of the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Some of them experienced real emotional upheavals, but most retained their beliefs, adapting them to new political realities.*

Key words: *village, Naddniprianshchyna, atheism, modification of faith, believers, atheists.*

Received 16.08.2021

Accepted 10.11.2021

УДК 94:338.43.02(477) «1917.03/1918.04»
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Stadnik-Kuzminets

О. О. Стадник

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9554-6975>
e-mail: elenast.mail@gmail.com

Н. П. Кузьмінець

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, м. Вінниця, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9939-2451>
e-mail: 1974natalika1@rambler.ru

Бібліографічний опис для цитування: Стадник О. О., Кузьмінець Н. П. Земельні комітети в Україні у 1917-1918 рр.: нове бачення (за матеріалами Подільської губернії). *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 32-38. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Stadnik-Kuzminets

ЗЕМЕЛЬНІ КОМІТЕТИ В УКРАЇНІ У 1917-1918 РР.: НОВЕ БАЧЕННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати фактори створення та організації земельних комітетів, основні напрями їх роботи, охарактеризувати комплекс заходів, здійснених земельними комітетами різних рівнів з підготовки аграрної реформи на теренах Поділля протягом березня 1917 – квітня 1918 рр., розкрити значення їх діяльності для вирішення аграрного питання в Україні. **Висновки.** Українське селянство здавна вважало, що земля становить для нього основну цінність і основний засіб до існування, тому вирішення аграрного питання ставало нарізним у визвольних змаганнях українського народу впродовж його історії. З революції 1917 р. розпочалася нова доба у врегулюванні аграрної проблеми. Загострення аграрних відносин після повалення самодержавства призвело до прийняття Тимчасовим урядом ряду постанов, які стосувалися вирішення проблем сільського господарства та прийняття аграрного законодавства. Підготовка матеріалів для майбутніх перетворень покладалася на земельні комітети, які, крім начерку проекту реформи, мали вирішувати злободенні проблеми сільського господарства, розглядати скарги, врегульовувати конфлікти. Внаслідок проведених місцевими комітетами переписів та опитувань можна прийти до висновку, що прагнення селян були спрямовані на знищення приватної власності на землю, запровадження зрівняльного землекористування. Земельні комітети мали право розпоряджатися землею на місцях, але в умовах постійного еволюціонування законодавства Української Центральної Ради стосовно приватної власності на землю не могли цього зробити самостійно. Запропонований врешті закон так і не зміг вирішити основну проблему й зумовив відкрите протистояння між селянством і владою.

Ключові слова: земельні комітети, аграрне питання, Українська революція, селянство, Поділля.

Постановка проблеми. 1 липня 2021 р. в Україні набув чинності закон, який дав старт відкриттю ринку землі й дозволив фізичним особам – громадянам країни її продаж або купівлю. Проведення аграрної реформи було одним із найбільш тривалих, адже її початок датується 15 березня 1991 р. Реформування аграрної сфери – ключове питання у роки Української революції (1917 – 1921 рр.). Від його вирішення залежав не тільки рівень довіри населення до влади, а й у кінцевому результаті – доля українського народу. 100-річний ювілей Української революції 1917 – 1921 рр. дає привід ще раз повернутися до тієї доби, переосмислити досвід минулого аграрного реформування у контексті сучасних змін аграрної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вирішення аграрного питання Тимчасовим урядом і Центральною Радою частково висвітлено у вітчизняній історіографії. До вивчення діяльності Тимчасового уряду та підготовки ним нового земельного законодавства зверталися П. Захарченко [1], Г. Стародубець [2], В. Литвин [3], Ю. Пасічна

та О. Федьков [4]. По-новому аграрну політику Центральної Ради висвітлюють В. Верстюк [5], М. Бурдін [6], В. Солдатенко [7], О. Житков [8]. У монографії В. Лозового міститься матеріал про відносини між владою і селянством у Наддніпрянській Україні [9], а революційні події 1917 – 1921 рр. на Поділлі на прикладі Літинщини розкрито у дослідженні О. Ресента та В. Рекрута [10]. Загальному аналізу проблеми ролі й місця аграрного чинника у революційних процесах 1917 – 1921 рр. в Україні присвячено ряд дисертаційних праць [11; 12; 13].

Мета дослідження – проаналізувати фактори створення та організації земельних комітетів, основні напрями їх роботи, охарактеризувати комплекс заходів, здійснених земельними комітетами різних рівнів з підготовки аграрної реформи на теренах Поділля протягом березня 1917 – квітня 1918 рр., розкрити значення їх діяльності для вирішення аграрного питання в Україні.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок Першої світової війни становище в аграрному

секторі України було катастрофічним. Скорочення посівних площ майже на третину, зниження якості обробітку землі, низька продуктивність праці, погіршення забезпечення селянських господарств сільськогосподарським реманентом, реквізиції на потреби армії призвели до занепаду українського села. Так, у Подільській губернії посівна площа зернових культур скоротилася, порівняно з 1913 р., більше, ніж на 30 %, а врожайність знизилася в середньому на 49,5 % [14, 17]. Війна прискорила революційні події, а разом із ними – надію у селян на великі зміни. Після повалення самодержавства аграрне питання набуло найбільшої гостроти в Україні, де більшість населення складало селянство. Якщо у загальному питома частка селян серед усього населення становила 84 %, то у Наддніпрянській Україні у сільському господарстві було зайнято 87 %. У Подільській губернії із загальної кількості населення 3358687 осіб 2963085 проживало на селі [15,4].

Аграрний характер української економіки, підвищення політичної активності селянства, збільшення чисельності селянських виступів зумовили постановку аграрного питання у заходах Тимчасового уряду як пріоритетну проблему, що вимагала негайного розв'язання, адже від позиції селянської спільноти залежала міцність влади. Керуючись цим, для підвищення свого авторитету і зняття соціально-економічної напруги на селі Тимчасовий уряд оголосив про здійснення аграрної реформи. Основний закон про впорядкування земельних справ мали затвердити Всеросійські установчі збори. Однак селянству були цікаві не декларації намірів нової влади, а її реальні дії та вчинки. У середовищі селянства дедалі більшої популярності набували ідеї відміни приватної власності на землю, вимоги передачі селянам поміщицьких земель, починалися несанкціоновані їх захоплення. Ситуація, що склалася, показала урядовим колам існування реальної загрози вирішення аграрного питання радикальними заходами знизу. Тому у відозві Тимчасового уряду від 15 березня 1917 р. підкреслювалося, що аграрна реформа вимагає копійкою підготовчої роботи, збору матеріалів, обліку земельних запасів, з'ясування умов і видів землекористування, розподілу земельної власності та інших не менш важливих питань. Їх вирішенням мали зайнятися земельні комітети. Постанова про створення земельних комітетів як державних органів, які працювали під керівництвом Міністерства землеробства, була видана Тимчасовим урядом 21 квітня 1917 р. Їх завданням стало проведення обліку земельного фонду і підготовка на цій основі проекту аграрної реформи для Установчих зборів. Земельні комітети мали ієрархічну структуру і склалися з волосних, повітових і губернських. Загальне керівництво і власне підготовка необхідних для проведення реформи матеріалів покладалася на Головний земельний комітет у Москві [16,1]. Характер, принципи і терміни майбутнього реформування означені не були, тому Головний земельний комітет

повинен був самостійно визначити необхідний напрям своєї діяльності.

Орган працював посесійно, його робота зосереджувалася у семи комісіях: комісії з перерозподілу земельного фонду, з лісу, надр, води, правових норм землеволодіння, розробки фінансової реформи і статистично-економічній [4, 151]. Найбільш важливими питаннями, які обговорювалися на сесійних засіданнях комітету і викликали гострі дискусії, були питання механізму перерозподілу земельного фонду, граничних розмірів приватного землеволодіння та норм забезпечення землею, існування великих селянських господарств, викупу за землю, компенсацій власникам завданої шкоди, оренди землі. Головний земельний комітет розробив загальний план діяльності губернських, повітових і волосних земельних комітетів. У такий спосіб до врегулювання аграрних відносин і збору матеріалів до аграрної реформи приступили місцеві комітети, які були утворені по всій території країни.

Волосні земельні комітети розпочали роботу раніше за повітові чи губернські. Їх склад був строкатим і включав представників від сільських громад, громадських організацій, політичних партій. Підготовчі дії комітетів зводилися головним чином до визначення всієї земельної площі у районі з визначенням кількості орної землі, а також кількості земель, які перебували під вигонами, ставками, сінокосами, лісами, ґрунтовими дорогами. На організаційних зборах повітових комітетів зазначалося, що основним завданням є підготовка даних для Установчих зборів, до їх скликання остаточне вирішення аграрного питання ніким не може бути прийняте і тим більше здійснене. Водночас, не чекаючи рішення уряду селяни могли прийняти ухвалу про перерозподіл землі на сільському сході і у такий спосіб «узаконити» рішення місцевого земельного комітету.

Діючи в умовах революційної стихії, волосні й повітові комітети могли самочинно примусити землевласників надати у їх розпорядження орні землі й сінокоси з подальшою орендою ділянок малоземельними селянами [17,5]. Отже, конкретні й необхідні для сільського співтовариства рішення приймалися в основному на волосному рівні, повітові та губернські комітети відігравали швидше роль апеляційної інстанції, розглядаючи заяви громадян на відведення земельних ділянок або скарги [18,54]. Так, з ініціативи волосних земельних комітетів було зменшено ціни на оренду землі майже у 3 рази та підвищено плату сільськогосподарським робітникам. Це призвело до руйнування поміщицьких господарств, які втратили засоби до існування і стали нерентабельними.

Керівництво Української Центральної Ради, не бажаючи йти на конфронтацію з Тимчасовим урядом, координувало з ним свої дії, зокрема кроки з вирішення аграрного питання [19,31]. У квітні 1917 р. в Україні було проведено кілька селянських з'їздів, які висловилися за проведення справедливої аграрної реформи після скликання Установчих зборів. Зокрема, на Одеському з'їзді 6 – 8 квітня

були присутні делегати від селян Подільської губернії [5, 647]. 28 травня – 2 червня 1917 р. у Києві відбувся Всеукраїнський селянський з'їзд, де було затверджено резолюцію «Про невідкладні заходи в земельній справі». У документі виголошувалося: «Тільки здійснення соціалістичного ідеалу, до якого прямує Україна, як і інші народи, може задовольнити бажання трудового селянства та пролетаріату» [20, 23]. Такий план аграрного реформування в принципі відповідав переконанням очільників Центральної Ради і передбачав скасування приватної власності на землю та передачу її селянам. Надра землі, ліси і водні ресурси оголошувалися власністю українського народу. Резолюція містила вимогу невідкладного прийняття закону про передачу земельних справ земельним комітетам і створення Центрального земельного комітету на кшталт Головного земельного комітету Тимчасового уряду для підготовки проекту земельного закону та розмежування повноважень у цій царині Всеросійських Установчих зборів і Українського Сейму. Будь-яке питання стосовно землі можна було вирішити лише узгодивши з даним органом [5, 648]. І Універсал Центральної Ради містив вимогу про надання права розпорядження українськими землями Українським Установчим зборам, а у новоствореному уряді було організоване Генеральне Секретарство земельних справ, очолене відомим кооперативним діячем Б. Мартосом.

Декларація Генерального Секретаріату від 27 червня 1917 р. найважливішим завданням визначила організацію мережі волосних, повітових та губернських земельних комітетів. Метою їх діяльності оголошувалося «громадське порядкування земельною власністю і сільськогосподарським інвентарем» [21, 101]. Для діячів земельних комітетів та Селянської спілки у столиці були відкриті спеціальні курси. Отже, тимчасове упорядкування земельних відносин до прийняття відповідного закону покладалося на земельні комітети.

Подільський губернський земельний комітет працював 3 – 5 липня 1917 р. Представники Вінницького, Брацлавського, Літинського, Летичівського та Ольгопільського повітових комітетів обрали губернський у складі 13 осіб. Головою губернської земельної управи став А. Самошенко, його заступником – М. Онищук. Першим кроком комітету стала ухвала резолюції про порядок роботи, а власне затвердження витягів з інструкції Тимчасового уряду про недопущення будь-яких змін стосовно державної, приватної та інших форм власності на землю до проведення Установчих зборів. З листування земельних комітетів з комісаром у справах України у Петрограді видно, що вони мали забезпечити охорону державного майна. До мешканців краю була поширена відозва з проханням не захоплювати землю, не рубати ліси, не випасати худобу на чужих полях. Натомість комітети були зобов'язані дбати про постачання населення паливом та лісовими матеріалами, а також надавати допомогу у виділенні лісу погорільцям [22, 28].

12 липня 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив законопроект про передачу земель у підпорядкування земельних комітетів, але його обговорення не було поставлене на порядок денний Головним земельним комітетом і не набуло чинності, тому місцеві комітети так і не отримали офіційного права розпоряджатися землею, натомість, як і раніше, могли займатися тільки розробкою проекту аграрної реформи та складанням списків маєтків, які повинні були перейти у користування трудового землеробського населення або, навпаки, не підлягали розподілу (наприклад, цукрові, виноградні та інші спеціалізовані господарства) [4, 151]. Тим не менше багато нагальних проблем так і не було вирішено. Найбільше суперечок викликали питання про порядок відчуження земель: чи у всіх поміщиків має бути відібрана земля, чи тільки у великих; яку норму вважати трудовою, а яку споживчою; за якою з них організувати майбутній розподіл; передавати у відання держави чи залишити за селянськими товариствами лісові угіддя, випаси та луки; якою має бути черговість одержання селянами землі. На III сесії Головного земельного комітету, яка проходила 25 – 29 серпня 1917 р. затвердження нових аграрних законів теж не відбулося у зв'язку з політичними подіями, відомими як «заколот Корнілова».

Однак населення не задовольняло таке зволікання з вирішенням питання розподілу землі. Селяни виступали за ліквідацію поміщицьких господарств, здійснення негайного перерозподілу, знищення підприємницької оренди, зрівняльне землекористування. Відбувалися масові несанкціоновані захоплення земель, худоби, реманенту, спустошення складів, цукроварень, гуралень, млинів, порубки лісів. Повітові та волосні земельні комітети збирали свідчення про такі виступи. Зазначимо, що опосередковано вони мали право і могли перешкоджати будь-яким селянським заворушенням, однак іноді насправді підтримували вимоги селян із перерозподілу конкретних земельних чи лісових угідь. Так, у протоколах та журналах засідань Могилів-Подільського повітового комітету зазначено, що деякі волосні управи давали згоду на стихійне захоплення селянами поміщицької землі [23, 23].

Якщо влітку 1917 р. селянські виступи в Подільській губернії були поодинокими, то восени стали масовими і набрали форми погромів. Від грабунків, безчинств, підпалів, пожеж найбільше постраждали Могилів-Подільський, Ямпільський, Ушицький, Летичівський та Літинський повіти [10, 45]. У селах Пилявці та Карлівка було зруйновано маєток Дорожинського, до складу якого входили кінний завод, цукроварня, кошара тонкорунних овець. Селяни і солдати розграбували зерно та цукрові буряки, зіпсували знаряддя [17, 10]. Було розгромлено навіть економію і гуральню повітового комісара та голови земської управи Т. Стемповського, розташовану у с. Гута-Чернелевецька, а також житло і господарство його брата у с. Чернелівцях і Винниківцях. З огляду на таке загострення

ситуації, Тимчасовий уряд був змушений вдатися до надзвичайних кроків і 12 жовтня 1917 р. оголосити військовий стан на території Проскурівського, Новоушицького та Літинського повітів Подільської губернії.

Реальний процес напрацювання правових основ урегулювання аграрного питання розпочався після прийняття Центральною Радою III Універсалу. У документі містилося гасло про передачу землі селянам без викупу. 16 листопада 1917 р. у пресі були опубліковані роз'яснення Генерального Секретаріату, в якому зазначалося, що скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетські, церковні та інші землі нетрудових господарств – це лише загальні підвалини для законів про землю, які мають виробити Українські Установчі збори. До їх скликання порядкувати землями продовжують земельні комітети. Наголошувалося, що Універсал «не тільки не дає права самовільно розпоряджатися землями або сільськогосподарським реманентом, кінями, худобою і т. ін., а, визнаючи його добром всенародним, передає все під догляд і в розпорядження повітових та губернських земельних комітетів при допомозі комітетів волосних» [21, 450]. А поки що вони мали взяти під охорону всі маєтки та провести перепис господарських будівель, худоби та реманенту. Однак селянство на таке рішення відреагувало другою хвилею масового руху за відчуження землі. Вона підсилилася ще й під впливом чуток про прийняття II Всеросійським з'їздом рад декрету про землю.

Свідчення про загострення ситуації на селі, грабунки, вбивства, розбої надходили і з Подільської губернії. Так, губернський комісар Степура 30 листопада 1917 р. у доповідній записці до генерального секретарства військових справ писав, що у с. Лянцкоруні Кам'янець-Подільського повіту було зруйновано та пограбовано маєток Базюків. Голова Літинського повітового земельного комітету у зверненні до подільського губкомісара зазначав: «Усі поміщицькі садиби змітаються з землі, усе розграбовується, погроми та вбивства населення відбуваються відкрито і повсюди, ліси знищуються і все наближається до кінця. При таких умовах яка-небудь робота зовсім неможлива, і якщо не буде надано якоїсь допомоги, земельний комітет вимушений буде скласти свої повноваження». В краї розпочалися єврейські погроми. Так, жителі с. Дяківці долучилися до незаконної вирубки лісів, що належали промисловцям Аронові Паничу і Гершові Мостовому [24, 208]. Єврейську громаду села тероризували бандити О. Порицький і Й. Демков. Вони вбили М. Пастернака, поранили Х. Мільмана, пограбували житла І. Холста, С. Флейшмана, Г. та М. Скульських [25, 16].

Радикалізація селянських виступів, вакханалія з вирішенням аграрного питання, повсюдні погроми змусили Крайовий земельний комітет пришвидшити підготовку проекту аграрного закону, однак його обговорення знову викликало гостру дискусію. За короткий термін документ тричі

перероблявся. Врешті за поданим 14 – 15 грудня 1917 р. законопроектом не було вирішено нічого кардинально нового. До скликання Всеукраїнських Установчих зборів, як і раніше, земля перебувала у підпорядкуванні земельних комітетів. Трудова норма землеволодіння склала 40 десятин [21, 34]. Керівництво Центральної Ради не схвалило цей закон, зазначивши, що він не відповідає інтересам трудового селянства. Значна частина членів УЦР, зокрема М. Грушевський, йдучи за більшовицькими гаслами, були прихильниками соціалізації землі, отже, їх погляди не співпадали з переконаннями представників інших політичних партій. Тому розробка аграрного законодавства продовжилася до січня 1918 р.

IV Універсал Центральної Ради скасував приватну власність на землю в УНР та проголосив її соціалізацію. Це рішення було підтверджено виданням Тимчасового аграрного закону від 18 січня 1918 р. Приватна власність на землю – і приватновласницька, і селянська – ліквідувалися. Земля передавалася трудовому народу без викупу через земельні комітети, головним завданням яких стало забезпечення громадянам їх прав на користування землею, а також охорона природних багатств від виснаження і вживання заходів примноження цих багатств. У випадку порушення землекористувачами цих правил комітети мали право повернути передані раніше землі у громадське користування. Однак закон так і не встановив норми користування землею, їх на місцях теж повинні були визначати земельні комітети. Для отримання землі у трудове користування громадяни мали подати відповідну заяву до сільської управи. За постановою земельного комітету попередні власники й орендарі могли залишати у користуванні сади, виноградники, хмільники за умови, що вони оброблятимуть їх власною працею. Залишалися землі під оселями, господарськими будовами, торгівельними або промисловими закладами. Користування землею проголошувалося безкоштовним. В окремих випадках і тільки згідно з правилами, встановленими земельними комітетами, могла використовуватися наймана праця. Право користування землею могло передаватися у спадщину.

Приступити до практичної реалізації положень закону Українська Центральна Рада змогла тільки на початку березня. Протягом березня – квітня 1918 р. у розпорядження земельних комітетів перейшла значна частина приватновласницьких землеволодінь. Однак закон не влаштував більшу частину селянства. Ідея соціалізації суперечила історичній традиції українського селянина, який мріяв про власну землю і мав бажання вільно господарювати на ній. Суспільна форма землеволодіння не була притаманна українському селу. Наприклад, на Поділлі 94, 6% всього землеволодіння було подвірним ще до революції [6, 105]. Втілення земельного закону у життя не влаштувало і австро-угорсько-німецьку окупаційну владу, яка, розглядаючи

Україну насамперед як джерело додаткової сировини та продовольства, вимагала засіяти всі сільськогосподарські угіддя і почала відкрите втручання в аграрні відносини України. Вона намагалася домогтися рішення Центральної Ради повернути поміщицькі землі колишнім власникам та провести весняну посівну кампанію [5,650]. Результати діяльності земельних комітетів таким чином були зведені нанівець.

Земельні комітети діяли на Поділлі до 15 грудня 1918 р., коли за розпорядженням Голови Директорії УНР В. Винниченка замість них були утворені губернські, повітові та волосні земельні управи, а з приходом радянської влади – земельні відділи при ревкоммах і виконкоммах місцевих рад.

Висновки. Українське селянство здавна вважало, що земля становить для нього основну цінність і основний засіб до існування, тому вирішення аграрного питання ставало наріжним у будь-яких визвольних змаганнях українського народу впродовж його історії. Революцією 1917 р. розпочалася нова доба у врегулюванні аграрної проблеми. Загострення земельних

відносин після повалення самодержавства призвело до прийняття Тимчасовим урядом ряду постанов, які стосувалися вирішення проблем сільського господарства та прийняття земельного закону. Підготовка матеріалів для майбутніх перетворень покладалася на земельні комітети, які крім начерку проекту реформи мали вирішувати повсякденні проблеми сільського господарства, розглядати скарги, врегульовувати конфлікти. Внаслідок проведених місцевими комітетами переписів та опитувань можна прийти до висновку, що прагнення селян були спрямовані на знищення приватної власності на землю, запровадження зрівняльного землекористування. Земельні комітети мали виключне право розпоряджатися землею на місцях, але в умовах постійного еволюціонування законодавства доби Української Центральної Ради стосовно приватної власності на землю не могли цього зробити самостійно. Запропонований врешті закон так і не зміг вирішити основну проблему – проблему землі і зумовив відкрите протистояння між селянською масою і владою.

Список використаної літератури та джерел:

1. Захарченко П. П. Селянська війна в Україні: рік 1918. Київ: Національний університет ім. Т. Шевченка, Національна академія внутрішніх справ, 1997. 188 с.
2. Стародубець Г.М., Стародубець В. О. Українське село як основа повстанського заплілля. *Мандрівець*, 2008. № 6. С. 33 – 37.
3. Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920 рр.). К: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 488 с.
4. Пасічна Ю.Г., Федьков О.М. Головний земельний комітет Тимчасового уряду: спроба аграрного реформування 1917 р. *Український селянин*. 2014. Вип. 14. С. 150 – 154.
5. Верстюк В. Ф. Земельне питання у стінах Центральної Ради. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник наукових праць. Вип. 15. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006–2007. С. 645–663.
6. Бурдін М.Ю. Реформування земельних відносин Центральною Радою УНР. *Підприємництво. Господарство. Право*. 2016. № 11. С. 103 – 109.
7. Солдатенко В.Ф. У вирі революції і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917 – 1920 рр. в Україні. К.: Парламентське видавництво, 2012. 272 с.
8. Житков О.А. Соціально-правовий аналіз земельного законодавства Центральної Ради в новітній українській історіографії. *Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Історія*. 2015. Вип. 3 (26). С. 11 – 16.
9. Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Кам'янець-Подільський: П. П. «Мошак М. І.», 2008. 480 с.
10. Реєнт О.П., Рекурт В. П. Нариси життя Літинщини 1917 – 1921 рр.: революційні події та повсякденність. К: Інститут історії України НАН України, 2017. 298 с.
11. Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917 – 1918 рр. (Історіографія проблеми): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.06. / Київський університет ім. Тараса Шевченка Київський університет ім. Тараса Шевченка. Київ., 1998. 16 с.
12. Ковальова Н. А. Аграрна політика українських національних урядів (1917 – 1921 рр.): автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01./ Дніпропетровський державний університет, Дніпропетровськ, 1999. 18 с.
13. Заріцька І. М. Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917 - 1921 рр.): автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, Київ, 2009. 20 с.
14. Пшук І. О., Бабенко А. Г. та ін. (ред.). Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.). Збірник документів і матеріалів. Вінниця: Державний архів Вінницької області, 1957. 627 с.
15. Бурдейний П. А., Рубін М. Б. Вінницька область: Географічний нарис. К: Радянська школа, 1967. 166 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 2520. Оп. 1. Спр. 8.
17. Бадеева Л. І., Олешко Н. П. Розгляд аграрного питання в роки Української Революції (1917 – 1921 рр.). *Збірник наукових праць «Історія та географія» Харківського національного університету ім. Г. С. Сковороди*. Вип. 56. – Харків, 2019. С. 5 – 15.
18. ЦДАВО України. Ф. 1060. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 54.
19. Проданюк Ф. М. Земельне питання в політиці Української Центральної Ради: тернистий шлях вирішення. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 31 (70) № 1 – 2020. С. 31 – 38.

20. Хміль І. В. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р.) К.: Інститут історії України АН України, 1992. 36 с.
21. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2-х т. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. / Упорядн. В. Верстюк та ін. К: Наукова думка, 1996. 587 с.
22. ЦДАВО України. Ф. 1060. Оп.1. Спр. 21.
23. ЦДАВО України. Ф. 1060. Оп.1. Спр. 21.
24. ЦДАВО України. Ф. 628. Оп. 1. Спр. 4.
25. Державний архів Вінницької області (ДАВіО). Ф. Р. – 6023.оп. 4. Спр. 1883.

References:

1. Zakharchenko, P. P. (1997). Selianska viina v Ukraini: rik. 1918. [The Peasant War in Ukraine: 1918.]. Kyiv: Natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka, Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav [in Ukrainian].
2. Starodubets, H.M. & Starodubets, V. O. (2008). Ukrainiske selo yak osnova povstanskoho zapillia [Ukrainian village as the basis of insurgent occupation]. *Mandrivets – Traveler*, 6, 33 – 37[in Ukrainian].
3. Lytvyn, V. M. (2003). Ukraina: doba viin i revoliutsii (1914 – 1920 rr.). [Ukraine: the era of wars and revolutions (1914 - 1920)] K: Vydavnychiy dim «Alternatyvy» [in Ukrainian].
4. Pasichna, Yu.H. & Fedkov, O.M. (2014). Holovnyi zemelnyi komitet Tymchasovoho uriadu: sprobha ahrarnoho reformuvannia 1917 r. [The Main Land Committee of the Provisional Government: An Attempt at Agrarian Reform in 1917]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 14, 150 – 154[in Ukrainian].
5. Verstiuk, V. F. (2006-2007). Zemelne pytannia u stinakh Tsentralnoi Rady [Land issue within the walls of the Central Council]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. Zbirnyk naukovykh prats. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha, 15, 645–663. [in Ukrainian].
6. Burdin, M.Iu.(2016). Reformuvannia zemelnykh vidnosyn Tsentralnoiu Radoiu UNR [Reforming land relations by the Central Council of the Ukrainian People's Republic]. *Pidpriemnytstvo. Hospodarstvo. Pravo – Entrepreneurship. Household*. *Right*, 11, 103 – 109. [in Ukrainian].
7. Soldatenko, V.F. (2012). U vyri revoliutsii i hromadianskoi viiny (aktualni aspekty vyvchennia 1917 – 1920 rr. v Ukraini. [In the vortex of revolution and civil war (current aspects of the study of 1917 - 1920 in Ukraine)]. K.: Parlamentske vydavnytstvo [in Ukrainian].
8. Zhytkov, O.A.(2015). Sotsialno-pravovy analiz zemelnogo zakonodavstva Tsentralnoi Rady v novitnii ukrainskii istoriografii [Socio-legal analysis of the land legislation of the Central Rada in the latest Ukrainian historiography]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni T. Shevchenka. Istoriiia – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*. 3 (26), 11 – 16. [in Ukrainian].
9. Lozovyi, V.S. (2008). Ahrarna revoliutsiia v Naddnyprianskii Ukraini: stavlennia selianstva do vlady v dobu Tsentralnoi Rady (berezen 1917 – kviten 1918 rr.) [Agrarian Revolution in Dnieper Ukraine: the attitude of the peasantry to power in the days of the Central Rada (March 1917 - April 1918)] . Kamianets-Podilskyi: P. P. «Moshak M. I.» [in Ukrainian].
10. Reient, O.P. & Rekrut, V. P. (2017). Narysy zhyttia Litynshchyny 1917 – 1921 rr.: revoliutsiini podii ta povsiakdennist [Essays on the life of Lityn region 1917 - 1921: revolutionary events and everyday life]. K: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
11. Zemziulina, N. I. (1998). Selianske pytannia v Ukraini 1917 – 1918 rr. (Istoriohrafia problema) [The peasant question in Ukraine 1917 - 1918 (Historiography of the problem)]. Candidate's thesis. Kyiv:Kyivskyi universytet im. Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian].
12. Kovalova, N. A.(1999). Ahrarna polityka ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (1917 – 1921 rr.) [The peasant question in Ukraine 1917 - 1918 (Historiography of the problem)]. Candidate's thesis. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskyi derzhavnyi universytet [in Ukrainian].
13. Zaritska, I. M. (2009). Istorychnyi dosvid rozvytku zemelnogo zakonodavstva v Ukraini (1917 - 1921 rr.) [Historical experience in the development of land legislation in Ukraine (1917 - 1921)]. Candidate's thesis. Kyiv: Instytut derzhavy i prava im. V.M.Koretskoho NAN Ukrainy [in Ukrainian].
14. Pshuk, I. O. & Babenko A. H. ta in. (Ed.) (1957). Podillia v period vidbudovy narodnoho hospodarstva (1921-1925 rr.). Zbirnyk dokumentiv i materialiv. [Podillia during the reconstruction of the national economy (1921-1925). Collection of documents and materials.]. Vinnytsia: Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [in Ukrainian].
15. Burdeinyi, P. A. & Rubin, M. B. (1967). Vinnytska oblast: Heohrafichni narys [Vinnytsia region: Geographical essay]. K: Radianska shkola [in Ukrainian].
16. Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, Fund 2520, Inventory 1, File 8 [in Ukrainian].
17. Badiieva, L. I.& Oleshko N. P. (2019). Rozghliad ahrarnoho pytannia v roky Ukrainskoi Revoliutsii (1917 – 1921 rr.) [Consideration of the agrarian question during the years of the Ukrainian Revolution (1917 - 1921)]. *Zbirnyk naukovykh prats «Istoriiia ta heohrafiiia» Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. H. S. Skovorody – Collection of scientific works «History and Geography» of Kharkiv National University. G.S. Skovorody*, 56, 5 – 15[in Ukrainian].
18. Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, Fund 1060, Inventory 45, File 54 [in Ukrainian].
19. Prodaniuk, F. M. (2020). Zemelne pytannia v politytsi Ukrainskoi Tsentralnoi Rady: ternystyi shliakh vyrishennia [The land issue in the policy of the Ukrainian Central Rada: a thorny way to solve it]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu im. V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky – Scientific notes of Tavriya National University. VI Vernadsky. Series: Historical Sciences*, 31 (70), 31 – 38 [in Ukrainian].
20. Khmil, I. V. (1992). Pershyi Vseukrainskyi selianskyi zizd (28 travnia – 2 chervnia 1917 r.) [The First All-Ukrainian Peasant Congress (May 28 - June 2, 1917)]. K.: Instytut istorii Ukrainy AN Ukrainy [in Ukrainian].
21. Verstiuk, V. [Ed.] (1996). Ukrainaska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy [Ukrainaska Tsentralna Rada: Documents and materials]: T. 1. 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r. K: Naukova dumka [in Ukrainian].
22. Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, Fund R. 1060, Inventory 1, File 21 [in Ukrainian].
23. Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, Fund 1060, Inventory 1, File 23 [in Ukrainian].
24. Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, Fund 628, Inventory 1, File 4 [in Ukrainian].
25. State Archives of Vinnytsia Region, Fund 6023, Inventory 4, File 1883 [in Ukrainian].

Olena O. Stadnik

PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9554-6975>
e-mail: elenast.mail@gmail.com

Natalia P. Kuzminets

PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Vinnytsia, Ukraine
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9939-2451>
e-mail: 1974natalika1@rambler.ru

Bibliographic Description of the Article: Stadnik, O. & Kuzminets, N. Land committees in Ukraine in 1917-1918: a new vision (on the materials of the Podil province). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 32-38. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Stadnik-Kuzminets

LAND COMMITTEES IN UKRAINE IN 1917-1918: A NEW VISION (ON THE MATERIALS OF THE PODIL PROVINCE)

Abstract. Introduction. Land issue and agrarian reform in the Ukrainian history of the twentieth century is of exceptional importance. On July 1, 2021, a law came into force in Ukraine, which launched the opening of the land market and allowed individuals - citizens of the country to sell or buy it. Land reform was one of the longest, as it began on March 15, 1991. The problem of reforming the agricultural sector became the most significant during the Ukrainian Revolution, when it became the focus of various political forces and civil society, and its solution depended not only on the level of public confidence in the government, but ultimately - the fate of the Ukrainian people. . The 100th anniversary of the revolution of 1917-1921 gives an occasion to return once again to that time, to rethink the experience of past agrarian reform in the context of current changes in agrarian policy.

Purpose. The purpose of the study is to analyze of the establishment and operation of land committees in Ukraine. On the example of materials of the Podolsk province the basic directions of work of these bodies on preparation of agrarian reform during March, 1917 - April, 1918, interaction are covered. land committees with the government and the peasantry, their achievements, miscalculations and significance for the adoption of new land legislation and solving the land problem.

Methods. In the study of this topic were used general and special-historical principles, methods and approaches. In particular, the following principles were applied: historicism, scientificity, objectivity, systematics; general scientific methods - statistical, analysis and synthesis, induction and deduction; special-historical - historical-comparative, problem-chronological, historical-legal; approaches - modernization, complex, regional.

Results. On the basis of the analysis of documents of Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine, State Archives of Vinnytsia Region the basic directions of work of land committees directed on carrying out agrarian reform in Ukraine in the absence of the clear legislation on a land question are comprehensively investigated. An example for the study of this problem was the development of the Podolsk province, which had certain features in the formation of land relations of this period.

Originality. Originality lies in rethinking the current problem of solving the land issue in the years of the Central Council in accordance with modern approaches to historical science. With the help of published and unpublished sources, the activities of land committees during their existence were comprehensively studied on the example of Podolsk province.

Conclusion. The Ukrainian peasantry has long believed that land is its main value and main means of subsistence, so the resolution of the land issue has become a cornerstone in any liberation struggle of the Ukrainian people throughout its history. With the revolution of 1917 began a new era in the settlement of the agrarian problem. The aggravation of land relations after the overthrow of the autocracy led to the adoption by the Provisional Government of a number of resolutions relating to the solution of agricultural problems and the adoption of land law. The preparation of materials for future transformations was entrusted to the land committees, which, in addition to outlining the draft reform, were to solve pressing problems of agriculture, consider complaints, and resolve conflicts. As a result of censuses and polls conducted by local committees, it can be concluded that the aspirations of the peasants were aimed at the destruction of private land ownership, the introduction of equal land use. Land committees had the exclusive right to dispose of land on the ground, but given the constant evolution of Ukrainian-era legislation on private land ownership, they could not do so on their own. The law proposed in the end failed to solve the main problem - the problem of land and led to an open confrontation between the peasant masses and the authorities.

Key words: land committees, the agrarian question, the Ukrainian revolution, the peasantry, Podillya.

Received 03.10.2021

Accepted 10.11.2021

УДК 94: [323.3: 63–51] (470) (=411.16) «18»
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kharlamov

М. І. Харламов

доктор історичних наук, завідувач кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін соціально-психологічного факультету, Національний університет цивільного захисту України, м. Харків, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5289-0290>
e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Харламов М. І. Профілактика пожеж в українських селах на початку становлення тоталітарного режиму в УСРР (1928-1931 рр.). *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 39-43. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kharlamov

ПРОФІЛАКТИКА ПОЖЕЖ В УКРАЇНСЬКИХ СЕЛАХ НА ПОЧАТКУ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УСРР (1928-1931 РР.)

Анотація. Метою наукової публікації є дослідження особливостей протипожежної безпеки в селах УСРР на початку періоду становлення тоталітарного режиму в СРСР (1928-1931 рр.). **Висновки.** за умов становлення тоталітарного режиму в УСРР у 1928–1931 рр. велику роль у профілактиці пожеж в українських селах відігравали районні та сільські органи державного пожежного нагляду, які доглядали за станом пожежної безпеки, контролювали посадових осіб, які відповідали за стан пожежної охорони в конкретних сільських місцевостях. Конкретними превентивними заходами з попередження пожеж у селах УСРР займалися в основному пожежні інструктори, пожежні старости, керівники пожежної охорони радгоспів, колгоспів та МТС. Однак подекуди їх діяльність була ускладнена зокрема пожежним інструкторам іноді не вистачало професійної компетентності, правила пожежної безпеки не завжди виконувалися місцевим сільським населенням, не вистачало належного фінансування. Однак, незважаючи на певні проблеми, узгоджена діяльність між районними і сільськими органами ДПН та посадовими особами, що відповідали за попередження пожеж у колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях, машинно-тракторних майстернях в УСРР у 1928–1931 рр. призводила до поступового зниження рівня «пожежності» в українських селах. Перспективним є наукове дослідження питань профілактики пожеж в українських селах за умов функціонування тоталітарного режиму в УСРР, а також у повоєнний час.

Ключові слова: районні та сільські органи ДПН, пожежні керівники, протипожежна профілактика.

Постановка проблеми. Загальновідомим є той факт, що попередження пожеж є кращим засобом зменшення пожежних випадків та кількості жертв серед населення. Недарма гаслом Державної служби України з надзвичайних ситуацій є «Запобігти. Врятувати. Допомогти», де на першому місці запобігання нещасним випадкам. Упродовж 2020 р. в Україні було зареєстровано 101 279 пожеж, унаслідок яких загинуло 1728 осіб, а матеріальні втрати від пожеж склали 12 млрд 606 млн 904 тис. гривень [1]. Зважаючи на це, посилення наукового інтересу до ретроспективи попередження пожеж в українських селах є актуальним і суспільно значущим, оскільки врахування вітчизняного історичного досвіду стане у нагоді покращення сучасної системи профілактичних протипожежних заходів на селі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання протипожежної профілактики в українських селах у вказаний історичний період спеціально не досліджувалися вітчизняними та закордонними науковцями. Окремі сюжети з попередження пожеж загалом в УСРР та в окремих її регіонах у період між двома світовими війнами частково були висвітлені у роботах А. Чечерського [2], Г. Кучера та Л. Усатенка [3], В. Нехаєва та М. Серцова [4], Ф. Литвякова [5; 6], Г. Смирнова [7], О. Пікуля, Є. Чернецького, О. Ярмоли [8], П. Томчишина, П. Сибіги, В. Янішена, В. Ларіної [9], О. Музиченка, Н. Бистрої, І. Мамалиги, М. Кисіль [10], О. Полтанова, В. Доманського, В. Очкала, Л. Костилюєвої [11], С. Котельникова [12], А. Томіленка [13; 14].

Метою наукової публікації є дослідження особливостей протипожежної профілактики в селах Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) за умов становлення тоталітарного режиму (1928–1931 рр.). Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: з'ясувати особливості діяльності районних та сільських органів державного пожежного нагляду (ДПН) у сфері попередження пожеж у селах УСРР; дослідити специфіку роботи сільських пожежних працівників (пожежних інструкторів, пожежних старост, начальників пожежної охорони радгоспів, колгоспів, МТС) у справі профілактики пожеж; охарактеризувати основні аспекти попередження пожеж у колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях, машинно-тракторних майстернях в УСРР у 1928–1931 рр. Методологічною основою є поєднання загальнонаукових методів пізнання із застосуванням науково-критичного аналізу джерел. Предмет дослідження зумовлює застосування методів аналізу й синтезу, методів емпіричних досліджень, а також історико-порівняльного та історико-системного методів.

Виклад основного матеріалу. У 1928–1931 рр. вогнеборчою справою в сільських регіонах України опікувалися районні, сільські органи державного пожежного нагляду (ДПН), а також пожежні товариства добровольців. У складі останніх перебували добровільні дружини пожежних. Районні органи ДПН мали такі повноваження: управління, контроль та догляд за станом пожежної безпеки в усіх організаціях (колгоспах, радгоспах, МТС), установах, складах тощо, які

були розташовані у межах окремого району. Також органи ДПН у сільських районах контролювали роботу усіх районних вогнеборчих установ; розробляли технічні й фінансові плани вогнеборчої охорони в районному ареалі, погоджували їх із суміжними установами та центральними органами управління пожежною безпекою, а також контролювали їх виконання. Проекти обов'язкових постанов районних виконавчих комітетів щодо попередження загорянь також розроблялися районними органами ДПН. Вони ж і спостерігали за їх дотриманням, контролювали та наглядали за працею підпорядкованих органів державної вогнеборчої служби, інспектували та інструктували усі добровільні й професійні вогнеборчі установи в межах свого району [15, 62].

Окрім усього іншого, співробітники районних органів ДПН мали право вимагати від підлеглих пожежних організацій надавати звіти про роботу, доповіді та акти обстежень місць загорянь. У разі потреби районні органи держпожнадзора запрошували для пояснень начальників районних вогнеборчих установ. За порушення чинних правил та наказів із вогнеборчої охорони вони складали протоколи для притягнення до кримінальної чи адміністративної відповідальності звинувачуваних осіб, установи та організації [9, 181]. Керівники вогнеборчої служби району розглядали та вирішували проблеми, що виникали після скарг на дії нижчих вогнеборчих організацій, брали участь у роботі технологічних служб із питань пожежної безпеки. Вони також брали участь у засіданні регіональних міжвідомчих комісій із питань розподілу коштів Укрдержстраху, які виділялися на справу боротьби з вогнем, і взагалі у діяльності всіх комісій та установ, що стосувалися проблем пожежної справи. Районні органи ДПН вели облік усіх вогнеборчих установ та організацій, а також спеціальних пожежних інструментів та устаткування на території підконтрольного району [15, 62].

Також районні органи ДПН УСРР повинні були: «...12. Розробляти нормальні штати особового складу та пожежного інвентарю для всіх пожежних організацій. 13. Розробляти плани організації добровільних пожежних товариств та дружин в сільських місцевостях і контролювати впровадження їх у життя. 14. Складати у встановленому порядку місцеві наради, конференції та з'їзди з пожежної справи. 15. Подавати до нагород, у встановленому порядку, пожежні організації та окремих осіб, що відзначилися у пожежній справі. 16. Допомогати організувати склади пожежного майна та завідувати пожежними ремонтними майстернями, а також допомагати вогнеборчим організаціям з пожежним інвентарем, приладдям та устаткуванням. 17. Допомогати Укрдержстрахові вести загальну державну пожежну статистику. 18. Допомогати установам організувати радянську громадськість в боротьбі з пожежним та іншими стихійними лихами і допомагати тим, хто постраждав від них. 19. Вживати заходів для популяризації серед населення знань з пожежної справи, відповідно пропагуючи їх, організовуючи пожежні курси,

видаючи брошури з пожежної справи тощо. 20. Доглядати та контролювати автоматичні системи вогнегасіння, пожежної сигналізації та інше протипожежне устаткування, за правилами, що затверджені встановленим порядком» [15, 62 зв].

Сільські органи ДПН були підзвітні районному керівництву. Сільські пожежні інструктори та пожежні старости як співробітники сільських вогнеборчих організацій спостерігали за станом пожежної безпеки у селищах, колгоспах, радгоспах, комунах, МТС, МТМ [11, 28]. Вони контролювали утримання у належному стані пожежних станцій (депо, сараїв) та сільського вогнеборчого реманенту. Доглядали за справним станом водоймищ для потреб пожежної охорони, а також під'їздів до них. У випадку помічених негараздів працівники сільських органів ДПН зверталися до сільської ради з метою швидкого усунення недоліків. Вогнеборчі інструктори та пожежні старости у селищах пильнували за виконанням мешканцями запобіжних заходів від загорянь; за правильним облаштуванням, ремонтом та чисткою печей, груб, димарів; за дотриманням будівельних протипожежних норм й інструкцій уважного поводження з вогнем, встановлених для селищ, лісів, торф'яників і так далі [15, 62 зв].

Сільські органи ДПН надавали необхідну допомогу сільським добровільним вогнеборцям, організували гасіння пожеж у населених пунктах у випадку не приїзду вогнеборчих колективів [8, 23]. Вони були зобов'язані: підвозити вогнеборчий реманент пожежним організаціям у селищах; займатися профілактичним вогнетривким будівництвом та деревонасадженням; вести, зберігати та передавати точні статистичні данні про пожежі для органів Укрдержстраху. Органи ДПН у селах УСРР у вказаний період складали протоколи для притягнення винних осіб до кримінальної чи адміністративної відповідальності за порушення чинних протипожежних норм та інструкцій; могли звертатися до місцевих сільрад за допомогою при виникненні складних пожеж, за допомогою у залученні сільського населення до боротьби з пожежами у межах трудової повинності; представляли до нагород вогнеборчі організації та окремих осіб, що відзначилися при гасінні пожеж. Сільські органи ДПН повинні були виконувати розпорядження та накази вищих державних органів у справі боротьби з вогнем [12, 275].

Незважаючи на достатньо добре організовану та структуровану систему пожежної охорони на селі, на початку 30-х років ХХ століття діяльність сільських інструкторів з пожежної охорони в окремих регіонах УСРР мала суттєві недоліки [13, 117]. Це було помічено центральними республіканськими органами вогнеборчого профілю. У листі Народного комісаріату комунального господарства УСРР у серпні 1931 р. до всіх районних виконавчих комітетів та Всеукраїнської спілки сільськогосподарських колективів (Укрколгоспцентру) вказувалося, що окремі районні колгоспні спілки не займаються організацією пожежної охорони в колгоспах належним чином. НККГ УСРР відзначав, що окремі райколгоспспілки (РКС) брали на роботу пожежних

інструкторів, які зовсім не знали пожежної справи [15, 56].

Отже, для поліпшення ситуації у вказаній справі вищі керівні органи пожежної справи НККГ УСРР наказали здійснювати такі заходи: не брати на роботу на посади пожежних інструкторів людей, що не мали трирічного стажу роботи у вогнеборчій сфері або не закінчили хоча б тримісячних курсів для пожежних працівників, при чому особам, що мали досвід роботи надавалася перевага. На посади пожежних інструкторів могли призначатися працівники вогнеборчої справи з місцевих професійних вогнеборчих колективів, а в місцях, де не було професійних вогнеборців, РКС могли брати на роботу осіб, що служили або служать на старшинських командних посадах у вогнеборчих колективах добровольців не менше 5 років. У випадку відсутності усіх вищеперелічених осіб в певному сільському районі, райколгоспспілки мали порушити питання перед Наркоматом комунального господарства УСРР про переведення з інших місць професійного співробітника, забезпечуючи професіонала належною заробітною платою та компенсуючи інші витрати [15, 56].

Згідно з правилами пожежної безпеки, у всіх колгоспах, радгоспах та МТС для організації захисту від пожеж призначалася спеціальна посадова особа – начальник пожежної охорони радгоспу, колгоспу чи МТС. Ця людина повинна була працювати у зазначених установах, зазвичай вона могла належним чином знати пожежну справу. Його діяльність координувалася з роботою інших посадових осіб вогнеборчого спрямування: пожежними інструкторами, сільськими пожежними старостами та членами пожежних дружин добровольців. Усі колгоспи, радгоспи, інші установи у суспільного сектору були оснащені належним вогнеборчим устаткуванням та засобами пожежогасіння за затвердженими нормами або згідно договорів з місцевими органами ДПН [16, 11].

Державні органи пожежного контролю УСРР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. створили та затвердили правила пожежної безпеки для колгоспів, радгоспів, машинно-тракторних станцій, машинно-тракторних майстерень тощо [14, 112-113]. На ці вказівки і спиралися представники сільських пожежних установ та організацій у справі належного профілактичного забезпечення стану пожежної безпеки у селах УСРР у вказаний історичний період.

Усі новобудови в колгоспах, радгоспах, МТС потрібно було облаштувати, дотримуючись нових будівельно-промислових (для технічних будинків і споруд) та сільських (для житлових будинків) норм відстані між будівлями. Будинки та споруди, що були побудовані без належної дистанції, потрібно було або перебудувати, або зносити, або переносити на інше місце у досить короткі строки. Такі рішення приймали спеціальні створені будівельні комісії. Також заборонялося будувати тимчасові житлові будинки «легкого типу» та намети у сільських дворах, недалеко від виробничих приміщень, складів, гаражів, зернохосвищ і так далі [16, 11].

Усі печі та плити постійного або тимчасового облаштування у будинках та приміщеннях повинні були бути побудовані з дотриманням нових протипожежних інструкцій [8, 24]. Їх потрібно було утримувати таким чином: отвір, у який клали дрова, повинен був розміщуватися на відстані не менше восьмидесяти сантиметрів від вогненебезпечних предметів у будинку. Вказувалося, що «... кладка повинна бути справна, без щілин – на твердому фундаменті, справні топкові дверцята, залізні листи поперек топки завдовжки 55 сантиметрів, а завширшки – більше отвору топки на 35 сантиметрів з кожного боку. Дим треба виводити у цегляні димарі, надійно влаштовані. Залізні та цегляні пічки легкого типу (тимчасового характеру) можна ставити лише у виняткових випадках і, влаштовуючи їх, треба дотримуватися спеціальних правил» [16, 11].

Мешканці сіл повинні були бути обережними під час паління, особливо в період збиральної кампанії. В усіх сільських організаціях і господарствах створювалися спеціально облаштовані місця для паління з діжками, відрами з водою для недопалків. У колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях, машинно-тракторних майстернях освітлення повинно було бути облаштовано безпечно. Було бажано, щоб світло було електричним із надійним технічним улаштуванням. Проте на практиці ці вимоги, на жаль, дуже часто не виконувалися. У майстернях та приміщеннях громадського користування, де не було електричного освітлення, інструкціями допускалося використання газових ламп із металевим резервуаром. Такі лампи мали прикріплюватися до стін, стелі на далекій відстані від дерев'яних частин будівлі. Вогненебезпечні частини споруди рекомендувалося ізолювати [16, 11].

Будь-який колгосп, радгосп, МТС та МТМ в УСРР повинні були бути забезпечені належним водопостачанням згідно з правилами та інструкціями промислового будівництва, затверджених ще у 1929 р. Якщо сільські організації були розміщені неподалік водоймищ, незалежно від системи водогону, їм потрібно було облаштовувати майданчик із пожежними діжками та насосами, до якого мала вести добра брукована дорога. Захаращувати майданчики та проїзди заборонялося, взимку селяни повинні були чистити їх від снігу. За цим пильнували пожежні старости [9, 204-205].

За відсутності природних водоймищ у селах їх облаштовували штучним чином згідно з відповідними протипожежними правилами. Пожежні старости та сільські пожежні інструктори мали стежити за станом пожежних криниць та не допускати їх засмічення. За наявності в селах вільних або резервних автомобільних цистерн, їх повинні були тримати наповненими водою при гаражах. Під час сигналу пожежної тривоги їх доставляли на місце пожежі [16, 11].

Висновки. Отже, за умов становлення тоталітарного режиму в УСРР у 1928–1931 рр. велику роль у профілактиці пожеж в українських селах відігравали районні та сільські органи державного пожежного нагляду, які доглядали за станом пожежної безпеки, контролювали посадових

осіб, які відповідали за стан пожежної охорони в конкретних сільських місцевостях. Конкретними превентивними заходами з попередження пожеж у селах УСРР займалися в основному пожежні інструктори, пожежні старости, керівники пожежної охорони радгоспів, колгоспів та МТС. Однак подекуди їх діяльність була ускладнена зокрема пожежним інструкторам іноді не вистачало професійної компетентності, правила пожежної безпеки не завжди виконувалися місцевим сільським населенням, не вистачало належного фінансування. Однак, незважаючи на певні проблеми, узгоджена

діяльність між районними і сільськими органами ДПН та посадовими особами, що відповідали за попередження пожеж у колгоспах, радгоспах, машинно-тракторних станціях, машинно-тракторних майстернях в УСРР у 1928–1931 рр. призводила до поступового зниження рівня «пожежності» в українських селах. Перспективним є наукове дослідження питань профілактики пожеж в українських селах за умов функціонування тоталітарного режиму в УСРР, а також у повосенний час.

Список використаної літератури та джерел:

1. Аналітична довідка про пожежі та їх наслідки в Україні за 12 місяців 2020 року. URL: <https://www.dsns.gov.ua/ua/Dovidka-za-kvartal/119288.html>.
2. Чечерський А. І. П'ятирічний план розвитку добровільної пожежної служби і пожежної охорони в сільському секторі Запорізького району Дніпропетровської області. З додатком таблиць, протоколів, нарад та витягів з постанов уряду. Запоріжжя : Запорізьке районне пожежне товариство імені Дзержинського, 1934. – 30 с.
3. Кучер Г., Усатенко Л. Покорители огня : из истории пожарной охраны Киевщины. Киев : Издание МВД УССР, 1969. 132 с.
4. Нехаев В. С., Серцов М. А. Огнеборцы Запорожья : очерки истории и деятельности пожарной охраны Запорожской области. Запорожье, 1997. 314 с.
5. Литвяков Ф. И. Одесса в отблесках пожаров. Одесса : Печатный дом, 2014. 384 с.
6. Литвяков Ф. И., Антипов Ю. Ф. 200 лет на линии огня. Одесса : Астропринт, 2002. 187 с.
7. Смирнов Г. В. Историческая хроника пожарной охраны Луганска. Луганск : Издательство «Лугань», 1996. 415 с.
8. Пікуль О., Чернецький С., Ярмола О. Історія пожежної справи Білої Церкви. Біла Церква : Товариство охорони старожитностей Київщини, 1999. 192 с.
9. Томчишин П., Сибіга П., Янішен В., Ларіна В. Історія пожежно-рятувальної справи Хмельниччини. Хмельницький, 2015. 228 с.
10. У двобої з вогнем. Пожежна охорона столиці / упорядники : О. А. Музиченко, Н. О. Бистра, І. В. Мамаліга, М. В. Кисіль. Київ : Альтерпрес, 2008. 240 с.
11. Полтанов О. І., Доманський В. А., Очкала В. М., Костилева Л. Б. Історія пожежної охорони Кіровоградщини : (1841–1997). Дніпропетровськ : Дніпропетровська книжкова друкарня, 1998. 255 с.
12. Котельников С. Вогнеборці. Історія пожежництва на теренах сучасної України : [Науково-популярне видання]. Київ : ТОВ «Київська книжково журнальна фабрика», 2018. 444 с.
13. Томіленко А. Г. Створення та розвиток відомчої пожежної охорони Народного комісаріату земельних справ УСРР // Гуманітарний вісник. 2016. № 26 (10). С. 117–125.
14. Томіленко А. Г. Створення та розвиток державної системи превентивних протипожежних заходів в Україні у другій половині 20-х – 30-ті роки ХХ століття // Гуманітарний вісник. 2018. № 28 (12). С. 109–118.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 559. Оп. 1. Спр. 139.
16. ЦДАВО України. Ф. 27. Оп. 11. Спр. 2194.

References:

1. Analytical dovidka pro pozhezhny ta yikh naslidky v Ukrainy za 12 misyatsiv 2020 roku. [Analytical report on fires and their consequences in Ukraine for 12 months of 2020]. Retrieved from <https://www.dsns.gov.ua/ua/Dovidka-za-kvartal/119288.html> [in Ukrainian].
2. Chechers'kyu, A. (1934). P'yatyrychnyy plan rozvytku dobrovill'noyi pozhezhnoyi sluzhby i pozhezhnoyi okhorony v sil'skomu sektori Zaporiz'koho rayonu Dnipropetrovs'koyi oblasti. Z dodatkom tablyts', protokoliv, narod ta vytyahiv z postanov uryadu. [Five-year plan for the development of voluntary fire service and fire protection in the rural sector of Zaporozhye district of Dnipropetrovsk region. With the addition of tables, minutes, meetings and extracts from government decrees]. Zaporizhzhya : Zaporiz'ke rayonne pozhezhne tovarystvo imeni Dzerzhyn'skoho. [in Ukrainian].
3. Kucher, G. & Usatenko, L. (1969). Pokoriteli ognya : iz istorii pozharoy okhrany Kiyevshchiny. [Conquerors of fire : from the history of the fire department of the Kiev region]. Kiyev : Izdaniye MVD USSR. [in Russian].
4. Nekhayev, V. & Sertsov, M. (1997). Ognebortsy Zaporozh'ya : ocherki istorii i deyatel'nosti pozharoy okhrany Zaporozhskoy oblasti. [Firefighters of Zaporozhye: essays on the history and activities of the fire protection of the Zaporozhye region]. Zaporozh'ye. [in Russian].
5. Litvyakov, F. (2014). Odessa v otblessakh pozharov. [Odessa in the reflections of fires]. Odessa : Pechatnyy dom. [in Russian].
6. Litvyakov, F. & Antipov, Y. (2002). 200 let na linii ognya. [200 years on the line of fire]. Odessa : Astroprint. [in Russian].
7. Smimov, G. (1996). Istoricheskaya khronika pozharoy okhrany Luganska. [Historical chronicle of the fire brigade of Lugansk]. Lugansk : Izdatel'stvo «Lugan'». [in Russian].
8. Pikul, O. & Chernetsky, U. & Yarmola, O. (1999). Istoriya pozhezhnoyi spravy Biloyi Tserkvy. [History of the fire service of Bila Tserkva]. Bila Tserkva : Tovarystvo okhorony starozhytnostey Kyivshchiny. [in Ukrainian].
9. Tomchysyn, P. & Sibiga, P. & Yanishen, V. & Larina, V. (2015). Istoriya pozhezhno-ryatuvall'noyi spravy Khmel'nychchiny. [History of fire and rescue affair of Khmelnytsky region]. Khmelnytsky. [in Ukrainian].
10. Muzychenko, O. & Bystra, N. & Mamalyha, V. & Kysil', M. (2008). U dvoboyi z vohnem. Pozhezhna okhorona stolytsi. [In a duel with fire. Fire protection of the capital]. Kyiv : Alterpress. [in Ukrainian].
11. Poltanov, O. & Domansky, V. & Ochkala, V. & Kostyleva, L. (1998). Istoriya pozhezhnoyi okhorony Kirovohradshchiny : (1841–1997). [History of fire protection of Kirovograd region : (1841–1997)]. Dnipropetrovs'k : Dnipropetrovs'ka knyzhkova drukarnya. [in Ukrainian].
12. Kotelnikov, S. (2018). Vohnebortsi. Istoriya pozhezhnytstva na terenakh suchasnoyi Ukrainy : Naukovo-populyarne vydannya. [Firefighters. History of firefighting in modern Ukraine : Popular science publication]. Kyiv : TOV «Kyiv'ska knyzhkovo zhurnal'na fabryka». [in Ukrainian].
13. Tomilenko, A. (2016). Stvorennya ta rozvytok vidomchoyi pozhezhnoyi okhorony Narodnoho komisariatu zemel'nykh sprav USRR. [Creation and development of departmental fire protection of the People's Commissariat of Land Affairs of the USSR]. Humanitarnyy visnyk. [Humanitarian Bulletin]. 26 (10), 117–125. [in Ukrainian].
14. Tomilenko, A. (2018). Stvorennya ta rozvytok derzhavnoyi systemy preventyvnykh protypozhezhnykh zakhodiv v Ukrainy u druhyi polovyni 20-kh – 30-ti roky XX stolit'ya. [Creation and development of the state system of preventive fire-fighting measures in Ukraine in the second half of the 20s - 30s of the XX century]. Humanitarnyy visnyk. [Humanitarian Bulletin]. 28 (12), 109–118. [in Ukrainian].
15. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchikh orhaniv vlady i upravlinnya Ukrainy (dali TsDAVO Ukrainy). [Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (hereinafter – CSASBPGU)]. Fond 559. Opys 1. Sprava 139. [in Russian].
16. TsDAVO Ukrainy. [CSASBPGU]. Fond 27. Opys 11. Sprava 2194. [in Russian].

Mykhailo I. Kharlamov

*Dr. Sci.(Hist.), head of the department of social and humanitarian disciplines of the faculty of psychology activity
in special condition, National University of Civil Defence of Ukraine,
Kharkiv, Ukraine*

*ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5289-0290>
e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com*

Bibliographic Description of the Article: Kharlamov, M. Fire prevention in ukrainian villages at the beginning of the becoming of totalitarian regime in USSR (1928-1931). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 39-43. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kharlamov

FIRE PREVENTION IN UKRAINIAN VILLAGES AT THE BEGINNING OF THE BECOMING OF TOTALITARIAN REGIME IN USSR (1928-1931)

Abstract. Introduction. *It is a well-known fact that fire prevention is the best way to reduce fires and casualties among the population. Not in vain that the motto of the State Emergency Service of Ukraine is – «Prevent. Save. Help», where in the first place is the prevention of accidents. During 2020, 101,279 fires were registered in Ukraine, as a result of which 1,728 people died, and material losses from fires amounted to 12 billions 606 millions 904 thousands uah. That is why turning scientific interest to retrospective problems of fire prevention in Ukrainian villages is relevant and socially significant, because taking into account domestic historical experience, in my opinion, could help improve the current system of preventive fire prevention in rural areas.*

Purpose. *The purpose of this scientific publication is researching the features of fire prevention in the villages of the Ukrainian Socialist Soviet Republic at the beginning of the period of becoming of the totalitarian regime in the USSR (1928-1931).*

Methods. *The methodological basis of the article is a combination of general scientific methods of cognition with the using of scientific and critical analysis of sources. The subject of research determines the application of methods of analysis and synthesis, methods of empirical research, historical-comparative and historical-systemic methods.*

Results. *The author substantiate that the from 1928 to 1931, firefighting in rural areas of Ukraine was handled by district and village bodies of state fire supervision (SFS). The fire communities of volunteers also fought with fires. The fire communities of volunteers included fire brigades of volunteers-firefighters. The district bodies of the SFS dealt with the following matters: management, control and care of fire safety in all organizations (collective farms, state farms), institutions, warehouses, etc., which were located within a particular district. The village bodies of the SFS were accountable to the district administration. Village fire instructors and fire chiefs as employees of rural fire-fighting organizations monitored the state of fire safety in settlements, collective farms, state farms and communes. They supervised the maintenance of fire stations and rural firefighting equipment. They took care of the condition of the reservoirs for the needs of fire protection, and the entrances to them. In case of any problems, the employees of the village bodies of the SFS appealed to the village council in order to quickly eliminate the shortcomings.*

The author study that the state fire control bodies of the USSR in the late 1920s - in the early 1930s, were created and approved the fire safety rules for collective farms, state farms, machine-tractor stations, machine-tractor workshops, etc. The members of rural fire brigades and organizations relied on these instructions in the matter of proper preventive maintenance of the state of fire safety in the villages of the USSR in the historical period, which is investigating.

The author substantiate that the any collective farm, state farm in the USSR had to be provided with adequate water supply in accordance with the rules and instructions of industrial construction, approved in 1929. If rural organizations were located near water bodies, regardless of the water supply system, they had to equip a site with fire barrels and pumps, to which a good paved road was to lead. It was forbidden to clutter up playgrounds and driveways, in winter the peasants had to clear them of snow. This was followed by fire village elders.

Originality. *The problems of fire prevention in Ukrainian villages in this historical period have not been investigated by ukrainian and foreign scientists. Therefore, the scientific novelty of this work, according to the author, does not cause objections.*

Conclusion. *Despite certain problems, coordinated activities between district and village bodies of the SFS and officials responsible for fire prevention in collective farms, state farms, machine-tractor stations, machine-tractor workshops in the USSR in 1928-1931 led to gradual reduction of the level of «fire» in Ukrainian villages. Scientific research on fire prevention in Ukrainian villages during the heyday of the totalitarian regime in the USSR, as well as in the postwar period, is promising.*

Key words: *district and village bodies of the SFS, fire chiefs, fire prevention*

Received 01.08.2021

Accepted 28.10.2021

УДК: 94:37.018.3:314.422.2-053.3(477.64-2)

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Shugalyova-Moldavskij

І. М. Шугальова

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,
«Інститут дослідження Голодомору», філія Національного музею Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2397-0611>
e-mail: Shug_im@ukr.net

Р. Л. Молдавський

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
«Інституту дослідження Голодомору», філія Національного музею Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6893-6620>
e-mail: Mold1@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Шугальова І. М., Молдавський Р. Л. Дитяча смертність у сиротинцях України в роки Голодомору (1932–1933). *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 44–47. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Shugalyova-Moldavskij

ДИТЯЧА СМЕРТНІСТЬ У СИРОТИНЦЯХ УКРАЇНИ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ (1932–1933)

Анотація. Метою статті є аналіз соціально-побутових умов дітей, що перебували в роки Голодомору у сиротинцях; ми прагнемо з'ясувати причини зростання дитячої безпритульності, охарактеризувати стан та умови дитячих притулків; на основі усної історичних джерел ми прагнемо описати психологічний стан малят, які усвідомлювали, що батьки вимушені від них відмовитися. Наші рефлексії обґрунтовуються архівними документами та усної історичними джерелами. **Висновки.** У 1931 р. дитячі заклади було знято з державного постачання, що значно вплинуло на соціально-побутові умови, в яких перебували діти. Автори дослідили причини виникнення численної категорії безпритульних дітей у 1930-х рр., виявили причини занедбаності дитячих будинків та встановили, що у дитячих будинках спостерігалися високий рівень захворюваності та дитяча смертність. Під час Голодомору стрімко зросла динаміка смертності в дитячих будинках. Тільки в запорізькому будинку дитини за 17 місяців померло 788 дітей віком до 8 років. Така ситуація була по всій Україні, про що свідчать очевидці та архівні документи. Проте в умовах тоталітарної держави, всі факти дитячої смертності від голоду ретельно приховувалися. Автори прийшли до висновку, що специфікою ювенальної політики 1930-х рр. став прихований характер дитячої безпритульності. У період Голодомору дитячі притулки перетворилися на конвеєри дитячої смертності. Унаслідок нестачі їжі, неналежного медичного забезпечення, діти масово ставали жертвами Голодомору, спричиненого комуністичним тоталітарним режимом.

Ключові слова: дитяча безпритульність, дитячі притулки, соціально-побутові умови, Голодомор, геноцид.

Постановка проблеми. Голодомор-геноцид є одним із найбільших злочинів комуністичного режиму проти українців. Пішли з життя мільйони людей, понівечено долі й тих, хто вижив. Голодомор закарбувався у свідомості українців як найстрашніший роки ХХ ст. Психологічної травми зазнали люди, що на той час були дітьми. У них на очах вмирили їхні рідні, вони постійно відчували голод, страх став їхнім супутником на довгі десятиліття. Викриття злочинів комуністичного тоталітарного режиму стало принциповим завданням сучасних істориків, політологів, юристів. Нині науковці з'ясовують імена виконавців злочину Голодомору [1], оприлюднюють на міжнародній арені сутність злочину комуністичного тоталітарного режиму [2], досліджують міжпоколінні наслідки геноциду українців [3].

Метою нашої статті є аналіз соціально-побутових умов дітей, що перебували в роки Голодомору у сиротинцях; ми прагнемо з'ясувати причини зростання дитячої безпритульності, охарактеризувати стан та умови дитячих притулків; на основі усної історичних джерел ми прагнемо описати психологічний стан малят, які усвідомлювали, що батьки вимушені від них відмовитися. Наші рефлексії обґрунтовуються

архівними документами та усної історичними джерелами.

Виклад основного матеріалу. В 1931 р. після виведення дитячих притулків з-під централізованого державного постачання становище стало критичним. Керівники й вихованці дитячих закладів зверталися до уряду з проханням виділити взуття, одяг, білизну. Вихованці путівльського дитбудинку повідомляли: «...ми почти голые и босые и нам никто не помогает... если же вы не примете меры, то нам придется бросить школу и пойти воровать ибо средств, которые нам дают не хватает даже на столовую» [4, 8]. Численні підтвердження надскрутного становища притулків на початку 1932 р. ми вже наводили [5]. Але найстрашнішими виявилися наступні 1932–1933 рр.

Уже з 1931 р. надходили листи від керівного персоналу дитячих закладів з проханнями про допомогу. Завідувачка Софіївською дитячою колонією на Запоріжжі повідомляла, що діти вже тривалий час не отримували гарячої їжі, а продуктів, щоб її приготувати, уже тривалий час не постачають унаслідок зняття закладу із централізованого постачання [6, 7].

Протягом 1931 р. до урядових установ надходили листи-благання керівників інтернатних

закладів. Голод впевнено охоплював регіони УСРР. Наприкінці 1931 р. школярі Брацлавського району на Вінниччині написали лист до ВУЦВКУ: «...Просимо у Вас допомоги, бо ми пропадаємо з голоду. Нам треба вчитися, а ми з голоду не можемо по світу ходити... у нас з голоду в очах пожовкло, в шлунку болить від того сміття, яке ми зараз їмо, бо у нас забрали не тільки хліб до зерна, а і картоплю, квасолню і все, що можна їсти...» [6, 10].

Невдовзі органи освіти та осередки організації «Друзі дітей» були заповнені телеграмами. Їх зміст був схожим. Директор Миргородського дитячого будинку т. Левін сповіщав, що ввірений йому притулок «у самому жадливому становищі». Він констатував, що щоденно підкидають по 8 – 11 дітей, які або опухлі від недоїдання, або настільки слабкі, що не мають змоги стояти на ногах. Унаслідок цього склад притулку виріс на 69 % ... (але був ризик, що найближчим часом кількісний склад міг зрости на 300 – 400 %), і директор з відчаєм резюмував: «Як прекратить зріст я не знаю, бо коли з плачем і воєм протягивають руки до д\б, бить по цим рукам дітей я, як педагог, не наважуюся» [7, 557].

У 1932 р. стрімко зростала кількість безпритульних дітей. Як правило, це були діти, що у будь-який спосіб рятувалися із вимираючих сіл. Селяни, намагаючись врятувати дітей від голоду, привозили їх до великих міст та залишали їх там. Батьки сподівалися, що їхні малюта потраплять до сиротинців та отримають хоч мізерне харчування. Один з очевидців подій – Іван Ткаченко з м. Лебедина Сумської області – згадував, як на зупинках потягів матері вкидали дітей у вагони [8, 261–263]. Іван Майський з м. Лебедина сам був підкинутий матір'ю. Він згадував про це вже в 1990-х роках: «Десять уже по теплу мати заходилась шити мені із старого сіряка пальтечко і черевички. Як зараз пам'ятаю: ранок сонячний, мати мені черевички приміряє, аж тут далеко щось як загуде. Питаю матір: що то таке гуде, мамо?». А вона: «Ось дошню і підемо з тобою подивимось». – каже. Взула вона мені черевички, взяла за руку, і ми пішли. Доко йшли, у мене боліли ноги, не було сили, кілька разів сівав відпочивати. Мати злилася, тягла мене за руку: йди вже ти, горе моє. Не знаю вже чому, а ще як виходив з дому було в мене відчуття, що мати хоче мене світ за очі завести. А вдома була дорога для мене річ – блискуча коробочка з-під вазеліну. Я нею бавився. Ото я і взяв її з собою в пазуху на спомин про домівку. Звідки таке відчуття – не знаю. Може, мати хвалилася кому про свій задум, може їй хтось радив, а я чув – не знаю. Але відчуття було. Ось так ми прийшли на залізничну станцію, завела мене мати у вагон і каже: «ти, Ваню, посидь, а я піду хліба куплю. Ото як пішла... та й по сьогодні. Кондукторша як узнала од жінок, що мене «одна жінчина оставила» – винесла з вагона й обережно поставила на бруківку. Поїзд чмихнув і замиготів вагонами. В мене аж голова завертілася. Довго я тинявся по станції, а тоді залізничник відніс мене в дошкільний дитячий будинок. В Богодухові це було» [8, 307–311].

Непоодинокими були випадки, коли матері виносили дітей із вимираючих сіл на перехрестя

доріг і там їх лишали з надією, що малят хтось підбере та всиновить або передасть до притулку. Від матерів до притулків дітей не брали. Дитячі будинки могли й не прийняти дітей, яких приводили сторонні жінки: вимагалися докази, що це не її діти.

Надзвичайна комісія у боротьбі з безпритульністю в м. Харкові у травні 1933 р. констатувала, що з вокзалів міста щодня до дитячого розподільника привозять по 100 – 120 дітей ясельного віку [10, 8], розмішувати по дитячих притулках їх було вже неможливо, оскільки всі заклади було переповнені. У січні 1933 р. у Дніпропетровську зафіксовано 68 підкидьків, 34 з них були немовлятами. У лютому 1933 р. підкинутими виявилось вже 96 дітей, 41 з яких були немовлятами [5, 93]. У Запоріжжі, у цей же період, щоденно фіксували по 10 – 12 підкидьків, у Мелітополі – по 10 – 18, у Кривому Розі – по 5 – 10 [5, 94].

За даними В. Марочка, у травні 1933 р. в Харкові підібрали з вулиці 11 940 дітей, з них тисяча померла протягом кількох наступних днів. Велика кількість дитлахів залишалася поза обліком [9, 562–567].

Смертельна катастрофа наближалася та набувала всепоглинаючого характеру. У серпні 1933 р. зусиллями членів організації «Друзі дітей» здійснено обстеження ясел при колгоспі КІМа І Одеської області. Там перебувало 80 дітей, 11 дітей вже померло. Хоча дітей вже годували, навіть давали молоко й картоплю (правда 5 літрів молока на 80 дітей означало, що кожній дитині перепадало не більше чайної ложки), проте виснаженість і кваліть не дали багатьом можливості вижити. Ті, хто залишився, були зі здутими рахітними животиками. У яслах спали на підлозі (як відзначено в «Акті обстеження...» «валялися»). Їм ніколи не давали чашок, на 80 дітей було 10 ложок та 19 мисок, а купали їх шлангом. Ясельний двір поріс бур'яном та всюди були фекалії. Прибиральниць при яслах не було. Матері своїх дітей теж не могли підгодувати, оскільки хліба їм не видавали [12, 205].

Голодні діти в закладах опіки часто харчувалися сурогатами, що не могло не позначитися на стані їхнього здоров'я. У Личанському дитпритулку на Полтавщині діти були всі пухлими від голоду, з великими животами. Годували їх рідкою затіркою з пшона, а до неї давали тонесеньку прозору скибочку хліба. Діти божеволіли від нестерпного голоду й вживали у їжу все, що трапиться: цвіт акації, траву, зелену кукурудзу, сирі буряки.

Дітей у сиротинцях ізолювали від зовнішнього світу. Вони були немов в'язнями у стінах дитбудинків. Смертність у дитячих будинках набула характеру конвеєру. У Харківському ізоляторі ім. Комуністки з 01 по 30 листопада 1933 р. померло 69 дітей [13, 111–119]. Масштаб смертності по інших закладах був більшим, оскільки статистика велася недбало або не здійснювалася взагалі. Співробітники дитячої колонії ім. Крупської документально підтвердили, що вони не вели обліку підібраних дітей до травня 1933 р. Але з 25 травня по 25 червня 1933 р. з вулиці було підібрано 585 безпритульних дітей, 150 з яких протягом вказаного часу померли. Серед померлих

дітлахів було 66 невідомих малят, віком до 3-х років [14, 27].

Завідувачка дитячим ізолятором ім. Комуністки м. Харкова Гуревич під час закритої наради лікарів повідомляла, що до її ізолятора масово надходять виснажені немовлята, у багатьох з них – кривавий пронос. Дитяча смертність в ізоляторі стрімко зростала [10, 160–162]. На засіданні Харківської міськради 4 липня 1933 р., коли розглядалося питання боротьби з безпритульністю, доповідач зазначив, що у притулках зібрано 18 тисяч дітей, але вони «мрут и мрут отчаянно» [10, 1].

Справжнім конвеєром дитячої смерті виявився Запорізький будинок немовляти. 3 грудня 1932 по листопад 1933 р. там загинуло 788 осіб. Аналізуючи дані «Книги реєстрації актів цивільного стану про смерть по Сталінському району» за 1932–1933 рр., де розташовувався цей заклад, ми відзначаємо, що у червні 1932 р. зафіксовано 26 померлих дітей. У березні 1933 р. зафіксовано смерть 74 дітлахів. У травні 1933 р. померло 124 дитини, у червні – 116, у липні – 119 дітей. 3 серпня 1933 р. простежується спад смертності [15, 1–12].

Утім, як свідчать архівні документи, подібні спецзаклади для малюків існували по всій території УСРР. За підрахунками професора В. Сергійчука, в УСРР в роки Голодомору загинуло 3,5 млн дітей [16, 95]. Висновки дослідника ґрунтуються на офіційній статистиці. Кількість загиблих безпритульних, місця поховань яких невідомі, так

і залишається невідомою. Майже третину загиблих становили вихованці притулків. Звертаємо увагу, що підкинутих до притулків дітей не завжди встигали реєструвати, від виснаження вони помирали, також значну кількість загиблих дітей ховали, без офіційної фіксації у документах їх смерті.

Висновки. Отже, позбавлення сиротинців державного постачання продовольством у 1931 р., фактично призвело до масового голодування дітей. Голодний мор 1932–1933 рр. примусив українських селян у нестерпний відчай. Вони сподівалися врятувати своїх дітей, передавши (або підкинувши) їх до притулків у містах. У батьківських серцях жеврілася надія, що їх малята врятовуються. Проте у роки Голодомору дитячі притулки перетворилися на конвеєри дитячої смертності. Унаслідок нестачі їжі, неналежного медичного забезпечення, діти масово ставали жертвами Голодомору, спричиненого комуністичним тоталітарним режимом.

Перспективною є наукова робота щодо розкриття всіх аспектів трагедії. Сподіваємося, що пам'ять про дітей, які невинно загинули у подібних закладах у роки Голодомору 1932–1933 рр., буде збережена майбутніми поколіннями. Адже критеріями масштабності трагедії є, очевидно, не лише цифри, а й здатність кожної людини сприймати чуже горе, як своє. Всеосяжність цієї національної катастрофи можна збагнути лише глибиною внутрішнього потрясіння кожного, хто вважає себе цивілізованою людиною.

Список використаної літератури та джерел:

1. *Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань* / Упоряд. : О. Петришин, М. Герасименко, О. Стасюк. Київ : Вид-во Марка Мельника, 2021. 520 с.
2. *Василенко В. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка*. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 46 с.
3. Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій. Київ : К.І.С., 2019. 272 с.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 264. Оп.1. Спр.479.
5. Шугальова І., Молдавський Р. Заклади державного піклування над дітьми напередодні та в роки Голодомору 1932 – 1933. Запоріжжя : Інтер-М, 2019. 254 с.
6. Кульчицький С., Шаталіна Є. Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр. Київ : Вища школа, 1989. 40 с.
7. ЦДАВО. Ф. 264. Оп.1. Спр.557.
8. Ткаченко Б. Під чорним тавром: документи, факти, спогади. Лебедин: ВВ «Білий лебідь», 1993. 462 с.
9. Марочко В. Діти – найчисленніші жертви голодомору. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / В. А. Смолій, І. М. Дзюба та ін. Київ : Наукова думка, 2003. С. 562–567.
10. *Голодомор 1932–1933 років у м. Харкові, столиці УСРР* / Упор. О. С. Гнезділо, Н. В. Лапчинська та ін. Харків : Оригінал, 2009. 272 с.
11. Циган Р. Був дитбудинок імені НКВС: історії слід. *Вечірня Полтава*. 1993, 25 червня. С.11.
12. Державний архів Одеської області. Ф. 710. Оп.1. Спр. 667.
13. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-2762. Оп.2. Спр.82.
14. ДАХО. Ф. Р-2. Оп.1. Спр.973.
15. Державний архів Запорізької області. Ф. Р-5593. Оп.13. Спр. 323.
16. Сергійчук В. «Голодні, босі і роздіті...» Українські діти в 1932–1933 роках. Вишгород : ПП М.И.Сергійчук. 96 с.

References:

1. Petryshyn, O., Gerasimenko, M., & Stasiuk, O. (comps.). (2021). *Genocidyd ukrainsiv 1932–1933 za materialamy dosudovykh rozsliduvan* [*Genocide of Ukrainians 1932–1933 on the materials of pre-trial investigations*]. Kyiv. (in Ukr.)

2. Vasylenko, V. (2009). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini yak zlochin henotsydu: pravova otsinka [The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine as a crime of genocide: a legal assessment]. Kyiv. (in Ukr.)
3. Reva, I. (2019). *Po toi bik sebe: sotsialno-psykholohichni ta kulturni naslidky Holodomoru i stalinskykh represii* [On the other side: the socio-psychological and cultural consequences of the Holodomor and Stalin's repressions]. Kyiv. (in Ukr.)
4. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine (CSAPO). Fund 264. Inventory 1. File 479. (in Ukr.)
5. Shugalyova, I. & Moldavsky, R. (2019). Zaklady derzhavnoho pikluvannia nad ditmy naperedodni ta v roky Holodomoru 1932 – 1933 [Institutions of state care for children on the eve and during the Holodomor of 1932–1933]. Zaporizhzhia. (in Ukr.)
6. Kulchytsky, S. & Shatalina, E. (1989). Stanovyshche ditei na Ukraini u 1931–1933 rr. [The situation of children in Ukraine in 1931–1933]. Kyiv. (in Ukr.)
7. CSAPO, fund. 264, inventory 1, file 557. (in Ukr.)
8. Tkachenko, B. (1993). Pid chornym tavrom: dokumenty, fakty, spohady [Under the black brand: documents, facts, memories]. Lebedyn. (in Ukr.)
9. Marochko, V. (2003). Dity – naichyslennishi zhertvy holodomoru. Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky [Children – the most numerous victims of the Holodomor. The famine of 1932–1933 in Ukraine: causes and consequences]. Kyiv. (in Ukr.)
10. Gnezdilo O. & Lapchynska, N. et al. (comps.). (2009). Holodomor 1932–1933 rokiv u m. Kharkovi, stolytsi USRR [The Holodomor of 1932–1933 in Kharkiv, the capital of the USSR]. Kharkiv. (in Ukr.)
11. Tsigan, R. (1993). Buv dytbudynok imeni NKVS: istorii slid. [There was an orphanage named after the NKVD: history follows]. *Evening Poltava*, June 25. P.11. (in Ukr.)
12. State Archives of Odessa region, fund 710, inventory 1, file 667. (in Ukr.)
13. State Archives of Kharkiv Region (SAKhR), fund R-2762, inventory 2, file 82. (in Ukr.)
14. SAKhR, fund R-2, inventory 1, file 973. (in Ukr.)
15. State Archives of Zaporizhzhia region. Fund R-5593. Inventory 13. File 323. (in Ukr.)
16. Sergiychuk, V. (2020). «Holodni, bosy i rozditi...» Ukrainski dity v 1932–1933 rokakh. [«Hungry, barefoot and naked...» Ukrainian children in 1932–1933]. Vyshhorod. (in Ukr.)

Inna M. Shugalyova

Ph.D., leading scientific of a Holodomor Research Institute branch, National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2397-0611>
e-mail: Shug_im@ukr.net

Roman L. Moldavskij

Ph.D., Senior researcher of a Holodomor Research Institute branch, National Museum of the Holodomor-Genocide, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6893-6620>
e-mail: Mold1@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Shugalyova, I. & Moldavskij, R. Childhood mortality in orphans of Ukraine in the years of the Holodomor 1932–1933. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 44-47. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Shugalyova-Moldavskij

CHILDHOOD MORTALITY IN ORPHANS OF UKRAINE IN THE YEARS OF THE HOLODOMOR 1932–1933

Abstract. Introduction. *The tragedy of the Holodomor of 1932–1933 affected the society of Ukraine with a hard seal. Millions starved and died. But one of the most vulnerable and least protected during the Holodomor was children. The article analyzes the condition of the orphanages of the USSR during the Holodomor genocide. The authors investigated the reasons for the emergence of the category of homeless children in the 1930-s, identified the causes of the neglected state of orphanages, and found that the orphanages had a high incidence of infectious diseases and infant mortality. Nevertheless, in the conditions of the totalitarian state all facts of displays of children's margin were carefully hidden.*

The purpose of this article is to analyze the state of children's shelters in the USSR during the Holodomor genocide. In 1931, children's institutions were removed from the state supply, which significantly affected the social and living conditions in which the children were. During the Holodomor, the dynamics of mortality in orphanages increased rapidly. In the Zaporizhzhya baby home alone, 788 children under the age of 8 died in 17 months. This situation was all over Ukraine, as evidenced by eyewitnesses and archival documents.

Conclusion. *Through the use of microhistorical research methods, the authors confirmed their conclusions by living examples of witnesses of events who were brought up in orphanages or were homeless during the Holodomor.*

As a result of the study, the authors came to the conclusion that the specific nature of juvenile policy in the 1930-s was the hidden nature of child homelessness. During the Holodomor, orphanages became conveyors of infant mortality. Due to lack of food, inadequate medical care, children became mass victims of the Holodomor caused by the communist totalitarian regime.

Key words: *children's homelessness, children's shelters, social and living conditions, Holodomor, genocide.*

Received 14.10.2021

Accepted 14.11.2021

Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

УДК 908:069.5:746:930.25(477.41-21)

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Zaika

Н. Л. Заїка

старший науковий співробітник, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», м. Переяслав, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6714-250X>
e-mail: muzvist@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Заїка Н. Л. Дослідження колекції рушників НІЕЗ «Переяслав» (історіографічний аспект). *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 48-54. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Zaika

ДОСЛІДЖЕННЯ КОЛЕКЦІЇ РУШНИКІВ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ)

Анотація. Мета. Вивчення наукового доробку попередніх дослідників зумовило мету й завдання написання статті – аналіз напрацювань із питання дослідження колекції рушників НІЕЗ «Переяслав» та формування історіографічної бази з цієї тематики. **Висновки.** У статті проаналізовано публікації, в яких висвітлено зібрання народних, монастирських та фабричних рушників із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Аналіз джерел і літератури із зазначеної проблеми засвідчив відсутність ґрунтовних публікацій, присвячених історіографії колекції рушників. Авторкою зроблено узагальнення наявного матеріалу та запропоновано періодизацію досліджень збірки, а відповідно й публікацій на певну тематику, в яких вивчено вироби з Переяславщини, Черкащини, Сіверщини тощо. Вивчення ступеня розробки проблеми показало, що попри постійний інтерес до колекції рушників НІЕЗ «Переяслав», узагальненого історіографічного дослідження про таке явище, як народний рушник зі згаданого зібрання, з включенням усіх його різновидів, здійснено не було. Зроблена перша спроба проаналізувати відомі публікації.

Ключові слова: рушник, вишивка, ткацтво, фонди, НІЕЗ «Переяслав», Л. Годліна, Г. Козій.

Постановка проблеми. Дослідження рушників посідає одне з пріоритетних місць у вивченні традиційного народного мистецтва населення Переяславщини, яке має загальнонаціональне культурне значення.

Серед творів декоративно-ужиткового мистецтва рушник є одним із унікальних явищ за своєю поліфункціональністю та сакральним значенням. Сфера його використання виходить далеко за межі утилітарних функцій та задоволення естетичних потреб. Неодмінна присутність та ритуальне використання рушника в обрядах, пов'язаних із народженням, життям і смертю людини засвідчує його особливий семіотичний статус та значущість в етнічній культурі.

Аналіз джерел і літератури із зазначеної проблеми показав відсутність ґрунтовних публікацій, присвячених історіографії колекції рушників Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі НІЕЗ «Переяслав»). Зокрема, тема рушника, формування колекції, її дослідження та частково історіографія висвітлено в публікаціях Л. Годліної, Г. Козій, Н. Заїки.

Мета. Вивчення наукового доробку попередніх дослідників зумовило мету й завдання написання статті – аналіз напрацювань із питання дослідження

колекції рушників НІЕЗ «Переяслав» та формування історіографічної бази з цієї тематики.

Методологічну основу становлять загальнонаукові принципи і методи дослідження. Серед них – пошуку, аналізу й синтезу, узагальнення які дозволили дослідити дане питання та розкрити його.

Виклад основного матеріалу. Нагромаджений науковий матеріал та його опрацювання дає підстави виокремити три історіографічні періоди: 1992–1998 рр.; 2005–2009 рр.; 2015–2021 рр.

Умовно виокремивши періоди у дослідженні проблеми, зазначимо, що, незважаючи на багаторічне формування колекції рушників у заповіднику, вперше про її різноманіття було заявлено у 1992 р. у Переяславі-Хмельницькому, на Всеукраїнській науковій конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». Авторка дослідження Г. Козій характеризувала домоткані рушники Середньої Наддніпрянщини, зокрема Переяславщини, другої пол. XIX – поч. XX ст. Згідно з використанням перебірної техніки тkania та особливостей побудови орнаментальних композицій, нею запропоновано поділ таких виробів на групи та типи. За технікою домоткані рушники вона розподілила на дві

групи: двосторонні («дволичко») та односторонні («одноличко»). Відповідно до побудови орнаментальних композицій, на думку авторки, рушники можна поділити на два типи: рапортні та з суцільною композицією орнаментального поля [1, 125-127].

Вивчаючи ткацтво як ремесло та вид декоративно-ужиткового мистецтва, у наступній статті Г. Козій розкрито весь його процес: від обробки льону і конопель до виготовлення полотна та рушників. Таким чином побіжно торкаючись виготовлення домотканих рушників, вона відзначила, що ткацтво є одним із найдавніших занять населення України й акумулює в собі важливу інформацію про розвиток матеріальної й духовної культури народу [2, 39-44].

Наступною дослідницею, яка звернула увагу на рушники, була Л. Годліна. Її розвідка базувалася на польових матеріалах записаних в етнографічних експедиціях Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника, проведених в 70–80-х рр. ХХ ст. на території Середньої Наддніпрянщини та Полтавщини. У статті «Семантика орнаментів та функціональна роль предметів в обрядовості (Середня Наддніпрянщина, Полтавщина)» [3, 70-72] авторка зазначила, що «всі орнаменти народної вишивки та тканиня мають певне семантичне навантаження, що і зумовлює функціональну роль того чи іншого предмета» [3, 70]. Опрацювавши відповідні матеріали, Л. Годліна запропонувала класифікацію предметів по групах із орнаментальними знаками. Звернула вона окрему увагу на мотив «дерево життя», вказавши, що він був найуживанішим із давніх орнаментів та зберігся майже до 70-х рр. ХХ ст. Як зазначила дослідниця, в рушниках чітко вимальовуються дві групи «дерева життя»: поєднання мотиву «рожаниці» зі «світовим деревом», а в деяких випадках трансформація «рожаниці»-«дерева» в «орла» (Черкащина, Київщина) та натуралістичне «дерево життя» – вазон. Цим, за словами авторки, пояснюється і місце «орликових» рушників та рушників із «вазоном» у весіллі, де їм відводять роль поясів. Дослідження дає можливість зробити висновок про прямий зв'язок семантики орнаментів та обрядового життя предметів, на які ті орнаменти нанесені [3, 72].

Продовжуючи досліджувати народні рушники та їх обрядове використання, Л. Годліна звернула увагу на роль цих виробів декоративно-ужиткового мистецтва в житті українців. Знову ж таки, ґрунтуючись на польових матеріалах своїх етнографічних експедицій у 1976–1989 рр., авторка відвела основне і надзвичайне місце рушникам у народній обрядовості. Їх роль нею розкрито за кількома аспектами: охоронне значення; родова ознака; використання рушників як ікони та суто інформативне навантаження [4, 130-133].

Зацікавленість Л. Годліною темою рушника, його вивчення надали можливість підготувати публікацію, в якій авторка розглянула рушник як унікальне явище народної художньої культури. У статті нею подано короткий екскурс еволюції

тканих рушників, а також охарактеризовано ткани виробу Правобережної Київщини, Рівненщини, Чернігівщини; етнографічних районів Поділля, Київського та Житомирського Полісся, акцентовано на домотканих рушниках Полтавщини. Останні, як вказала дослідниця, «широкі й при цьому композиційно не перевантажені. Їх орнамент своєрідною пірамідою підіймається догори, до центру з кожним сантиметром рідшаючи – і на вершині розміщуються всього один чи два орнаментні елементи. Деталі візерунку, порівняно великі, являючи собою солярні знаки та символи води. <...> Всі ті гостролісті квіточкі за зірочки», зазначила автор, «народ іменує звично і близько до свого побуту «млинки», «вітрячки», «рожинки»» [5, 168-179]. У дослідженні Л. Годліна також розглянула й рушники вишиті різними техніками; окреслила ареали та хронологію їх побутування; проаналізувала орнаменти та обрядове навантаження таких виробів та запропонувала зв'язок цих двох чинників. Окрім того, дала характеристику вибічанам та паперовим рушникам, що були поширеними серед українського народу.

У статті «Писанкове диво (народне мистецтво в інтер'єрі культури)», одна з авторів – Г. Козій зазначила, що особливе значення в оздобленні житла в Україні відіграли рушники, які мали не тільки утилітарне і декоративне, а й обрядове значення. Вона зазначила, що в Середній Наддніпрянщині побутовало кілька різновидів рушників, характерних для того чи іншого регіону. Нею з'ясовано характерні мотиви орнаментики полтавських рушників, зазначено, що у ХІХ ст. на Київщині, Чернігівщині, Харківщині та Полтавщині з'являються рушники, виконані технікою хрестика чорною і червоною заплочкою, в яких відчувається явне намагання майстринь відтворити різноманітні реальні квіти, здебільшого троянди, виноград, лілії, кетяги калини, цвіт яблуні, колоски, тобто мотиви доволишньої природи. Подано інформацію про доморобні та фабричні кралевецькі рушники, які вражають своєю урочистою святковістю, красою і монументальністю візерунків, що яскравіють червоним кольором на білому тлі рушника. Окремо авторка відзначила у статті домоткані рушники Переяславського повіту кінця ХІХ – початку ХХ ст. з характерним для них геометричним та рослинно-геометричним орнаментами, які вражають різноманітністю орнаментальних рішень [6, 226-243].

Заслужують на увагу й дві інші публікації Л. Годліної, одна з яких у співавторстві з В. Різник, про знакову систему давнього українського рушника. Так, у статті «Знакова система давнього українського рушника. Трансформація символів» Л. Годліна [7, 226-232] зазначила, що весь загал українського народного рушника можна сприймати як єдину органічну структуру, матеріалізований енергетичний потенціал. Вказала, що в його основі закладено певну систему знань, культурної інформації, яка ґрунтується на використанні чітко визначених координат, знаків-символів як

головної складової обрядового світу. У статті «Знакова система давнього українського рушника. Класифікація символів» Л. Годліна та В. Різник [8, 224-226] класифікували групи орнаментних знаків, зазначивши, що вони не мають стабільності та тяжіють до взаємопроникнення. Автори відзначили, що в орнаменті чернечих вишивок присутні ті ж групи орнаментальних знаків, що й у народній вишивці.

Продовжуючи вивчення колекції рушників НІЕЗ «Переяслав», Л. Годліна звернула увагу на закономірність збереження в орнаменті домотканних рушників другої пол. ХХ ст. з Переяславщини давніх елементів знакової системи українців і традиційних композиційних схем їх оздоблення [9, 222-226].

Зацікавившись збереженням та трансформацією традиційних мотивів орнаментики у народних рушниках з Переяславщини другої половини ХХ ст., Л. Годліна через деякий час підготувала публікацію з цієї тематики. Зокрема, авторка схарактеризувала орнаменту, відзначила, що у цій збірці рушників переважає рослинний та рослинно-геометричний орнамент, а елементи рослинного орнаменту – натуралістичні. Стилїзація орнаментів іде у зворотному напрямі від геометричного до рослинного, а композиції – лаконічніші. Також у статі виокремлено композиційні схеми та найуживаніші елементи (деталі) орнаментів. Побічно розглянуто обрядову роль сучасного рушника [10, 200-206].

Зважаючи на значну колекцію рушників, її різноплановість, тематику, різновидність та широкий хронологічний проміжок збірки, науковцями заповідника було продовжено її розробку та вивчення.

Вельми ґрунтовно щодо висвітлення формування колекційної збірки рушників НІЕЗ «Переяслав» є наступна стаття Л. Годліної [11, 91-95]. Зокрема, у ній авторкою подано повну характеристику збірки українських народних рушників із фондів НІЕЗ «Переяслав»: виокремлено всі види рушників за типологічними ознаками відповідно до матеріалу та технік виконання; подано характеристику кількісного складу збірки (за виокремленими групами); за географічною ознакою (регіональний принцип); за хронологією. Не залишила дослідниця поза увагою й авторські рушники II пол. ХХ ст. Важливим компонентом її статті є те, що, проаналізувавши повністю колекцію, вона з'ясувала кілька етапів (за хронологією) у процесі комплектування фондової збірки. Авторка зазначила, що характеристика кожного з них включає відомості про пошукові експедиції заповідника, їх учасників та регіони України, які були обстежені. Окрім того, маємо у статті інформацію про наукове комплектування збірки та формування нових тем, а також зазначила, що до цього спонукала специфіка новітнього етапу розвитку народного мистецтва. Дослідниця відзначила науково-дослідну роботу, що ведуть співробітники заповідника з вивчення збірки народних рушників та розробку наукових тем із цієї проблематики [11, 93].

У статті «Народні рушники із сюжетними композиціями в зібранні НІЕЗ «Переяслав» Л. Годліною та Л. Гладун [12] проаналізовано народні рушники, композиції яких містять певний сюжет та подано каталог збірки. Дослідниці виділили зі збірки кілька груп рушників, відповідно структура статті та каталогу побудована до запропонованого поділу (предмети в кожному розділі розміщені у хронологічній послідовності їх знаходження до збірки). У публікації автори зазначили, що у мистецтвознавців та етнографів склалося неоднозначне ставлення до вишивок, орнаментики яких сповнена еkleктики. Жоден тип українського рушника, вказали вони, не містить так багато привнесень – деталі традиційних орнаментів у композиціях переплітаються з мотивами, запозиченими з інших мистецьких пам'яток (народна картина, ікона, декоративний розпис) та друкованих джерел. Водночас у рушниках завжди присутня авторська фантазія. Дослідниці відзначили особливість рушників 60-х – 70-х рр. ХХ ст., зокрема те, що в їх орнаменту вплетені елементи державних символів: це символи українського державотворення та елементи радянської символіки [12, 67-77].

Продовжуючи досліджувати колекцію рушників, Л. Годліна спрямувала свою увагу на аналіз регіональних особливостей зазначених музейних предметів. В одній зі статей вона розглянула особливості чернігівських рушників-«божників». Авторка подала характеристику частини збірки народних рушників з фондів НІЕЗ «Переяслав», яку складають такі вироби, яких у колекції налічується 34 одиниці. Вона зазначила, що загалом колекція рушників-«божників» включає 70 одиниць з різних етнографічних регіонів України. Серед них, виокремивши чернігівські рушники, оприлюднила інформацію про наукове комплектування цієї збірки. Окрім того, схарактеризувала їх композиційні схеми та найуживаніші елементи орнаментів [13, 85-91]. Також нею у співстворстві з Н. Заїкою розглянуто збірку народних рушників-«божників» з Сівєрщини (Сумщина).

Тему регіональних особливостей рушників розглянуто й наступною авторкою. Так, Г. Козій в одній зі своїх публікацій проаналізувала особливості побудови орнаментальної композиції домотканних рушників Переяславщини з суцільною композицією орнаментального поля (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.). Для давніх домотканних переяславських рушників, зазначила авторка, характерні геометричні та геометризovanі мотиви. Це прямі лінії, кривульки-зигзаги; кути-«вилки», «ріжки»; трикутники-«горбики», «клиночки»; ромби-«бубни»; квадрати-«дамочки»; паралелепіеди-«клинці», хрести. Також дослідниця зауважила, що чільне місце у створенні орнаментальних композицій посідають геометризovanі 4- та 8-пелюсткові квіти-розети, які у тканих рушниках мають назви «рожа», «рожинка», «шолудива рожа», «повна рожа», «вітрячок», «млинок», «морока». Ці орнаментальні мотиви часто виступають як самостійний сюжет,

а також як орнаментальні композиції. Г. Козій зазначила, що дослідження збірки рушників із суцільною побудовою орнаментальної композиції дає можливість зробити певні висновки про особливості цих унікальних зразків народного мистецтва XIX – поч. XX ст. – це багатство орнаментальних композицій, різноманітність їх вирішення при невеликій кількості орнаментальних мотивів [14, 151-158].

Опрацьовуючи колекцію рушників та цікавлячись регіональною етнографією, Л. Годліна звернула увагу на переяславські рушники, вишиті рушниковими швами кінця XVIII – початку XX ст. Публікуючи відповідні напрацювання, авторкою у вступній частині подано характеристику їх композиційних та орнаментальних особливостей. Загалом матеріали цього дослідження сформовані як розширений каталог. Музейні предмети розміщено у хронологічній послідовності їх надходження до збірки, експонати мають фондовий інвентарний номер, що включає шифр групи збереження та порядковий номер, а також розміри виробів (зазначені в сантиметрах) та датування [15, 102-111].

Відзначимо, що у фондовій збірці рушників НІЕЗ «Переяслав», окрім народних, на обліку перебуває й певна кількість таких предметів, виготовлених на фабриках художніх виробів України. Саме вони стали предметом досліджень наукової співробітниці заповідника Н. Павлик. Опрацьовуючи колекцію, остання звернула увагу, що у зібранні чимало авторських робіт майстрині-художниці вищого класу Катерини Кузьмівни Кулик із фабрики художніх виробів ім. Б. Хмельницького, що у Переяславі (на момент роботи на підприємстві К. Кулик місто мало назву Переяслав-Хмельницький). Дослідниця, проаналізувавши її роботи, вказала на сакральний аспект авторських робіт майстрині та на вплив народного традиційного мистецтва на орнаментику її сучасних виробів. Також авторкою статті розроблено класифікацію та подано характеристику 53 тканих і 3 вишитих робіт К. Кулик [16, 150-167]. Продовжуючи вивчати колекцію робіт майстрині К. Кулик, Н. Павлик у 2018 р. підготувала ще одну публікацію про роботи майстрині-художниці у фондовій збірці заповідника. У статті «Каталогізація авторських робіт Кулик К. К. із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» [17, 150-157], авторка представила роботи К. Кулик, яких налічується 61 одиниця: 58 тканих і 3 вишитих. Серед художніх виробів майстрині дослідниця виокремила 3 різновиди робіт. До одного із них входять обрядові рушники, що своєю чергою поділяються на серії «весільний рушник», рушник без авторського визначення призначення, «похоронний рушник» та «рушник-«кутник»». Найчисельніша частина робіт – «весільний рушник» (2 вишитих і 18 тканих). Н. Павлик робить висновок, що описові та атрибутивні дані художніх робіт К. Кулик підтверджують, як використання давніх народних традицій вплинуло

на самобутнє авторське рішення композиційної побудови узорів на виробках майстрині [17, 154]. У цьому ж році Н. Павлик було підготовлено до друку окреме видання кольорового каталогу авторських робіт К. Кулик. Узагальнюючи напрацьований матеріал, дослідницею подано інформацію про те, що у збірці НІЕЗ «Переяслав» зберігається значна колекція авторських робіт майстра-художника вищого класу К. Кулик, яка налічує 61 музейний предмет. З них 35 одиниць збереження становлять роботи, автором і виконавцем яких є К. Кулик. Авторка систематизувала художні вироби К. Кулик за різновидами. У другому розділі «Одяг» подано характеристику обрядовим рушникам, використовуючи зазначений вище видовий поділ предметів [18].

Як зазначалося вище, зібрана значна колекція народних рушників дає можливість їх використання при створенні різноманітних як тимчасових, так і стаціонарних документально-речових музейних експозицій. Представництву в експозиції цього предмету декоративно-ужиткового мистецтва присвячена наступна публікація. У статті С. Зубер [19, 86-92] презентовано збірку вишитих і тканих рушників, представлених в експозиції Музею українських обрядів та подано характеристику їх функціонального призначення, особливості композиції й орнаментики. Авторка зазначила, що збірка тканин, що експонуються у цьому музеї, налічує 205 одиниць зберігання, з них 21 музейний предмет представляє один із найхарактерніших типів української народної тканини – рушник. Загалом демонструється 10 тканих і 11 вишитих рушників [19, 87].

Узагальнюючи внесок попередників у вивчення колекційної збірки рушників НІЕЗ «Переяслав» Н. Заїка підготувала низку наукових публікацій, в яких розкрито різну тематику, пов'язану з рушниками затоплених сіл Переяславщини кінця XIX – другої половини XX ст. та переяславськими тканими рушниками 60–90 рр. XX ст.; Черкащини; виставковими проектами у Музеї українського рушника; монастирськими рушниками; рушниками Переяслав-Хмельницької фабрики художніх виробів ім. Богдана Хмельницького та ін.

Висновки. Отже, вивчення ступеню розробки теми дало можливість встановити, що, попри постійний інтерес до колекції рушників НІЕЗ «Переяслав», узагальненого історіографічного дослідження про таке явище, як народний рушник зі згаданого зібрання, з включенням усіх його різновидів, здійснено не було. Нами зроблена перша спроба проаналізувати відомі публікації в основному наукових співробітників заповідника та подати інформацію про рушник як важливий компонент матеріальної та духовної культури українців.

Список використаної літератури та джерел:

1. Козій Г. Домоткані рушники Переяславщини другої половини XIX – поч. XX ст. *Тези Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»*. Переяслав-Хмельницький, 21–23 вересня 1992. С. 125-127.
2. Козій Г. Ткацтво. *Народознавство /Науково-методичні матеріали/*. Переяслав-Хмельницький: Вид-во філіалу КДПУ, 1993. Збірка 1. Ч. 1. С. 39-44.
3. Годліна Л. Семантика орнаментів та функціональна роль предметів в обрядовості (Середня Наддніпрянина, Полтавщина). *Тези Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»*. м. Переяслав-Хмельницький, 28-30 вересня 1994 року. С. 70-72.
4. Годліна Л. Обрядова роль народних рушників (Середня Наддніпрянина, Полтавщина). *Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду «Регіональне і загальне в історії»*. Дніпропетровськ: Пороги, 1995. С. 130-133.
5. Годліна Л. Письмена на полотні. *Українська народна естетика: Наукове видання*. Жам М.І., Легенький Ю.Г., Сікорський М.І. Київ: ДАЛПУ. 1996. С. 168-179.
6. Козій Г., Музика Т. Писанкове диво (народне мистецтво в інтер'єрі культури). *Українська народна естетика: Наукове видання*. Жам М.І., Легенький Ю.Г., Сікорський М.І. Київ: ДАЛПУ. 1996. С. 226-243.
7. Годліна Л. Знакова система давнього українського рушника. Трансформація символів. *Переяславська земля і світ людини*. Київ–Переяслав-Хм., 1998. С. 226-231.
8. Годліна Л., Різник В. Знакова система давнього українського рушника. Класифікація символів. *Переяславська земля і світ людини*. Київ–Переяслав-Хм., 1998. С. 224-226.
9. Годліна Л. Традиційні елементи в орнаментіці сучасного тканого рушника Переяславщини др. пол. XX ст. *Музеї народного мистецтва та національна культура: збірник наукових праць*. Київ: Злато граф, 2005. С. 222-226.
10. Годліна Л. Збереження традиційних елементів у композиційному вирішенні та орнаментіці сучасного народного рушника Переяславщини. II пол. XX ст. *Збірник наукових праць «Музеї та світ мистецтва»*. Музей українського народного декоративного мистецтва. Київ, 2006. С. 200-206.
11. Годліна Л. Збірка українських народних рушників кінця XVIII – др. пол. XX століть у фондах НІЕЗ «Переяслав». *Проблеми і перспективи музеєфікації старовинних дворянських садиб України кінця XVIII – поч. XX ст. Матеріали Качанівських ювілейних наукових читань 2006 року*. Глухів (Галич), 2007. С. 91-95.
12. Годліна Л., Гладун Л. Народні рушники із сюжетними композиціями в зібранні НІЕЗ «Переяслав». *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 3 (5). С. 67-77.
13. Годліна Л. Особливості орнаментики чернігівських рушників-«божників» (за матеріалами фондової збірки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»). *Чернігівські старожитності. Науковий збірник*. Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2009. С. 85-91.
14. Козій Г. Особливості тканих рушників Переяславщини з суцільною побудовою орнаментальної композиції (кін. XIX – поч. XX ст.). *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 3 (5). С. 151-158.
15. Годліна Л. Переяславські рушники, вишиті рушниковими швами, кінець XVIII – початок XXст. (за матеріалами фондової збірки НІЕЗ «Переяслав»). Каталог розширений. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 9 (11). С. 102-111.
16. Павлик Н. Сакральний аспект авторських робіт майстра художника вищого класу Кулик Катерини Кузьмівни (за матеріалами фондової колекції НІЕЗ «Переяслав»). *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький: ФОП Домбровська Я.М., 2016. Вип. 10 (12). С. 150-157.
17. Павлик Н. Каталогізація авторських робіт К. К. Кулик із фондової колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Ніжин; Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2018. Вип. 25 (28). С. 150-157.
18. Павлик Н. Колекція авторських робіт Кулик К. К. у зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: каталог / Автор-упорядник Павлик Н. М. Переяслав-Хмельницький, 2018. 42 с.
19. Зубер С. Народні рушники кінця XIX – першої половини XX ст. в експозиції Музею українських обрядів Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». *Минуле і сучасне Волині й Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині. Науковий збірник. Матеріали П'ятої Волинської науково-етнографічної конференції, 27-28 квітня 2017 року, м. Луцьк*. Упоряд. Є.І. Ковальчук, Л.А. Мірошниченко-Гусак. Луцьк, 2017. Вип. 61. С. 86-92.

References:

1. Kozii, H. (1992). Domotkani rushnyky Pereiaslavshchyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Home-woven towels of Pereiaslav region of the second half of the XIX – beginning of the XX century]. *Tezy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii «Pereiaslavska zemlia ta yii mistse v rozvytku ukrainskoi natsii, derzhavnosti y kultury»* (Abstracts of the All-Ukrainian scientific conference «Pereiaslav land and its place in the development of the Ukrainian nation, statehood and culture»). Pereiaslav-Khmelnyskyi, 21–23 veresnia 1992. 125-127. [in Ukrainian].
2. Kozii, H. (1993). Tkactvo [Weaving]. *Narodoznavstvo / Naukovo-metodychni materialy / (Ethnology / Scientific and methodical materials /)*. Pereiaslav-Khmelnyskyi: Vyd-vo filialu KDPU. 1. 1. 39-44. [in Ukrainian].
3. Hodlina, L. (1994). Semantyka ornamentiv ta funktsionalna rol predmetiv v obriadovosti (Serednia Naddnyprianshchyna, Poltavshchyna) [Semantics of ornaments and the functional role of objects in rituals (Middle Dnieper, Poltava)]. *Tezy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii «Pereiaslavska zemlia ta yii mistse v rozvytku ukrainskoi natsii, derzhavnosti y kultury»* (Abstracts of the All-Ukrainian scientific conference «Pereiaslav land and its place in the development of the Ukrainian nation, statehood and culture»). m. Pereiaslav-Khmelnyskyi, 28-30 veresnia 1994 roku. 70-72. [in Ukrainian].
4. Hodlina, L. (1995). Obriadova rol narodnykh rushnykiv (Serednia Naddnyprianshchyna, Poltavshchyna) [Ritual role of folk towels (Middle Dnieper, Poltava)]. *Tezy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 140-richchiiu vid dnia narodzhennia D. I. Yavornitskoho ta 90-littiu XIII Arkheolohichnoho zizdu «Rehionalne i zahalne v istorii»* (Abstracts of the international

- scientific conference dedicated to the 140th anniversary of the birth of D.I. Yavornytsky and the 90th anniversary of the XIII Archaeological Congress «Regional and general in history». Dnipropetrovsk: Porohy. 130-133. [in Ukrainian].
5. Hodlina, L. (1996). Pysmena na polotni [Writ in gsoncanvas]. *Ukrainska narodna estetyka: Naukove vydannia (Ukrainian folk aesthetics: Scientific edition)*. Zham M.I., Lehenkyi Yu.H., Sikorskyi M.I. Kyiv: DALPU. 168-179. [in Ukrainian].
6. Kozii, H., Muzyka, T. (1996). Pysankove dyvo (narodne mystetstvo v interieri kultury) [Easteregmiracle (folk art in the interior of culture)]. *Ukrainska narodna estetyka: Naukove vydannia (Ukrainian folk aesthetics: Scientific edition)*. Zham M.I., Lehenkyi Yu.H., Sikorskyi M.I. Kyiv: DALPU. 226-243. [in Ukrainian].
7. Hodlina, L. (1998). Znakova systema davnoho ukrainskoho rushnyka. Transformatsiia symvoliv [Sign system of the ancient Ukrainian towel. Transformation of symbols]. *Pereiaslavska zemlia i svit liudyny (Pereyaslav land and the world of man)*. Kyiv–Pereiaslav–Khmelnyskyi, 1998. 226-231. [in Ukrainian].
8. Hodlina, L., Riznyk, V. (1998). Znakova systema davnoho ukrainskoho rushnyka. Klasyfikatsiia symvoliv [Sign system of the ancient Ukrainian towel. Classification of symbols]. *Pereiaslavska zemlia i svit liudyny (Pereyaslav land and the world of man)*. Kyiv–Pereiaslav–Khmelnyskyi, 1998. 224-226. [in Ukrainian].
9. Hodlina, L. (2005). Tradytiini elementy v ornamentytsi suchasnoho tkanoho rushnyka Pereiaslavshchyny dr. pol. XX st. [Traditional elements in the ornamentation of modern woven towels of Pereyaslav region, second half. XX century]. *Muzei narodnoho mystetstva ta natsionalna kultura: zbirnyk naukovykh prats (Museums of folk art and national culture: a collection of scientific works)*. Kyiv: Zlato hraf. 222-226. [in Ukrainian].
10. Hodlina, L. (2006). Zberezhennia tradytiinykh elementiv u kompozytsiinomu vyrishenni ta ornamentytsi suchasnoho narodnoho rushnyka Pereiaslavshchyny. II pol. XX st. [Preservation of traditional elements in the compositional solution and ornamentation of the modern folk towel of Pereyaslav region. II half of the. XX century]. *Zbirnyk naukovykh prats «Muzei ta svit mystetstva» (Collection of scientific works «Museums and the world of art»)*. Muzei ukrainskoho narodnoho dekoratyvnoho mystetstva. Kyiv. 200-206. [in Ukrainian].
11. Hodlina, L. (2007). Zbirka ukrainskykh narodnykh rushnykiv kintsia XVIII – druha polovyna XX stolit u fondakh NIEZ «Pereiaslav» [Collection of Ukrainian folk towels of the end of the XVIII – second half of the XX centuries in the funds of NHER «Pereiaslav»]. *Problemy i perspektyvy muzeifikatsii starovynnykh dvorianskykh sadyb Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st. Materialy Kachanivskykh yuvileinykh naukovykh chytan 2006 roku. (Problems and prospects of museification of ancient noble estates of Ukraine in the late eighteenth - early twentieth century. Materials of Kachaniv anniversary scientific readings of 2006)*. Hlukhiv (Halych). 91-95. [in Ukrainian].
12. Hodlina, L., Hladun, L. (2009). Narodni rushnyky iz suzhetnymy kompozytsiiami v zibranni NIEZ «Pereiaslav» [Folk towels withplot compositions in the collection of NHEZ «Pereyaslav»]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» / zbirnyk naukovykh statei (Pereyaslavika: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» / collection of scientific articles)*. Pereiaslav-Khmelnyskyi. 3 (5). 67-77. [in Ukrainian].
13. Hodlina, L. (2009). Osoblyvosti ornamentyky chernihivskykh rushnykiv-«bozhnykiv» (za materialamy fondovoi zbirky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav») [Peculiarities of ornamentation of Chernihiv towels-«bozhnyks» (based on the materials of the stock collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»)]. *Chernihivski starozhytnosti. Naukovi zbirnyk (Chernihiv antiquities. Scientific collection)*. Chernihiv: KP «Vydavnytstvo «Chernihivski oberehy». 85-91. [in Ukrainian].
14. Kozii, H. (2009). Osoblyvosti tkanykh rushnykiv Pereiaslavshchyny z sutsilnoi pobudovoiu ornamentalnoi kompozytsii (kin. XIX – poch. XX st.) [Peculiarities of woven towels of Pereyaslav region with continuous construction of ornamental composition (late XIX – early XX centuries)]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» / zbirnyk naukovykh statei (Pereyaslavika: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» / collection of scientific articles)*. Pereiaslav-Khmelnyskyi. 3 (5). 151-158. [in Ukrainian].
15. Hodlina, L. (2015). Pereiaslavski rushnyky, vyshyti rushnykovymy shvamy, kinets XVIII – pochatok XX st. (za materialamy fondovoi zbirky NIEZ «Pereiaslav»). Katalog rozshyrenyi [Pereyaslav towels embroidered with towel seams, end of XVIII – beginning of XX century (based on the materials of the stock collection of NHEZ «Pereyaslav»). The catalog is expanded]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»: zb. nauk. st. (Pereyaslavika: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» / collection of scientific articles)*. Pereiaslav-Khmelnyskyi. 9(11). 102-111. [in Ukrainian].
16. Pavlyk, N. (2016). Sakralnyi aspekt avtorskykh robit maistra khudozhnyka vyshchoho klasu Kulyk Kateryny Kuzmivny (za materialamy fondovoi koleksii NIEZ «Pereiaslav») [Sacral aspect of the author's works of the master of the highest class Kateryna Kuzmivna Kulyk (based on the materials of the stock collection of NHEZ «Pereyaslav»)]. *Pereiaslavika: Naukovi zapysky Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»: zb. nauk. st. (Pereyaslavika: Scientific notes of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» / collection of scientific articles)*. Pereiaslav-Khmelnyskyi: FOP Dombrovska Ya. M. 10(12). 83-89. [in Ukrainian].
17. Pavlyk, N. (2018). Katalogizatsiia avtorskykh robit K. K. Kulyk iz fondovoi koleksii Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav») [Cataloging of author's works K. K. Kulyk from the stock collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»]. *Nizhynska starovyna: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva (Nizhyn Antiquity: Collection of Regional History and Monument Studies)*. Nizhyn; Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. 25 (28). 150-157. [in Ukrainian].
18. Pavlyk, N. (2018). Koleksiia avtorskykh robit Kulyk K. K. u zibranni Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav»: katalog [Collection of author's works Kulyk K. K. In the collection of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»: catalog]. Avtor-uporiadnyk Pavlyk N. M. Pereiaslav-Khmelnyskyi [in Ukrainian].
19. Zuber, S. (2017). Narodni rushnyky kintsia XIX – pershoi polovyny XX st. v ekspozytsii Muzeiu ukrainskykh obriadiv Natsionalnoho istoryko-etnografichnoho zapovidnyka «Pereiaslav» [Folk towels of the late XIX – first half of the XX century in the exposition of the Museum of Ukrainian Rites of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav»]. *Mynule i suchasne Volyni y Polissia. Etnografichne muzeinytstvo v Ukraini i na Volyni. Naukovi zbirnyk. Materialy Piatoi Volynskoi naukovo-etnografichnoi konferentsii, 27-28 kvitnia 2017 roku, m. Lutsk (Past and present of Volyn and Polissya. Ethnographic museum work in Ukraine and Volyn. Scientific collection. Proceedings of the Fifth Volyn Scientific and Ethnographic Conference, April 27-28, 2017, Lutsk.) Uporiad. Ye. I. Kovalchuk, L. A. Miroshnychenko-Husak. Lutsk. 61. 86-92. [in Ukrainian].*

Natalia L. Zaika

senior scientific researcher, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav», Pereyaslav, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6714-250X>,

e-mail: muzvist@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Zaika N. Research of the town collection of NHER «Pereyaslav» (historiographical aspect). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 48-54. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Zaika

RESEARCH OF THE TOWN COLLECTION OF NHER «PEREYASLAV» (HISTORIOGRAPHICAL ASPECT)

Abstract. Introduction. Among the works of decorative and applied arts, the towel is one of the unique phenomena in terms of its multifunctionality and sacred significance. The scope of its use goes far beyond utilitarian functions and the satisfaction of aesthetic needs. The inevitable presence and ritual use of the towel in the rites associated with the birth, life and death of a person testifies to its special semiotic status and significance in ethnic culture.

The analysis of sources and literature on this problem showed the lack of thorough publications on the historiography of the collection of towels of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» (hereinafter NHER«Pereyaslav»). In particular, the topic of the towel, the formation of the collection, its research and partly historiography are covered in the publications of L. O. Godlina, G. I. Koziy, N. L. Zaika.

Purpose. The study of the scientific achievements of previous researchers led to the purpose of writing the article – analysis of developments in the study of towels NHER «Pereyaslav» and the formation of a historiographical base on this topic.

Results. The accumulated scientific material and its processing gives grounds to consider this issue in three periods: 1992–1998; 2005–2009; 2015–2021.

Despite the long-term formation of the collection of towels in the reserve, its diversity was first announced in 1992, in Pereyaslav-Khmelnysky, at the All-Ukrainian scientific conference «Pereyaslav land and its place in the development of the Ukrainian nation, statehood and culture».

In the analyzed and processed publications the authors consider the evolution of woven towels, characterize woven and embroidered products of Kyiv, Rivne, Chernihiv, Sumy regions; ethnographic districts of Podillya, Kyiv and Zhytomyr Polissya, attention is focused on home-woven towels of Poltava region, etc.

In the stock collection of towels NHER «Pereyaslav», in addition to folk, there is a certain number of such items made in the factories of art products of Ukraine. They have also become the subject of research by researchers of the reserve.

Originality. The author makes the first attempt to generalize the available material and an attempt to periodize the research of the collection.

Conclusion. Thus, the study of the degree of development of the problem showed that despite the constant interest in the collection of towels NHER «Pereyaslav», a generalized historiographical study of such phenomena as the folk towel from the mentioned collection, including all its varieties, was not carried out. The first attempt was made to analyze known publications.

Keywords: towel, embroidery, weaving, funds, NHER«Pereyaslav» L. Godlina, G. Koziy.

Received 07.09.2021

Accepted 01.12.2021

УДК 94(477):341.485(47+57)«1920»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Markova-Lapchynska

С. В. Маркова

доктор історичних наук, доцент, директор «Інституту дослідження Голодомору»,
філія Національного музею Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>
e-mail: markova1914@ukr.net

Н. В. Лапчинська

старший науковий співробітник «Інституту дослідження Голодомору»,
філія Національного музею Голодомору-геноциду, м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1586-2909>
e-mail: n_lapchynska@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Маркова С. В., Лапчинська Н. В. Совецькі дисонанси конотацій та денотацій на початку 1920-х рр. в Україні: соціоісторичний дискурс за матеріалами V конференції КП(б)У. Частина I. *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С.55-59. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Markova-Lapchynska

СОВЕЦЬКІ ДИСОНАНСИ КОНОТАЦІЙ ТА ДЕНОТАЦІЙ НА ПОЧАТКУ 1920-Х РР. В УКРАЇНІ: СОЦІОІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС ЗА МАТЕРІАЛАМИ V КОНФЕРЕНЦІЇ КП(б)У Частина I

Анотація. *Мета* – аналіз, характеристика, узагальнення свідомісних деформацій, змістових наповнень, соціетальних впливів комуністичної ідеології, латентних складових кодомовних і текстуальних інтеракцій, що міцно вкорінювалися в мову спілкування і мислення, брали участь у формуванні культурних кодів і впливали на вибір історичного шляху. **Висновки.** У статті проаналізовано окремі доповіді більшовицьких очільників на V конференції КП(б)У, зокрема приклади вжитих ними лексем та їх інтерпретацій з наданням їм додаткового значення, нового експресивного забарвлення; введено в мову сучасних історичних досліджень нові змістові категоріальні одиниці «конотація», «денотація»; вперше введено до наукового обігу низку документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Проаналізувавши окремі доповіді більшовицьких очільників на V конференції КП(б)У, було з'ясовано, що згадані очільники часто спотворювали змістове значення вживаних ними слів та словосполучень, зокрема тих, що носили політичне забарвлення «бандитизм», «українські націоналісти», «незалежники», «бідняк», українська «деревня», «Перекоп», «буржуазний відщепенець» тощо. Зважаючи на задекларовані підходи, було введено в мову сучасних історичних досліджень нові змістові категоріальні одиниці «конотація», «денотація»; до наукового обігу стенограму V конференції КП(б)У, що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України як документ, що без редакторських правок ретранслює переконання тогочасних очільників КП(б)У та їх партійних керівників.

Ключові слова: Україна, КП(б)У, Я. Яковлев, Г. Зінов'єв, Х. Раковський, «бандитизм», «націоналізм», «бідняк», конотація, денотація.

Постановка проблеми. Сучасна Україна переживає складний процес суспільної трансформації, формування демократичної, правової, соціальної держави і громадянського суспільства. Той факт, що проблеми сучасного державотворення в Україні сягають корінням у тоталітарне минуле, надає актуальності всебічному вивченню легітимації та функціонування комуністичного режиму на українських теренах. Актуальність теми дослідження також пояснюється російсько-українською війною ХХІ ст., в якій проявилися «гібридні» методи, використані більшовицькою Росією понад сто років тому. Сьогодні Україна особливо потребує глибинних змін, наукового «змивання» совецьких спотворень сенсів, змістів, понять.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексно досліджували тему легітимації комуністичного режиму на українських теренах С. Кульчицький [1], Г. Єфіменко [2]; О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан [3]; В. Сергійчук [4]; С. Калінкіна, С. Корновенко, С. Маркова, Н. Романець

[5]; М. Фролов [6]. Настрої та моделі поведінки партійно-радянських працівників досліджували В. Васильєв, Н. Верт, С. Кокін [7]. Порівняльно-історичною етимологією деяких слів займалися С. Маркова, Л. Шеремета [8].

Мета – аналіз, характеристика, узагальнення свідомісних деформацій, змістових наповнень, соціетальних впливів комуністичної ідеології, латентних складових кодомовних і текстуальних інтеракцій, що міцно вкорінювалися в мову спілкування і мислення, брали участь у формуванні культурних кодів і впливали на вибір історичного шляху.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на задекларовані підходи, пропонуємо таке змістове наповнення базових категорій дослідження. Конотація (від лат. *notatio* – позначення) – супутнє емоційно-експресивне значення мовної одиниці, яке пов'язане з описовим значенням та яке доповнює його [9]. З кінця ХІХ ст. набуло сучасного значення в логічній семантиці, теорії синтаксису, стилістиці,

загальній семіотиці. Конотація вважається динамічним культурно-історичним, психологічним явищем, на відміну від не завжди конотативно багатой розмовної лексики чи просторіччя, а також наукової термінології; є основою формування образної системи, притаманна фольклору та художній літературі [10, 515]. У філософії та логіці використовується у дещо вужчому значенні, а саме конотацією терміна є набір властивостей, що їх посідають усі об'єкти з розширення терміна. Наприклад, буржуазний – ворожий; українець – бандит [11, арк. 18]. Конотація відноситься до емоційних наслідків та асоціацій, які може мати слово, на відміну від його денотативного (або буквального) значення. Також називається інтенцією або сенсом. Конотація слова може бути позитивною, негативною або нейтральною. Ось приклад: для більшості людей слово *бідний* означає убогий, котрий живе у нужді, нестатках, тож його культурний підтекст є негативним. Однак для більшовиків це слово означало лояльність до режиму.

Денотація (лат. *denotatus*: позначений) – однозначна назва предметів та явищ, протилежна конотату. Денотат трактують як понятійне ядро значення, позбавлене суб'єктивних відтінків, експресивно-стилістичного забарвлення, вважають відповідником застосовуваного в традиційній логіці терміна «обсяг поняття» [12, 268]. Отож, денотація є фактичним значенням слова, а конотація – асоціативним. Приклад: нейтральне слово «жінка» та негативно забарвлене більшовиками «петлюрівка»; «чоловік» – «петлюрівець»; «селянин» – «мішок з картоплею».

У статті авторки звернулися до малодослідженої фахівцями-істориками стенограми V конференції КП(б)У, що проходила в Харкові 17–22 листопада 1920 р., матеріали якої є недостатньо вивченими та проаналізованими, зокрема в контексті підміни понять доповідачами, їх пролонгованих суспільно-політичних наслідків; виявлення та розрізнення конотацій та денотацій.

Московські очільники після IV конференції КП(б)У не поклалися в питаннях ухвалення директив щодо подальших шляхів розвитку України на делегатів, вибраних «на місцях», губернськими партконференціями. Більшість делегатів на V конференції були представниками Червоної армії, вихідцями з Росії, не володіли українською мовою (мовою конференції була російська). Варто зауважити, що колишні боротьбисти П. Любченко і О. Шумський виступали українською, В. Блакитний – відмовився, щоб його краще розуміли делегати від армії.

За відсутності чітких совєцьких пропагандистських концептів-маркерів, зокрема «суцільну пауперизацію та кризу в дореволюційному суспільстві», «про братні народи», «очікування українцями визволення» та ін. (що вибудувалися пізніше), на V конференції КП(б)У Г. Петровський розповідав «про третій прихід в Україну» та необхідність легітимізації совєцької влади [13, 23-27зв]. (Прим. авт.: на кінець 1920 р. радянська Росія розмістила на території УНР окупаційне військо чисельністю понад 1 млн осіб [14]). Порядок денний V конференції підтверджує намагання окупаційної влади контролювати всі сфери життєдіяльності українського суспільства, акцен-

туючи увагу на земельних, продовольчих питаннях, «боротьбі з бандитизмом» (у цьому негативному конотативному визначенні відбулася подальша підміна понять, що проіснувала в радянській історіографії до недавнього часу).

21 грудня 1919 р. командувач російських військ Південного фронту О. Єгоров і член Револуційної військової ради (РВР) фронту Й. Сталін видали наказ про створення особливих відділів Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК) для знищення українського визвольного руху. 20 квітня 1920 р. під грифом «таємно» у Харкові видано «Краткую инструкцию по борьбе с бандитизмом и кулацкими восстаниями», яку підписали голова Раднаркому УСРР Х. Раковський, члени Реввійськради Південно-Західного фронту О. Єгоров та Р. Берзін, начальник тилу фронту Р. Ейдеман, начальник штабу Південно-Західного фронту М. Петін щодо застосовування проти цивільного населення військових підрозділів [13, 23-27зв]. Чекісти ділили «банди» на дві категорії: 1) кримінального характеру, після потрапляння агентів-чекістів у «банди» вони мали впливати на грабіжницькі інстинкти та розкладати їх зсередини; 2) політичні організації, які після асертурної політроботи лише збільшувалися чисельно та ставали більш згуртованими [15, 9-10]. Наприкінці 1920 р. – на початку 1921 р. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. У жовтні 1920 р. голова РНК В. Ленін визнав, що повстанці є дієвою силою в Україні, а радянська влада існує там формально.

Зауважимо, що доповідачем з питання по роботі на селі й боротьби з «бандитизмом» на V конференції був член політбюро і оргбюро ЦК КП(б)У, секретар Харківського губкому, російський більшовик Я. Яковлев – людина з майже закінченою вищою освітою (4 курси Петроградського політехнічного інституту), майбутній нарком землеробства СРСР (грудень 1929 р. – квітень 1934 р.), відомий за роботою у комісії Яковлева, що розробила проєкт затвердженої політбюро ЦК ВКП(б) 5 січня 1930 р. постанови «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», який входив до оточення Й. Сталіна. У роки Української революції був відряджений ЦК РКП(б) в Україну, використовувався в найважливіших для кремлівських очільників (з огляду на загрозу втрати контролю) місцях і ситуаціях. Свою доповідь він почав із визначення бандитизму: «У нас бандитизм – это не уголовное явление, у нас бандитизм – это не случайный прыщик на прекрасном теле нашей страны, у нас бандитизм является огромной важности социальным явлением, с которым нужно разбраться при определении методов борьбы, с какими нам приходится подходить к вопросу о том, что собой представляет наша деревня». Далі доповідач роз'яснював відмінності «бандитизму» в Україні 1919 р. і 1920 р.: «В прошлом году он был восстанием целого села против рабочего и коммуниста города, движением противосоветским. Это не было движением отдельных групп села, а это было крестьянским восстанием. <...> Это было движение, которое трудно было отличить, где начинается бедняк и где кончается кулак, это было массовое крестьянское движение и, конечно, при таких

условиях наша борьба в прошлом носила характер налета – налетели, морду набили, банду разогнали и точка. <...> То, что на Правобережьи во главе восстания стояли петлюровские интеллигенты и лозунги этих восстаний были архи революционными, трижды революционными, пожалуй более революционными, чем лозунги коммунистической партии и советской власти, то что во главе движения на Правобережьи стояли откровенные и неоткровенные петлюровцы – незалежники, эс-эры правые и левые и всякие прочие украинские националисты, а в Александровском и Гуляйпольском районе во главе стояли анархисты и левые эс-эры, то что на Правобережьи и в махновском районе это было восстание нерасслоенного села против рабочего города, в этом нет никакого сомнения. <...> в этом году <...> благодаря тому, что путем усилий партии, усилий армии и всего советского аппарата (окупаційна адміністрація, зміцнена військовою силою – авт.) мы смогли все свое внимание сосредоточить на расслоении села, и вот благодаря тому, что эти усилия дали нам в деревне уже вылившийся силой бедняков, восстания стали терять свой свободный характер и перестают быть восстаниями, а начинают переходить в бандитизм. Я. Яковлев дал таку оцінку повстанського руху 1920 р.: «И любое восстание последнего периода представляет собой одно и то же. Исчезает прошлогодний всекрестьянский божок и создается кулацкий руководитель, опирающийся на зажиточные элементы села, которые борются с бедняком – крестьянином [16, 151-161].

Про важливість для московських очільників утримати Україну свідчить присутність на конференції партійних високопосадовців з РСФРР Л. Троцького й Г. Зінов'єва. У вітальному слові Г. Зінов'єва V конференції КП(б)У 17 листопада 1920 р. зазначалося: «<...> Попытка буржуазных отщепенцев (Прим. авт.: негативне конотативне значення), попытка социалистических партий, которые пытались разжечь национальный вопрос на Украине, не удалась. <...> Нам удалось механически наметить решение национального вопроса, ослабить остроту его, потому что мы пролетарская партия, потому что мы при всех трудностях вели линию пролетарской революции и этим мы принудили доверять нам всех искренних национальных элементов (Прим. авт.: «революціонери», котрі сповідували «червоний терор» використовували негативне конотативне значення навіть до понять, які не передбачали примусу, але в цьому випадку конотація «принудили» використовується ще й в значенні «перетягнули на свій бік», що не є правдою) <...> И вот все должны были признать тот факт, что благодаря правильной политике коммунистической партии на Украине, мы в течение неполного года ослабили на 90 % остроту вопроса <...> [17, 4; 6]. Варто зауважити, що відповідно до теорії «наукового комунізму», національне питання розглядалося лише через концепт «класової боротьби», нація вважалася вищою формою етнічної спільноти, яка на певному етапі мала заперечити етнічне, провідником нації вважався пролетаріат, соціалістичні нації в майбутньому мали бути трансформовані в комуністичні. Фундатори теорії «наукового комунізму» користувалися термінами «буржуазна

нація», «промислова нація», «селянська нація», «імперіалістична нація» та ін.

Далі Г. Зінов'єв виголошував: «Советская власть на Украине существует не полный год, а около 11 месяцев. <...> (У 1920 р. партійні очільники хизувалися лише 11 місяцями). Мы начали борьбу против буржуазии вплотную совсем недавно. <...> Мы взяли недавно Перекоп в смысле военном, но у нас был другой Перекоп, гораздо более страшный, это тот, который делала нам украинская деревня. Украинская деревня еще совсем недавно была для нас неизвестной страной» (Прим. авт. Г. Зінов'єв порівняв захоплення українського села із військовою операцією, невоєнний Перекоп був для нього значно страшнішим, Україна ідентифікувалася як «невідомо країна»).

Варто зауважити, що Г. Зінов'єв вживає російську дефініцію «деревня» до українського села, ототожнюючи ці поняття. В «Етимологічному словнику української мови» зазначено, що «село» походить від праслов'янського *sedlo*, пов'язане із *sēdēti «сидіти»; у старослов'янській мові слово село означало «населене місце, двори, будівлі»; ця лексична основа змішалася з основою праслов'янського *selo* «рілля», спорідненою з литовським *salà*, що означає «острів», східно-латиським *solā*, латинським *solum* «грунт», давньоверхньонімецьким *sal*, що означає «будинок, житло». Щодо «деревни», Л. Успенський зазначає, що одні науковці схиляються до думки, що слово «деревня» пов'язане з дієсловом «дерти», на їхню думку, воно означало «місце, на якому був видраний, викорчований ліс». Інші вважають, що воно ближче до слова «дерево». Первісне значення – «місце, очищене від лісу» (для землеробства), потім – «двір з ділянкою землі», «селище», а початковим є дієслово – «дерти». У підсумку «деревня» – невелике селянське поселення без церкви. Отже, слово «село» порівняно із словом «деревня» має давнішу етимологію і чітке визначення [8, 116].

Далі Г. Зінов'єв розмірковував: «Дело заключается в том, что правильно намечена линия борьбы с буржуазией в городе, борьбы со свободной торговлей, со спекулянтами, расслоение в деревне, насаждение там нашей организации, нашей бедноты, которую мы же найдем. Бедняк будет вовлечен во все более и более острую решительную борьбу с украинским кулаком» [17, 7]. Слово «бідняк» набуло позитивної конотації і якщо українці історично цінували селян-власників, хазяїв, людей заможних і самодостатніх (українців, які мали від 8 до 15 дес., з повагою називали господарями (хазяями), то совети нав'язали їм іншу суспільну модель, при якій бути бідним – це добре, як з'ясується пізніше, це навіть могло врятувати життя.

З політичною доповіддю ЦК КП(б)У на V конференції КП(б)У виступив голова Раднаркому УСРР Х. Раковський. Навіть окремі фрагменти цієї промови (витяг із стенограми. Ч. I. 18 листопада 1920 р.) засвідчують, що вона також не позбавлена конотацій, евфемізмів та інших засобів, за допомогою яких цей впливовий в Україні посадовець, особистий ставленник В. Леніна використовував принцип підміни понять. Х. Раковський. <...> Заграничные газеты <...>

за последние недели октября <...> представляют дело в России и у нас как канун свержения Советской власти. Советская власть сама изживает себя изнутри, голод, восстание за восстанием и проч., и конечно, такие сведения, кот[орые] даются каждый день, распространяемые в миллионах экз[емпляров], должны соответственным образом повлиять на психологию солдат и крестьян и той части несознательных рабочих за гр[аницей], кот[орых] хотят бросить против нас. <...> В газете телеграмма опять-таки из Парижа от 18 октября <...> (не зазначено, в якій газеті, від кого телеграма – авт.). Х. Раковський маніпулює уявною/вигаданою небезпекою зовнішньої загрози. Далі Х. Раковський виголошує: «В течение трех лет мы должны были с другой стороны все средства республики, продовольствие и снабжение направить в Красную армию. (Прим. авт.: він підтверджує факт регулярних примусових вилучень з України для матеріального забезпечення окупаційного війська) <...> Наступающий период является для нас моментом ремонта рабочего класса, восстановления промышленности. <...> Последние 2–3 мес. пошли на подготовку этой новой работы, характерным моментом которой должны явиться продовольственная кампания, борьба за восстановление производства, за снабжение рабочего класса, за создание лучших условий существования рабочего класса, борьба за устранение экономической разрухи». Варто зауважити, що робітничий клас в Україні не був бага-

точисельним, станом на 1920 р. частка сільського населення становила 81,9 % (авторські розрахунки) і українські селяни могли «прогодувати свій робітничий клас». Проте їм пропонували «відремонтувати і прогодувати» ефемерний, чисельно не окреслений робітничий клас. Окупанти швидко відчули «смак» насильницьких державних хлібозаготівель та продовольчої диктатури.

Висновки. Проаналізувавши окремі доповіді більшовицьких очільників на V конференції КП(б)У (Г. Зінов'єва, Х. Раковського, Я. Яковлева), окремі приклади вжитих ними лексем та їх інтерпретацій з наданням їм додаткового значення, конотацій, денотацій, було з'ясовано, що згадані очільники часто спотворювали змістове значення вживаних ними слів та словосполучень, зокрема тих, що носили політичне забарвлення «бандитизм», «українська націоналісти», «незалежники», «бідняк», українська «деревня», «Перекоп», «буржуазний відщепенець» тощо. Зважаючи на задекларовані підходи, було введено в мову сучасних історичних досліджень нові змістові категоріальні одиниці «конотація», «денотація»; до наукового обігу стенограму V конференції КП(б)У, що зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України як документ, що без редакторських правок ретранслює переконання тогочасних очільників КП(б)У та їх партійних керівників.

Список використаної літератури та джерел:

1. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перші десятиріччя 1919–1928. Київ: Основи, 1996. 396 с.
2. Єфіменко Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР довгий 1920 рік. Київ: Інститут історії, 2012. 367 с.
3. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. 270 с.
4. Сергійчук В. Як нас морили голодом. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Київ: Українська видавнича спілка, 2003. 392 с.
5. Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.). Черкаси, 2017. 300 с.
6. Фролов М. Компартино-радянська еліта УСРР (1917–1922 рр.): Становлення і функціонування. Запоріжжя: Прем'єр, 2003. 800 с.
7. Васильєв В., Верг Н., Кокін С. Настрої та моделі поведінки партійно-радянських працівників УСРР (1932–1933 рр.). *Партійно-радянське керівництво УСРР під час голодомору 1932–1933 рр.: Вожжі. Працівники. Активісти*. Київ: Інститут історії України, 2013. 444 с.
8. Маркова С., Шеремета Л. Український селянин-хлібодар: історико-етимологічний дискурс. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 115–121.
9. Конотація. *Словник інішомовних слів*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/s2.pl?Article=10096&action=show>
10. Конотація. *Літературознавча енциклопедія: у двох томах*. Том 1 / авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. Київ: ВЦ «Академія», 2007. С. 515.
11. ЦДАВО України. Ф. Р. 340. Оп. 2. Спр. 998. Арк. 18. Т. 1.
12. Денотат. *Літературознавча енциклопедія: у двох томах*. Том 1. Київ: ВЦ «Академія», 2007. С. 268.
13. ЦДАВО України. Ф. 3204. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 23–27зв.
14. Сидоров С. Радянська армія. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Radianska_armiia
15. ГДА СБ України. Ф. 16. Спр. 514. Арк. 9–10.
16. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 151–161.
17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 42. Арк. 4; 6.

References:

1. Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershi desiatyrichchia 1919-1928* [Communism in Ukraine: First Decades 1919-1928]. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
2. Yefimenko, H. (2012). *Status USRR ta ii vzaiemovidnosyny z RSFR: dovyhi 1920 rik* [Status of the Ukr. SSR and its relations with RSFR: long year 1920]. Kyiv: Instytut istorii. [in Ukrainian].
3. Veselova, O., Marochko, V., & Movchan, O. (2000). *Holodomory v Ukraini 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Zlochyny proty narodu* [Holodomors in Ukraine 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Crimes Against the Nation]. Kyiv – New York: Vyd-vo M. P. Kots. [in Ukrainian].
4. Serhiichuk, V. (2003). *Yak nas moryly holodom. 1921-1923, 1932-1933. 1946-1947* [How We Were Starved. 1921-1923, 1932-1933. 1946-1947]. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka. [in Ukrainian].
5. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S., & Romanets, N. (2017). “Velykyi perelom” na seli. *Final selianskoi revoliutsii (1929–1933 rr.)* [“The Great Break” in the Village. Final of the Peasants’ Revolution (1929–1933)]. Cherkasy. [in Ukrainian].
6. Frolov, M. (2003). *Kompartiino-radianska elita USRR (1917-1922 rr.): Stanovlennia i funktsionuvannia* [Communist Party and Soviet Elite (1917-1922): Emergence and Functioning]. Zaporizhzhia: Premier. [in Ukrainian].

7. Vasyliiev, V., Werth, N., & Kokin, S. (2013). Nastroi ta modeli povedinky partiino-radianskykh pratsivnykiv USRR (1932–1933 rr.). In: *Partiino-radianske kerivnytstvo USRR pid chas holodomoru 1932–1933 rr.: Vozhdi. Pratsivnyky. Aktyvisty* [Party and Soviet leaders of the Ukrainian SSR during the holodomor of 1932–1933: Chiefs. Workers. Activists] Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Markova, S., & Sheremeta, L. (2021). Ukrainyski selianyn-khlibodar: istoryko-etymolohichnyi dyskurs. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian Peasant], No. 25, pp. 115-121. [in Ukrainian].
9. (n.d.). Konotatsiia. In: *Slovyk inshomovnykh sliv* [Foreign Words Dictionary]. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/s2.pl?Article=10096&action=show>
10. Kovaliv, Yu. (2007). Konotatsiia. In: *Literaturoznachna entsyklopediia* [Encyclopedia of Literature Studies], vol. 1, p. 515. [in Ukrainian].
11. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Governance of Ukraine, fund R.340, inventory 2, case 998, sheets 18. Vol. 1.
12. Kovaliv, Yu. (2007). Denotat. In: *Literaturoznachna entsyklopediia* [Encyclopedia of Literature Studies], vol. 1, p. 268. [in Ukrainian].
13. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Governance of Ukraine, fund 3204, inventory 1, case 3, sheets 23-27 back.
14. Sydorov, S. (2012). Radianska armii. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of History of Ukraine]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Radianska_armiia
15. Branch State Archives of Security Service of Ukraine, fund 16, case 514, sheets 9-10.
16. Central State Archives of Public Unions of Ukraine, fund 1, inventory 1, case 43, sheets 151-161.
17. Central State Archives of Public Unions of Ukraine, fund 1, inventory 1, case 42, sheets 4; 6.

Svitlana V. Markova

*Doctor of History, associate professor,
Director of the Holodomor Research Institute of the National Museum
of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>
e-mail: markova1914@ukr.net*

Nina V. Lapchynska

*Senior Scholar of the Holodomor Research Institute of the National Museum
of the Holodomor Genocide, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1586-2909>
e-mail: n_lapchynska@ukr.net*

Bibliographic Description of the Article: Markova, S. & Lapchynska, N. Soviet dissonances of connotations and denotations of the early 1920s in Ukraine: socio-historical discourse by the materials of the 5th conference of the Communist party (bolsheviks) of Ukraine. Part I. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 55-59. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Markova-Lapchynska

SOVIET DISSONANCES OF CONNOTATIONS AND DENOTATIONS OF THE EARLY 1920s IN UKRAINE: SOCIO-HISTORICAL DISCOURSE BY THE MATERIALS OF THE 5TH CONFERENCE OF THE COMMUNIST PARTY (BOLSHEVIKS) OF UKRAINE Part I

Abstract. Introduction. In the article, the authors analyzed the reports of the Bolshevik leaders on the 5th conference of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, in particular, the examples of the lexemes they used and their interpretations which gave them an additional meaning, new expressive coloration. New semantic categorical units “connotation” and “denotations” were introduced into the language of the language of contemporary historical research. A range of the documents from the Central State Archives of Public Unions were introduced into the scientific use for the first time for the objective analysis, realization of the aim and performing the tasks.

Methodology of the study is based onto civilizational and anthropological social and cultural approaches, and principles of historicism. The authors also used problematic chronological, historical typological, historical comparative, and other methods.

The purpose of our study is to analyze, characterize, generalize the deformations of the consciousness, content, social influences of the Communist ideology, latent components of the language code and textual interactions, that were strongly rooted in the language of communication and thinking, participated in the formation of cultural codes and influenced the choice of historical path.

Conclusions. After analyzing some reports of Bolshevik leaders at the Vth Conference of the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks), it was found out that leaders often distorted the meaning of the words and phrases they used, especially those which possessed political features (e.g. “Ukrainian nationalists”, “independence-carriers”, “beggar” etc.). Taking into account the declared approaches, new semantic categorical units «connotation», «denotation» were introduced into the narrative of modern historical research. For the first time, the transcript of the Vth Conference of the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks) without editorial changes was introduced into scientific field as a document that reflects the beliefs of the then Communist leaders.

Key words: Ukraine, Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine, Ya. Yakovlyev, G. Zinovyev, H. Rakovskiy, “banditism”, “nationalism”, “the poor”, connotation, denotation.

Received 02.11.2021

Accepted 10.12.2021

Історія аграризму History of agrarianism

УДК 94(470+571) «1902/1907»

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kompaniyets

О. В. Компанієць

аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>

e-mail: oleksiy_kompaniyets@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Компанієць О. В. Розв'язання «аграрного питання» як фактор становлення селянських республік на першому етапі Аграрної революції (1902 – 1907). *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 60-65. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kompaniyets

ВИРІШЕННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1902 – 1907 рр.)

Анотація. Мета: проаналізувати обставини та особливості становлення селянських республік на українських землях у 1905 – 1906 рр., на основі методології «case study» з'ясувати особливості розв'язання «аграрного питання» у Сорочинській, Висунській, Рокитнянській, Сумській селянських республіках з точки зору практичного втілення основних ідеологічних засад аграризму. **Висновки.** У статті на методологічних засадах «case study» з'ясовано особливості вирішення аграрного питання у Сорочинській, Висунській, Рокитнянській, Сумській селянських республіках, що виникли на території українських губерній Російської імперії протягом 1905 – 1906 рр. в контексті першого етапу Селянської революції (1902 – 1907 рр.). Обґрунтовано точку зору, згідно з якою, виникнення селянських республік, формування та функціонування в них альтернативних органів влади, організація селянської самооборони, вирішення аграрного та інших актуальних для селянства питань були практичним втіленням основних ідеологічних засад аграризму. Історія появи та існування Сорочинської, Висунської, Рокитнянської та Сумської селянських республік, засвідчила, що вони майже одразу після проголошення намагалися створити, чи бодай зімітувати, власні органи влади, законодавство, держані символи та інші атрибути державності. На першому етапі (1902 – 1907 рр.) Аграрної революції такі заходи великого розвитку не набули через недовгий час існування республік та брак відповідного досвіду. Так, у Висунській республіці влада перейшла до громадського комітету; в Комратській та Рокитнянській – до волосних комітетів; в Сорочинській – до ревкому; в Сумській – до місцевих осередків Всеросійського селянського союзу. Відомо, що Сорочинська республіка, окрім власних органів влади, мала стяг у вигляді червоного полотнища із написом «Земля і воля».

Ключові слова: селянські республіки, аграрне питання, Селянська революція, аграризм, земельна власність, самоврядування, самооборона.

Постановка проблеми. Аграризм як ідеологія та політична доктрина сформувався і набув поширення у Європі в кінці XIX – першій третині XX ст. як нова ідеологія та політична доктрина, альтернативна лібералізму та соціалізму. Теоретиками аграризму було проголошено селянство фундаментом стабільності держави та носієм національної ідентичності, а землеробство – пріоритетним видом діяльності як з економічної, так і з моральної точок зору.

Для глибшого розуміння феномену аграризму унікальним є досвід селянських республік, які стали найвищою формою суспільно-політичної та соціально-економічної самоорганізації селянства в Україні на першому (1902 – 1907 рр.) і другому (1917 – 1921 рр.) етапах Селянської революції. Якщо у Західній та Центральній Європі основні постулати аграризму залишалися лише у трактатах його ідеологів та в програмних документах аграрних політичних партій, в Україні селянство було активним суб'єктом творення нового ладу в посталих республіках на засадах аграристської ідеології.

Основними імперативами, на яких ґрунтувалося селянське республікотворення, були: земля, мир, демократизм, особиста свобода, праця та взаємодопомога. Типовими рисами більшості селянських республік стали такі: фактична непідконтрольність та незалежність від офіційної адміністрації; наявність керівника, або групи лідерів; розбудова власних органів влади/ місцевого самоврядування; оприлюднення чітких вимог соціально-економічного та політичного характеру; відносно стійка політична орієнтація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії з порушеної у статті теми умовно виокремлюємо дві групи праць. Предметом першої є селянське самоврядування початку XX ст., політизація селянства та комплекс аграрних проблем українському селі на першому етапі (1902 – 1907 рр.) Селянської революції. До наукових публікацій другої групи відносимо праці, які безпосередньо стосуються феномену селянських республік, що виникли на українських землях у 1905 – 1906 рр. З-поміж них розрізняємо як узагальнювальні дослідження, так і ті, що виконані на засадах «case study», в яких проаналізовано

досвід (кейс) формування, організації та розбудови, обставин зникнення конкретної селянської республіки.

Так, серед новітніх досліджень селянської революційності та республікотворення початку ХХ ст. привертають увагу праці І. Верховцевої [1], О. Герасименко [2; 6], С. Корновенка [6; 7], Ю. Котляра [8; 9; 10], Д. Кудінова [12], В. Магася [13], В. Первухіна [15].

Мета статті: проаналізувати обставини та особливості становлення селянських республік на українських землях у 1905 – 1906 рр., на основі методології «case study» з'ясувати особливості вирішення аграрного питання у Сорочинській, Висунській, Рокитнянській, Сумській селянських республіках з точки зору практичного втілення основних ідеологічних засад аграризму.

Виклад основного матеріалу. Час появи селянських республік (жовтень 1905 – січень 1906 рр.) припав на перший етап Селянської революції (1902 – 1907 рр.). На їх виникнення вплинули процеси політизації свідомості селянства, невирішеність аграрного питання, оприлюднення тексту окройованого «Маніфесту від 17 жовтня», масова поява волосних осередків Всеросійського селянського союзу.

Серед селянських республік 1905 – 1907 рр. найбільш докладно досліджено історію Сорочинської республіки, що існувала впродовж листопада – грудня 1905 р. у межах Великосорочинської волості Миргородського повіту Полтавської губернії. Повсталими селянами-сорочинцями було сформульовано власні програмні вимоги та вироблено спосіб вирішення аграрного питання.

На початку листопада 1905 р. у Миргородському повіті було створено місцеве відділення Всеросійського селянського союзу. Згодом редакція газети «Полтавщина» (друкований орган партії конституційних демократів) видала і безкоштовно розповсюдила серед населення листівку «Про утворення Селянської спілки в Полтавській губернії», де селянам пропонувалося підтримати одинадцять вимог політичного та соціально-економічного характеру: рівні, прямі, загальні вибори в Думу; ліквідація поділу населення на стани; безкоштовний перехід державних і монастирських земель у власність народу тощо.

Під впливом цього 25 листопада 1905 р. у приміщенні сорочинського волосного правління за участі волосного старшини П. Копитька, місцевих старост та 100 інших селян відбулося засідання щодо організації місцевого осередку Селянської спілки. Було обрано голову Спілки – М. Козиленка і складено програму, що передбачала такі заходи: «1) скасування викупного за селянські наділи; 2) скасування кругової поруки між селянами; 3) домагатися широкої автономії шкіл та навчання українською мовою; 4) свобода слова, зборів, спілок, страйків, преси; 5) відокремлення школи від держави; 6) недоторканість особи; 7) скликання Установчих зборів; 8) формування відповідального перед народом уряду; 9) запровадження

прогресивних податків на прибуток; 10) безкоштовний перехід поміщицької, удільної та монастирської землі до рук безземельних та малоземельних селян». Програму було надіслано до редакції газети «Полтавщина» й опубліковано в одному з її випусків [20, 35-37].

25 листопада 1905 р. створено Великосорочинський осередок Всеросійського селянського союзу (голова – М. Козиленко), 18 грудня обрано Великосорочинський ревком (М. Козиленко, Ф. Вільченко, Г. Муха).

Про подробиці створення 25 листопада 1905 р. великосорочинського осередку Всеросійського селянського союзу довідуємося із інформації миргородського повітового справника начальника Полтавського жандармського управління: «25 сего ноября в м. Сорочинцах в здании волостного правления при участии старшины Копытько и сельских старост состоялось собрание крестьян и нескольких метных евреев (преимущественно молодых), всего в собрании было до 100 душ. В собрании под руководством крестьянина Никиты Минова Козиленко обсуждали вопросы: о совершенном закрытии винных лавок, о прекращении взносов всяких платежей, об отделении церкви от государства, об обязательном образовании населения, об уравнивании населения в правах. Кроме этого, приставом установлено негласными распросами, что под предводительством того же Козиленко обсуждаются вопросы о составлении из себя союза, члены которого должны являться на сельскохозяйственные работы к помещкам не иначе как по цене не ниже ими назначенной. Затем путем добровольных между собой взносов составит капитал, для сбора которого избрали лиц: Козиленко Степан Юхно, Авраам Готлиб, Самоил Ручка, Герасим Муха, Василий Покрова и другие. По составлению капитала всех рабочих по экономии сняты и впредь до решения Думой земельного вопроса выдавать им соответственное содержание. На такие действия согласились многие крестьяне, которым Козиленком составляются списки. После того один из избранных, Готлиб, собирал уже пожертвования между евреями и другими, собрал 2 руб 5 коп., сдал их Козиленку. Известны как пожертвователи: казак Карп Ковтун дал 20 коп. Обращались с просьбой к Андрею Локотникову и Авксентию Кошику, но те отказали, ответив, что это сбор незаконный» [17, 491 зв.].

Старший радник губернського правління Філонов описав переддень «Сорочинської трагедії» так: «18 грудня селяни арештували пристава та кількох стражників, викинули червоні прапори, били на гвалт. Людність перебувала в дуже піднесених настроях, здавалося, що й старе, й мале втратило розум. Щоб приборкати селянський рух, в Сорочинці послано козаків на чолі з помічником справника Барабашем. На цей час людність у достатній мірі впевнили, що земля належатиме тому, хто вийде боронити свої права. Через це на майдан, де мала була відбутися зустріч з військом, вийшло й старе, й мале, й чоловіки, й

жінки, що, навіть, побрали з собою дітей. Все це мало собі за зброю вила, коси, сокири, рогатини, одно слово кожний озброївся як міг. На той час, як прибути війську, на майдані зібралася сила народу, вельми наелектризованого та нацькованого. В юрбі був свій ватаг верхи, а за зброю мав косу» [4, 131-132].

Із повідомлення старшого фабричного інспектора Полтавської губернії, надісланого до відділу промисловості Міністерства фінансів про повстання селян у селах Сорочинці і Устивиця Миргородського повіту, довідуємося про урядову точку зору на причини та обставини виникнення селянських виступів у с. Великі Сорочинці: «Возбужденное настроение крестьян, вызванное высочайшим манифестом 17 октября 1905 г., а с другой стороны – отсутствием пока положительных результатов манифеста, продолжает усиливаться. Повторяются отдельные случаи рубки леса в помещичьих лесах, случаи расхищения экономического добра и разгрома усадеб. Так, перед праздниками разгромлены в Кременчугском уезде усадьбы инженер-технолога И. В. Васильевского, В. Н. Колочовской вблизи ст. Потоки, Харьково-Николаевской ж.д. Подобные беспорядки имели и имеют объектом имущество землевладельцев, основанием которого есть земля, которая по укрепляющимся в массе понятиям, должна перейти к обрабатывающим ее крестьянам. В этих случаях крестьяне действуют, как бы предвещая практические последствия Манифеста, в надежде, что местные власти не особо строго отнесутся к характеру приемов, применяемых крестьянами. «Земля божья, а остальное на ней произведено нашими руками, – а потому наше», – вот логика крестьян, с которыми мне приходилось говорить. Здесь авторитет власти крестьянами все-таки признавался, и, совершая проступки против собственности землевладельцев, крестьяне допускали, что существующая власть вправе восстановить законный порядок. Но начинают повторяться случаи народного движения, в которых сказывается игнорирование власти и даже открытое сопротивление войску, сопровождающему представителей местной власти. Такие случаи имели место в с. Устивице и м. Сорочинцах, Миргородского уезда...» [18, 413-415].

Сорочинську республіку було ліквідовано протягом 18 – 19 грудня 1905 р. У ніч на 19 грудня до Великих Сорочинців було направлено великий загін козаків. Під час придушення Сорочинської республіки загинули 25 селян, майже сотню було поранено. Згодом 19 селян було притягнуто до суду.

Висунська республіка існувала з кінця листопада 1905 р. до початку січня 1906 р. у с. Висунськ Херсонського повіту Херсонської губернії (нині – Миколаївської області) [10, 24]. В ніч на 28 листопада 1905 р. селяни Висунська розгромили економію землевласників Г. Карабана і К. Бредихіна. Повстанці роззброїли поліцію та розігнали волосний суд. У Висунську повсталими

селянами було формовано громадський комітет і народну міліцію, які, за словами Ю. Котляра, «два тижні виконували у селищі владні функції» [10, 24].

На сьогодні достеменно невідомо чи мали лідери Висунської республіки власну програму, зокрема, й щодо вирішення аграрного питання. У зв'язку з браком джерел також відсутні відомості про конкретні заходи, що були здійснені повсталими селянами за час існування Висунської республіки.

У січні 1906 р. козаки 3 сотні 7 Донського полку приборкали бунтарів. 5 активних учасників повстання було страчено. Серед засуджених на каторгу був Ф. Юхименко – майбутній голова уряду Висунської народної республіки у 1919 р. [10, 24].

На рубежі 1905 – 1906 рр. у Рокитнянській волості Васильківського повіту Київської губернії утворилася та функціонувала Рокитнянська республіка, до складу якої входили містечко Рокитна та навколишні села Житні Гори, Бушеве, Савинці, Салиха (Салівка), Синява, Юзефівка. Вищим органом влади у новоствореній республіці проголошувався Рокитнянський комітет у складі 14 осіб, обраний селянським сходом Рокитинської волості [19, 190].

Достеменно невідомо які саме заходи здійснювалися Рокитнянським комітетом щодо вирішення у волості аграрного питання, однак є підстави вважати, що такі наміри у керівництва республіки існували. Доказом цього є те, що Рокитнянським комітетом було врегульовано й такі другорядні, порівняно із аграрним, питання, як боротьба із крадіжками та пиятикою, а також забезпечення лісом всіх, хто цього потребував [14, 252].

На початку 1906 р. до Рокитнянської волості було надіслано поліцейського офіцера з кавалерійським ескортом чисельністю 120 осіб. Деякі місцеві активісти були заарештовані, а інші втекли, що фактично ознаменувало кінець альтернативної влади [19, 190].

Подібно до Рокитнянської республіки наприкінці 1905 – на початку 1906 рр. існувала Сумська республіка, що в момент найвищого свого піднесення охоплювала 12 волостей Сумського повіту.

29 жовтня 1905 р. у Сумах відбувся з'їзд представників селянства 12 волостей повіту. Його делегати ухвалили приєднатися до Всеросійського селянського союзу і зажадали скликання не пізніше січня 1906 р. Установчих зборів на основі загальних, рівних, прямих за таємного голосування виборів і націоналізації землі без викупу [3, 89]. В результаті з'їзду було сформовано Сумську повітову організацію Всеросійського селянського союзу, яка, на думку Д. Кудінова, стала однією із найрозвинутіших і найпотужніших складових ВСС [12, 89].

Особливістю вирішення аграрного питання в Сумській республіці було те, що селяни діяли

переважно мирними методами. Зі слів А. Щербака, «все діло йшло у нас мирним шляхом... Ми й надалі маємо намір так діяти. У нас немає навіть зброї. Проти кого нам озброюватись, проти поміщиків? Та досить відняти у них прислугу, вони самі розбіжаться... Треба питання вирішувати тихо й мирно з найменшим пролиттям крові» [11, 47]. 17 грудня 1905 р. у Сумах вийшов черговий номер «Крестьянской газеты», редактором якої був А. Щербак. В передовиці газети зазначалося: «В Сумском уезде все митинги проходили в образцовом порядке... слышал ли кто из приставствующих на митингах, чтобы выступающие ораторы призывали к насилиям, к грабежу, к беспорядкам? Нет! Мы за порядок, за землю, за волю» [11, 49].

Всеросійський селянський союз своїми діями фактично перебрав на себе владу в повітовому центрі. За його ініціативи відбувалися страйки, мітинги, демонстрації, мобілізувалися селяни, гімназисти й робітники для пропагандистської роботи. Було встановлено максимум цін на основні продукти, створені нові суди, призупинилася мобілізація, обкладено контрибуцією поміщиків тощо. Водночас комітет зупиняв порубки, погроми та інші насильницькі дії селян, спрямовуючи їх енергію в мирне річище [12, 84].

За словами А. Щербака, неосвіченість і безправ'я сумських селян було причиною їхнього наївного монархізму. Тому одним із завдань лідерів Сумської республіки була «просвіта народу, запалення селян революційними ідеями, необхідними для того, щоб підірвати могутність російської монархії, об'єднати всі категорії трудящих мас для боротьби за соціальне і політичне звільнення» [12, 83].

20 листопада 1905 р. у Сумах відбувся черговий з'їзд членів Сумського селянського союзу, що ухвалив резолюцію такого змісту: «Ми, члени Сумського селянського союзу, уповноважені від сільських громад Богодухівського, Охтирського, Лебединського, Рильського, Суджанського й Львовського повітів, зібралися... й осудили арешт членів Центрального комітету Всеросійського Селянського Союзу й обурені та збунтовані ухвалили: 1. Сповістити товаришів, зрадливо ув'язнених про наш намір твердо й неухильно продовжувати боротьбу в лавах Всеросійського Селянського Союзу; 2. Проголосити всьому народові, що царський уряд, ув'язнивши наших товаришів за приналежність до Всеросійського Селянського Союзу без суду й слідства тим самим порушив ним же виданий маніфест 17 жовтня, що проголошує недоторканість особи, волю, слова, зборів і спілок; такий уряд не здатний вести країну шляхом законності й справедливості, а тому ми оголошуємо російський уряд поза законом. Звертаємося із закликком до всього населення Росії про негайне скликання установчих зборів на основі загального, рівного, прямого й таємного голосування...» [16, 57-58].

16 грудня 1905 р. А. Щербака було заарештовано. 18 – 19 грудня відбувся з'їзд уповноважених від селянських громад Сумського, Лебединського, Охтирського, Богодухівського, Суджанського та Рильського повітів, який засудив арешт лідера Сумської республіки і висунув вимогу його звільнення. У відповідь на це протягом 19 – 24 грудня 1905 р. Сумщиною прокотилася хвиля арештів лідерів місцевого осередку Всеросійського селянського союзу [16, 61-64], що, фактично, обезголовило цей рух і призвело до його спаду.

Висновки. Історія появи та існування Сорочинської, Висунської, Рокитнянської та Сумської селянських республік засвідчила, що вони майже відразу після проголошення намагалися створити, чи бодай зімітувати, власні органи влади, законодавство, держані символи та інші атрибути державності. На першому етапі (1902 – 1907 рр.) Селянської революції такі заходи великого розвитку не набули через недовгий час існування республік та брак відповідного досвіду. Так, у Висунській республіці влада перейшла до громадського комітету; в Рокитнянській – до волосних комітетів; в Сорочинській – до ревкому; в Сумській – до місцевих осередків Всеросійського селянського союзу. Відомо, що Сорочинська республіка, окрім власних органів влади, мала стяг у вигляді червоного полотнища із написом «Земля і воля».

Аналіз випадків (кейсів) селянських республік 1905 – 1906 рр. дозволяє виокремити такі складники вирішення аграрного питання, що були ініційовані власне селянством: 1) висунення програмних вимог, включення до них аграрного питання (Сорочинська та Сумська республіки); 2) захоплення і перерозподіл поміщицької землі, наділення безземельних та малоземельних селян (Сорочинська республіка); 3) погроми поміщицьких садіб, порубка лісу тощо (Висунська, Рокитнянська республіки); 4) скасування викупних платежів та боргів (Сорочинська республіка); 5) налагодження співпраці республік із Всеросійським селянським союзом (Сорочинська республіка); 6) формування збройних загонів самооборони (Висунська, Сорочинська республіки). На відміну від селянських республік 1917 – 1921 рр., випадків створення в уряді республік спеціальних органів або посад, відповідальних за вирішення аграрного питання, на першому етапі Селянської революції в Україні нами виявлено не було.

Подяка. Автор статті щиро вдячний всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Список використаної літератури та джерел:

1. Верховцева І. Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902 – 1907 роках як початковий етап селянської революції. *Український селянин*. 2016. Вип. 16. С. 58 – 69.
2. Герасименко О. В. Спроба створення «селянських республік» на Слобожанщині в роки першої революції 1905 – 1907 рр. *Український селянин*. Черкаси, 2017. Вип. 17. С. 29 – 33.
3. Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині. *Український історичний журнал*. 1985. № 12. С. 87 – 94.
4. Качинський В. Селянський рух в Україні в роки 1905 – 1907. Полтава : Держвидавництво України, 1927. Ч. I: Рік 1905. 232 с.
5. Корноненко С. В., Берестовий А. І., Компанієць О. В. та ін. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917 – 1921 рр. Черкаси : Видавець Ю. А. Чабаненко, 2019. 219 с.
6. Корноненко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.
7. Корноненко С. В. Селянські республіки початку ХХ століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 25 – 36.
8. Котляр Ю. В. Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 92 с.
9. Котляр Ю. В. Селянські республіки Наддніпрянської України: до питання класифікації. *Історичний архів*. 2017. № 18. С. 64 – 69.
10. Котляр Ю. В. Селянські республіки Півдня України: До проблеми державотворення. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т. 69. Вип. 56: Політичні науки. Правознавство. 2007. С. 23 – 27.
11. Кошель О. Політика й практика Сумського комітету «Всеросійського крест'янського союзу». *1905 рік на Сумщині*. Суми, 1930. С. 46 – 53.
12. Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії. *Часопис української історії*. 2011. Вип. 21. С. 82 – 90.
13. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції. *Інтелекція і влада : громад.-політ. наук. зб.* 2008. Вип. 11. С. 44 – 53.
14. Маслов П. Аграрный вопрос в России. В 2 т. Т. 1: Условия развития крестьянского хозяйства в России. СПб. : Тип. Т-ва «Общественная польза», 1908. 520 с.
15. Первухин В. Ф. Комратская республика. Одесса: Астропринт, 2006. 66 с.
16. Сердюк М. Спогади про революційні події на Сумщині. *1905 рік на Сумщині*. Суми, 1930. С. 53 – 69.
17. ЦДАК. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 321. Арк. 491 (зв.).
18. ЦДАК. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 413 – 415.
19. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905 – 1907 – 1917 – 1922. М.: Весь мир, 1997. 560 с.
20. Якименко М. А. Сорочинська трагедія. К.: Політвидав України, 1990. 126 с.

References:

1. Verkhovtseva, I. (2016). Polityzatsiia samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii u 1902 – 1907 rokakh yak pochatkovyi etap selianskoi revoliutsii [Politicization of peasant self-government in the Russian Empire in 1902–1907 as the initial stage of the peasant revolution]. *Ukrainskyi selianyn*, 16, 58–69 [in Ukrainian].
2. Herasymenko, O. (2017). Sproba stvorennia «selianskykh respublik» na Slobozhanshchyni v roky pershoi revoliutsii 1905 – 1907 rr. [An attempt to create «peasant republics» in Slobozhanshchina during the first revolution of 1905 – 1907]. *Ukrainskyi selianyn*, 17, 29–33 [in Ukrainian].
3. Zamkovyi, P. (1985). Z istorii «selianskoi respubliky» na Sumshchyni [From the history of the «peasant republic» in the Sumy region]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 12, 87–94 [in Ukrainian].
4. Kachynskiy, V. (1927). Selianskyi rukh v Ukraini v roky 1905 – 1907. [The peasant movement in Ukraine in 1905 – 1907]. Poltava : Derzhvydavnytstvo Ukrainy. Part I: 1905 [in Ukrainian].
5. Kornovenko, S., Berestovyi, A., Kompaniets, O. and etc. (2019). Selianske respublikotvorennia periodu Ukrainiskoi revoliutsii 1917 – 1921 rr. [Peasant republican formation of the Ukrainian revolution]. Cherkasy [in Ukrainian].
6. Kornovenko, S., Herasymenko, O. (2017). Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902 – 1917 rr. [Peasant-rebel. The Peasant Revolution in Ukraine 1902 – 1917]. Cherkasy [in Ukrainian].
7. Kornovenko, S. (2017). Selianski respubliky pochatku XX stolittia yak vyiv selianskoi revoliutsiinosti v Ukraini [Peasant republics of the beginning of the XX century as an expression of peasant revolution in Ukraine]. *Ukrainskyi selianyn*, 18, 25–36 [in Ukrainian].
8. Kotliar, Yu. (2010). Vysunska i Bashtanska respubliky (do 90-yi richnytsi proholoshennia) [Vysunska and Bashtanska republics (until the 90th anniversary of the proclamation)]. Mykolaiv [in Ukrainian].
9. Kotliar, Yu. (2017). Selianski respubliky Naddniproianskoi Ukrainy: do pytannia klasyfikatsii [The peasant republics of Dnipro Ukraine: the classification issue]. *Istorychnyi arkhiv*. 18, 64 –69 [in Ukrainian].
10. Kotliar, Yu. (2007). Selianski respubliky Pivdnia Ukrainy: Do problemy derzhavotvorennia [Peasant republics of the South of Ukraine: To the problem of state formation.]. *Naukovi pratsi: Naukovo-metodychnyi zhurnal*. 69(56): Politychni nauky. Pravoznavstvo, 23–27 [in Ukrainian].
11. Koshel, O. (1930). Polityka i praktyka Sumskoho komitetu «Vserosyiskoho krestianskoho soiuza» [Policy and practice of the Sumy Committee of the All-Russian Peasants' Union.]. *1905 rik na Sumshchyni*. 46 – 53 [in Ukrainian].
12. Kudinov, D. (2011). Sumska selianska respublika u vitchyzniani i zarubizhnii istoriografii [Sumy Peasant Republic in Ukrainian and foreign historiography]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. 21, 82–90 [in Ukrainian].
13. Mahas, V. (2008). «Selianska respublika» na Sumshchyni v roky pershoi rosiiskoi revoliutsii [«Peasant Republic» in Sumy region during the first Russian revolution]. *Intelihtentsiia i vlada : hromad.-polit. nauk. zb.* 11, 44–53 [in Ukrainian].
14. Maslov, P. (1908). Agrarnyi vopros v Rossii. V 2 t. T. 1: Usloviya razvitiya krestyanskogo hozyaystva v Rossii. [The agrarian issue in Russia. In 2 volumes. Vol. 1: Conditions for the development of peasant farming in Russia.]. Saint Petersburg: Tip. T-va «Obschestvennaya polza» [in Russian].
15. Pervuhin, V. (2006). Komratskaya respublika [Comrat republic]. Odessa: Astroprint [in Russian].
16. Serdiuk, M. (1930). Spohady pro revoliutsiini podii na Sumshchyni. [Memories of revolutionary events in Sumy region]. *1905 rik na Sumshchyni*. 53–69 [in Ukrainian].
17. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (CSHAK). F. 320. Op. 1. Spr. 321. List 491(back).
18. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (CSHAK). F. 575. Op. 1. Spr. 294. Lists 413–415.
19. Shanin, T. (1997). Revolutsiia kak moment istinyi. Rossiya 1905 – 1907 – 1917 – 1922 [Revolution as a moment of truth. Russia 1905 – 1907 – 1917 – 1922]. Moscow : Ves mir [in Russian].
20. Yakymenko, M. (1990). Sorochynska trahediia [Sorochyn tragedy]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].

Oleksiy V. Kompaniiets

post-graduate student of the Department of Archeology and Auxiliary sciences of history,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6239-3039>
e-mail: oleksiy_kompaniyets@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kompaniiets, V. (2021) Solution of the «agrarian issue» as a factor of the formation of peasant republics at the first stage of the agrarian revolution (1902 – 1907). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 60-65. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kompaniyets

SOLUTION OF THE «AGRARIAN ISSUE» AS A FACTOR OF THE FORMATION OF PEASANT REPUBLICS AT THE FIRST STAGE OF THE AGRARIAN REVOLUTION (1902 – 1907)

Abstract. Introduction. Agrarianism, as ideology and political doctrine, was formulated and expanded in Europe in the end of the 19th – the first third of the 20th century. Europe has formulated a new ideology and political doctrine, an alternative to liberalism and socialism – agrarianism. Theorists of agrarianism have thrown peasantry into the foundation of the stability of the state and the basis of national identity, and farming is a priority type of activity both from the economic and from the moral point of view.

For a great intelligence to the phenomenon of agrarianism, unique to the 1917 rural republics, which have become the most common form of suspension-political and economic self-organization of the rural protest and insurgent movement in Ukraine. At that hour, since the Western and Central Europe lost the basic postulates of agrarianism in the treatises of these ideologists and in the program documents of the agrarian political parties, in the Ukrainian peasantry we have been actively promoting the creation of a new mode in postulates.

Purpose is to analyze the circumstances and peculiarities of the formation of peasant republics in the Ukraine in 1905 – 1906, on the basis of the methodology of «case study» of the Sorochynska, Vysunska, Rokytnianska, Sumska peasant republics to find out the peculiarities of solving the «agrarian issue» in the context of practical implementation of the basic ideological principles of agrarianism.

Results. The author argues that the emergence of peasant republics, the formation and functioning of alternative authorities, the organization of peasant self-defense, the solution of agrarian and other issues relevant to the peasantry were the practical embodiment of the basic ideological principles of agrarianism.

Conclusion. The history of the emergence and existence of the Sorochynska, Vysunska, Rokytnianska, Sumska peasant republics showed that almost immediately after the proclamation they tried to create, or at least imitate, their own authorities, legislation, state symbols and other attributes of statehood. At the first stage (1902 – 1907) of the Agrarian Revolution, such measures did not gain much development due to the short existence of the republics and the lack of relevant experience. Thus, in the Vysunska Republic, power passed to a public committee; in Rokytnianska – to the village committees; in Sorochynska – to the Revolutionary Committee; in Sumska peasant republic – to the local branches of the All-Russian Peasants' Union. It is known that the Sorochynska Republic, in addition to its own authorities, had a flag in the form of a red banner with the inscription «Land and Freedom».

Analysis of cases (cases) of peasant republics in 1905 – 1906 allows us to identify the following components of the solution of the «agrarian issue», which were initiated by the peasantry: 2) seizure and redistribution of landlord land, endowment of landless and landless peasants (Sorochynska and Komratska Republics); 3) pogroms of landowners' estates, deforestation, etc. (Vysunska and Rokytnianska Republics); 4) abolition of redemption payments and debts (Sorochynska Republic); 5) establishing cooperation between the republics and the All-Russian Peasants' Union (Sorochynska Republic); 6) the formation of armed units of self-defense (Vysunska, Sorochynska republics). In contrast to the peasant republics of 1917 – 1922, we did not find any cases of special bodies or positions responsible for resolving the «agrarian issue» in the government of the republics at the first stage of the «Agrarian Revolution» in Ukraine.

Key words: peasant republics, «agrarian question», Agrarian revolution, agrarianism, land ownership, self-government, self-defense.

Received 25.06.2021

Accepted 04.11.2021

УДК 94:[332.2.01:338.43.02](477)(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kornovenko

С. В. Корновенко

*доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін,
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/U-4291-2018>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Корновенко С. В. Особливості застосування революційного аграристського досвіду в сучасній Україні. *Український селянин*. 2021. Вип. 25. С. 66-70. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kornovenko

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО АГРАРИСТСЬКОГО ДОСВІДУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Анотація. Мета – враховуючи досвід аграристських перетворень Української революції 1917 – 1921 рр., запропонувати можливу ідеологічну модель новітніх аграрних перетворень, що має стосуватися селянина-власника з оптимальною кількістю землеволодіння/землекористування для рентабельного високотехнологічного користування. **Висновки.** У новітніх українських реаліях аграризм – селяноцентрична ідеологія аграрної політики (як один із аспектів цього явища). Відповідно до цього, селянин-власник – активний суб'єкт національного державотворення, основа української політичної нації як соціокультурного феномену, носій української культури і духовності. Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики у соціально-економічній сфері є становлення і розвиток високотоварного/високотехнологічного сільського господарства, чисельно домінуючої верстви середньозаможного селянина-власника (середній клас України), сучасної сільської інфраструктури. Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є думка про те, що латифундизм, велике землеволодіння – тупикова гілка розвитку АПК України, оскільки зумовлює аграрний олігархат. Високотоварне/високотехнологічне середнє за розмірами землеволодіння – це перспектива розвитку сучасного АПК України.

Ключові слова: аграризм, український аграризм, селянська революція, Українська революція, селянство.

Постановка проблеми. Селянський фактор став визначальним в історії України початку ХХ ст. Особливо виразно він виявив себе під час Української революції 1917 – 1921 рр. Всі без винятку учасники революційних подій в Україні наріжним каменем своєї внутрішньої політики вважали вирішення аграрного питання. Від змісту, характеру та результативності аграрних реформ значною мірою залежала політична доля того чи іншого політичного режиму – учасника революційної боротьби в Україні. Потужним фактором, що визначав майбутнє тієї чи іншої форми державності, став селянський.

Тогочасне селянство заявило про себе як про активного суб'єкта історії, соціальну основу тієї чи іншої форми державності. Революційний досвід, як ніколи, є актуальним в сучасній Україні. Як і сто років тому, так і за сучасних умов важливим фактором суб'єктності української державності є селянський. Від вирішення аграрного питання в сучасній Україні залежить теперішнє і майбутнє її соціально-економічного розвитку, матеріальний добробут її громадян. Зважаючи на це, досвід аграрних перетворень періоду Української революції 1917– 1921 рр. є запорукою, якщо не уникнення помилок, то, принаймні, пом'якшення можливих негативних наслідків від новітніх можливих негативних наслідків від новітніх перетворень у сфері землекористування/землеволодіння.

Автор статті ставить за мету, враховуючи досвід аграристських перетворень Української революції 1917 – 1921 рр., запропонувати можливу ідеологічну модель новітніх аграрних перетворень, що має стосуватися селянина-власника з опти-

мальною кількістю землеволодіння/землекористування для рентабельного високотехнологічного користування.

Виклад основного матеріалу. Сучасні геополітичні трансформації, докорінні зміни у внутрішньополітичному житті України, амбітні плани влади є шансом для нашої держави відновити її повноцінну суб'єктність на міжнародній арені, у внутрішньому житті країни. Дієвим механізмом зовнішньої та внутрішньої суб'єктивізації України, зважаючи на тяглість землеробської культури (у широкому сенсі), може стати аграрна політика, її ефективна реалізація. Це передбачає не лише чітке розуміння з боку держави сутності аграрної політики, її мети, етапів і механізмів запровадження. Насамперед актуалізується комплексне розуміння і усвідомлення такого явища, як аграрна політика, а не лише таких її структурних компонентів, як соціально-економічний та суспільно-політичний, а і тісний зв'язок із землею українського народу впродовж усієї його історії (аграрний архетип української політичної нації), ототожнення в ідеології українця (громадянина) таких понять, як Земля=Батьківщина=Україна, заданість сучасного політичного вектора на деолігархачію і побудову не декларованого, а реального громадянського суспільства тощо. Тобто, ідея землі є наскрізною для ідеології української політичної нації. Вона є наскрізним ідеологічним об'єднавчим компонентом для української політичної нації, визначальним чинником майбутнього. Беручи до уваги викладене вище, вважаємо, що осмислення ідеології сучасної аграрної політики в Україні, напрацювання її принципів є актуальним.

У нагоді для сучасних інновацій в аграрній сфері стане досвід українського аграризму, що суголосний зі східноєвропейським і мав місце у період Української революції 1917 – 1921 рр. Аграрне питання на європейському континенті було актуальним завжди. Це стосується як минувшини, так і сучасності. Різні країни Європи на різних етапах історичного розвитку обирали різні ідеології аграрної політики. Однією з них упродовж XIX – першої третини XX ст. у Європі був аграризм.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. аграризм, котрий зародився у Німеччині у працях Г. Руланда, А. Шефле [1], представлений у Франції концепцією Ж. Мелін, проникає у Східну Європу – Польщу, Болгарію, Румунію, Чехію і Словаччину (згодом – Чехословаччину). З-поміж причин появи аграризму дослідники одностайні у тому, що він був зумовлений такими факторами: по-перше, аграрним характером економік східноєвропейських країн; по-друге, гостротою аграрного питання у цих країнах; по-третє, чисельною домінантою селянства над іншими верствами населення східноєвропейських країн; по-четверте, підвищенням інтересом суспільства до аграрної тематики загалом і селянства зокрема [2].

На нашу думку, окрім зазначених вище, причинами появи аграризму були й такі. По-перше, конфлікт між індустріальною і аграрною цивілізаціями за умов модернізму.

По-друге, розвиток політичної культури власне аграрних націй. Ціннісної модернізації зазнали політичні культури польських, болгарських, чехословацьких, румунських, українських тощо селян. Відбувся сутнісний соціокультурний зсув у колективній та індивідуальній політичній культурі й свідомості селян – перехід від індиферентної політичної культури й свідомості до активістської.

По-третє, об'єктивні закони розвитку власне аграрної цивілізації, формування у її надрах якісно іншого селянства. У випадку України – селянина-ідеомана – активного суб'єкта історії. Об'єднавчою цінністю була «Ідея Землі», її розподіл на справедливих, у їхньому розумінні, засадах.

На нашу думку, у широкому значенні східноєвропейський аграризм першої третини XX ст. – цілісне соціокультурне явище, феномен східноєвропейської історії першої третини XX ст., зумовлений об'єктивно-суб'єктивними-суб'єктивними чинниками, що є об'єктом пізнання. У вужчому розумінні східноєвропейський аграризм – система селяноцентричних уявлень різних суб'єктів соціокультурного простору Східної Європи першої третини XX ст. та їх практична реалізація. Конкретизуючи вужче розуміння східноєвропейського аграризму першої третини XX ст., констатуємо, що це система уявлень про селян, селян про самих себе, про селянство як активний суб'єкт історії, здатний до самостійного державотворення; складник внутрішньоекономічної державної політики, спрямованої на вирішення аграрного/селянського питання; як самоусвідомлення селянами

самими себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє; компонент суспільно- та партійно-політичної думки [3].

Український аграризм віддзеркалював аграрний характер українського суспільства. Український аграризм засвідчив перехід від індиферентної політичної культури й свідомості українського селянства до активістської, аграрний характер української нації, що формувалася [4].

Український аграризм був представлений, по-перше, селяноцентричною думкою громадських діячів; по-друге, селяноцентричною партійно-політичною думкою; по-третє, внутрішньоекономічною державною політикою, спрямованою на вирішення аграрного/селянського питання; по-четверте, самоусвідомленням селянами самих себе, як селянська політична культура і політична свідомість, як реалізація на практиці власне селянських сподівань і уявлень про їхнє справедливе майбутнє.

Стосовно першого. В українському громадсько-публіцистичному дискурсі на початку XX ст. остаточно утвердився селяноцентричний погляд на урядовство, селянський характер української нації, на окремішність міста і села, міського та сільського світосприйняття і способу буття. В уявленнях громадських, культурних діячів (М. Драгоманов, С. Подолинський, Б. Грінченко, І. Франко, О. Русов, С. Єфремов та інші) аксіоматичним вважалося ототожнення таких понять, як «українське селянство», «українська нація», «український народ». Отже, є достатньо підстав говорити про сформований впродовж другої половини XIX – початку XX ст. український селяноцентричний громадсько-публіцистичний дискурс як один із виявів українського аграризму.

Стосовно другого. Ідеологія українського аграризму представлена у програмних положеннях Української демократичної хліборобської партії, Української народної громади, Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян), Української народної партії. В основі їхньої державницької ідеології лежав селяноцентризм. Суспільно-політичне та соціально-економічне майбутнє України вони пов'язували із селянством. Його вони розуміли активним суб'єктом історії, джерелом національного державотворення.

Стосовно третього. Український аграризм був представлений аграрною політикою П. Скоропадського, П. Врангеля. Їхні аграрні реформи спрямовувалися на задоволення соціально-економічних інтересів селянства, зміцнення його правового статусу. В обох випадках селянство розглядалося соціальною основою державності, його інтереси розумілися як державні [5].

Стосовно четвертого. Характерна ознака українського аграризму полягала і у тому, що він став політичною культурою селянства, відображенням їх соціально-економічних та суспільно-політичних уявлень. Втіленням українського аграризму як системи селянських

уявлені про самих себе, стали селянські республіки періоду Української революції 1917 – 1921 рр., окремі з яких проіснували до другої половини 1920-х рр.

На засадах аграризму 1920-х рр. були зrealізовані аграрні реформи у Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччині. Вони були результативними і забезпечили сталий розвиток цих країн у міжвоєнний період. Лідери болгарських аграристів О. Стамболійський і чехословацьких М. Годжа очолювали уряди своїх країн.

У новітніх українських реаліях аграризм – селяноцентрична ідеологія аграрної політики (як один із аспектів цього явища) [6]. Відповідно до цього, селянин-власник – активний суб'єкт національного державотворення, основа української політичної нації як соціокультурного феномену, носій української культури і духовності.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики у соціально-економічній сфері є становлення і розвиток високотоварного/високотехнологічного сільського господарства, чисельно домінуючої верстви середньозаможного селянина-власника (середній клас України), сучасної сільської інфраструктури.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики у суспільно-політичній сфері є становлення і розвиток активного суб'єкта українського державотворення, суб'єкта української політичної нації – селянина-власника (громадянина). У такий спосіб замість децентралізації (деструктивного явища для держави, що заперечує її суб'єктивізацію) вибудується модель громадянської/суб'єктивізації України: селянин-громадянин – сільська громада – громадянське суспільство – Україна. Унеможливиться існування аграрного олігархату.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є думка про те, що латифундизм, велике землеволодіння – тушикова гілка розвитку АПК України, оскільки зумовлює аграрний олігархат. Високотоварне/високотехнологічне середнє за розмірами землеволодіння – це перспектива розвитку сучасного АПК України, оскільки створює конкуренцію у галузі, унеможлиблює олігархатію АПК. Водночас оптимальним є розумний баланс між чисельністю дрібних/середніх та великих землевласників, їхніх сільськогосподарських виробництв.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є створення і ефективне функціонування Державного Земельного Банку. Свого часу такою установою був банк «Україна». Його основні функції:

- 1) оцінювання землі, яка підлягає купівлі-продажу;
- 2) розподіл угідь, що перейдуть до банківського земельного фонду;
- 3) визначення максимального та мінімального розмірів ділянок, які можуть придбати селяни у банка тощо.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є створення та ефективне функціонування біржі сільськогосподарської продукції. У такий спосіб мінімізуються ризики тінізації аграрно-промислового комплексу. Виробник сільськогосподарської продукції отримає персональну можливість реалізувати сільськогосподарську продукцію без зайвих посередників.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є соціально відповідальний аграрно-промисловий бізнес. Інструментом є внесення змін до Податкового кодексу. Зокрема, суб'єкт сільськогосподарської діяльності сплачує податки за місцем ведення бізнесу, а не реєстрації фізичної/юридичної особи. На практиці сільгоспвиробник податки має сплачувати до тієї ОТГ, на території якої він орендує, незалежно від місця реєстрації. 50% ПДВ після сплати має повертатися на спецрахунок сільгоспвиробника. На цю суму він купує паливно-мастильні матеріали, засоби захисту рослин, основні мінеральні добрива. Інші 50% має перераховуватися на спецрахунок ОТГ та витратитися на утримання закладів освіти та соціально-культурної сфери села на території, якого сільгоспвиробник обробляє землю. Для тваринництва співвідношення має бути 75% господарству а 25% – на село.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є екологічно та технологічно відповідальний аграрно-промисловий бізнес, а не споживацько-хижацький. Суб'єкт сільськогосподарської діяльності, незалежно від форм землеволодіння/землекористування зобов'язаний дотримуватися державних стандартів агрокультури, сівозмін тощо. Родючість та якість ґрунтів має перевірятися уповноваженими органами державної влади, експертами не рідше одного разу на три роки. За зниження якісних показників застосовувати штрафні санкції аж до позбавлення права оренди. Пестициди, що використовуються сільгоспвиробником, повинні бути зареєстровані в Україні, власник або орендар кожний рік має звітувати про внесення пестицидів та агрохімікатів із обов'язковим наданням підтверджувальних документів про їх купівлю. Продаж має здійснюватися лише продавцями, які мають державну ліцензію на продаж та відповідну інфраструктуру для їх зберігання.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є безвідсоткові кредити, а в окремих випадках – безповоротні кредити: на придбання землі на вторинному ринку земель, на меліорацію, на застосування передових агротехнологій, на розвиток бізнесу на селі, будівництва, здобуття освіти, отримання медичних послуг тощо. Надання селянам державних та комерційних кредитів, насамперед іпотечне кредитування. Такі заходи, по-перше, розширять коло потенційних вітчизняних покупців землі; по-друге, певною мірою сприятимуть відновленню кредитно-фінансової системи; по-третє,

сприятимуть товаризації сільськогосподарського виробництва на засадах новітніх технологій. Водночас кредитування має бути розумним, таким, що стимулює до розвитку, а не розбещує сільськогосподарського виробника.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є розвиток сільськогосподарської кооперації: споживча, кредитна, переробна тощо. Сільськогосподарська кооперація – дієва і пріоритетна форма господарської активності у сільському господарстві. Однією з форм є МТС, сервісне обслуговування сільськогосподарської техніки тощо.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є стимулювання розвитку одноосібних, кооперативних, колективних господарств шляхом залучення внутрішніх і зовнішніх інвестицій, податкових пільг, правової охорони державою аграрного бізнесу і землеволодіння/землекористування тощо. Насамперед створення правового поля, яке б унеможливило рейдерство, недобросовісні орендні відносини тощо.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є створення сприятливих умов для розвитку дрібної та середньої сільськогосподарської промисловості. Перехід від сировинної моделі АПК до товарної з повним циклом. Розвиток транспортної інфраструктури: колії, водний транспорт, автоперевезення. Розвиток мережі зберігаючих і переробних підприємств: елеватори, млини, консервні м'ясо-молочні тощо середньопотужні комплекси.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є розвиток соціокультурної сфери: освітньо-культурні заклади на селі, сучасні медичні заклади, надання всього спектру сучасних медичних послуг тощо.

Базовою ідеологією аграристської за змістом аграрної політики є заходи з омолодження села, стабілізації демографічної ситуації на селі, започаткування її позитивної динаміки. Підготовка кадрів для АПК, соціально-економічні стимули до працевлаштування в АПК. Заходи з реалізації програми «Повернення робочих рук в Україну». Виїжджають за кращими умовами оплати праці, соціально-побутовими умовами, перспективами тощо. Їх наявність в українському АПК зупинить відтік молоді, зупинить демографічний спад, сприятиме омолодженню села.

Висновки. Отже, засадничі принципи українського аграризму періоду Української революції 1917 – 1921 рр. цілком придатні для сучасної аграрної політики. Їх реалізація у XXI ст. сприятиме внутрішній суб'єктивності України, становленню високотехнологічного національного сільгоспвиробника.

Подяка. Автори статті щиро вдячні всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Список використаної літератури та джерел:

1. Josef Harna. Materiály k politickým, hospodářským a sociálním dějinám Československa v letech 1918-1929. / Spoluautoři: Zdeněk Deyl, Vlastislav Lacina. Praha : Ústav československých a světových dějin CSAV, 1981. S.101-108.
2. Корновенко С., Земзюліна Н. Революційні потрясіння початку XX ст.: аграрне законодавство країн Центральної та Південно-східної Європи. *Український селянин*. 2018. Вип.19. С. 45 – 49.
3. Корновенко С. Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 83 – 94.
4. Галушко К. «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*. 2000. № 2. С. 164 – 200
5. Скоропадський П. Спогади. Київ : Філадельфія, 1995. 493 с.
6. Kornovenko S., Pasichna Y. Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Український селянин*. 2019. Вип. 22. С. 24–29.

References:

1. Josef, H. (1981). Materiály k politickým, hospodářským a sociálním dějinám Československa v letech 1918-1929. Praha : Ústav československých a světových dějin CSAV. [in English]
2. Kornovenko, S. & Zemziulina, N. (2018). Revoliutsiini potriasinnia pochatku KhKh st.: ahrarne zakonodavstvo krain Tsentralnoi ta Pivdenno-skhidnoi Yevropy. [Revoliutsiini potriasinnia pochatku KhKh st.: ahrarne zakonodavstvo krain Tsentralnoi ta Pivdenno-skhidnoi Yevropy]. *Ukrainskyi selianyn*, 19, 45 – 49. [in Ukrainian].
3. Kornovenko, S. (2017). Subiektivnyi skladnyk ahrarnoho pyttannia yak odna z peredumov Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. [Subjective component of the agrarian question as one of the preconditions of the Ukrainian revolution of 1917–1921]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 83 – 94. [in Ukrainian].
4. Halushko, K. (2000). «Khlaborobska ideolohiia» V. Lypynskoho u systemi skhidnoieuropeiskoho ahraryzmu. [“Agricultural ideology” V. Lypynsky in the system of Eastern European agrarianism]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 2, 164 – 200. [in Ukrainian].
5. Skoropadskyi, P. (1995). Spohady. [Memories]. Kyiv : Filadelfia. [in Ukrainian].
6. Kornovenko S. & Pasichna Y. (2019). Eastern european agrarianism. Ukrainian intellectual space in the late 19th and early 20th centuries. *Ukrayins'kyi selianyn*, 22. p. 24–29. doi: 10.31651/2413-8142-2020-23-28-30. [in Ukrainian].

Serhii V. Kornovenko

PhD hab. (History), Professor, Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/U-4291-2018>

e-mail: s-kornovenko@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kornovenko, S. (2021). Peculiarities of Application of Revolutionary Agrarianist Experience in Contemporary Ukraine. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 66-70. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kornovenko

PECULIARITIES OF APPLICATION OF REVOLUTIONARY AGRARIANIST EXPERIENCE IN CONTEMPORARY UKRAINE

Abstract. Introduction. *The experience of the events of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 is especially relevant for modern Ukraine. Modern geopolitical transformations, radical changes in the domestic political life of Ukraine, ambitious plans of the government are a chance for our state to restore its full-fledged subjectivity in the international arena, in the domestic life of the country. An effective mechanism of external and internal subjectivization of Ukraine, given the longevity of agricultural culture (in a broad sense), can be agrarian policy, its effective implementation. This implies not only a clear understanding on the part of the state of the essence of agrarian policy, its purpose, stages and mechanisms of implementation.*

The author of the article aims, taking into account the experience of agrarianist transformations of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, to propose a possible ideological model of the latest agrarian transformations, which should concern the peasant-owner with the optimal amount of land tenure/land use for profitable high-tech use.

Results. *The basic ideology of agrarianist by its content agrarian policy is the creation and effective functioning of the State Land Bank. At one time, such an institution was the bank «Ukraine». Its main functions were:*

- 1) valuation of land to be sold;*
- 2) distribution of lands that will be transferred to the bank's land fund;*
- 3) determination of the maximum and minimum sizes of plots that peasants can buy from a bank, etc.*

Conclusion. *Thus, the basic principles of Ukrainian agrarianism of the period of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921 are quite suitable for modern agrarian policy. Their implementation in the 21st century will contribute to the internal subjectivity of Ukraine, the formation of a high-tech national agricultural producer.*

Key words: *agrarianism, Ukrainian agrarianism, peasant revolution, Ukrainian revolution, peasantry.*

Received 25.06.2020

Accepted 15.11.2021

УДК 94:[323.3:63-051]«1917/1921»(045)
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Lozovyi

В. С. Лозовий

доктор історичних наук, професор, головний консультант,
Національний інститут стратегічних досліджень, Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>
e-mail: lozovyi_v@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Лозовий В. С. Політична культура селянства в контексті революційних та державотворчих процесів у 1917-1921 рр. *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 71-77. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Lozovyi

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА СЕЛЯНСТВА В КОНТЕКСТІ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ У 1917–1921 РР.

Анотація. *Мета статті* полягає у тому, щоб дослідити, яким чином революційні та державотворчі процеси періоду 1917-1921 рр. детермінувалися домінантами політичної культури українського сільського соціуму. Основними завданнями статті є висвітлення та аналіз особливостей політичної свідомості селянства та обумовлених цими особливостями форм соціальної поведінки селян і їх боротьби за реалізацію своїх соціально-політичних ідеалів, які об'єктивно впливали на процеси державного будівництва революційної доби 1917-1921 рр. **Висновки.** Автором з'ясовано, яким чином революційні та державотворчі процеси періоду Української революції 1917–1921 рр. детермінувалися домінантними рисами політичної культури українського селянства. Висвітлено та проаналізовано особливості політичної свідомості селянства та зумовлених цими особливостями форм соціальної поведінки селян, які об'єктивно впливали на процеси державного будівництва революційної доби 1917–1921 рр. У статті зазначено, що політична культура селян тісно пов'язувалася з громадсько-вічовими, козацькими за духом уявленнями про державу та владу, які відзначалися егалітаризмом та демократизмом. Однак, це була демократія традиційного суспільства з патріархальними вічовими елементами, яка орієнтувалася не на відтворення всієї державно-суспільної вертикалі влади, а спрямовувалася переважно на нижній, сільський рівень адміністративно-територіального поділу. Демократичне самоврядування розумілося селянам, як самоврядування сільської громади у вигляді сходу, як втілення народовладдя у формі Рад. Тип народовладдя, що бачився селянами як система відносин, оснований на участі у прийнятті рішень усіма представниками сільської громади або делегованими нею особами, можна кваліфікувати як аграрну демократію.

Ключові слова: політична культура, Українська революція 1917–1921 рр., селянство, земля, влада, революційні та державотворчі процеси.

Постановка проблеми. Величезна роль Української революції 1917-1921 рр. у вітчизняній історії та вплив на сучасність актуалізує всебічне вивчення різних її аспектів, зокрема політичної культури, змісту уявлень та дій українського селянства у період найбільших соціально-політичних трансформацій та конфліктів. Важко не погодитися, що саме участь селянства стала найважливішим чинником революції, оскільки багато революційних подій та процесів мали селяноцентричний, аграристський характер і детермінувалися особливостями селянської політичної культури, селянського способу суспільно-політичної дії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історіографії питання політичної культури українського селянства у революційний період 1917–1921 рр. недостатньо розроблені. У контексті дослідження теми аграризму С. Корновенко розглянув суб'єктний фактор аграрного питання як одну з передумов революційних подій 1917–1921 рр. Автор зробив висновок, що на авансцені історії з'явився новий активний суспільно-політичний суб'єкт – селянин-ідеоман [1]. Висвітлюючи

«хутірську філософію» П. Куліша, С. Корновенко зазначив, що вона стала фундаментом смислового підґрунтя українського аграризму першої третини ХХ ст., одним із елементів, що впливав на політичну культуру селян [2]. Політичну культуру українців в умовах бездержавності з'ясував Б. Цимбалістий [3]. Окремі аспекти зазначеної теми висвітлено в монографії Л. Нагорної [4]. Взаємозв'язок ментальності та політичної культури української нації простежив О. Рудакевич [5]. Однак у запропонованому формулюванні зазначена проблема не вирішувалася.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити, яким чином революційні та державотворчі процеси періоду 1917–1921 рр. детермінувалися домінантними політичної культури українського сільського соціуму. Основними завданнями статті є висвітлення та аналіз особливостей політичної свідомості селянства та обумовлених цими особливостями форм соціальної поведінки селян і їх боротьби за реалізацію своїх соціально-політичних ідеалів, які об'єктивно впливали на процеси державного будівництва революційної доби 1917–1921 рр.

Методологічно основою дослідження є соціокультурний підхід, який дозволяє пояснити, як політична культура українського селянства визначала суспільно-політичні процеси у 1917–1921 рр.

У роботі ми розуміємо селянську політичну культуру як інтегральну характеристику життєорієнтованих цінностей селянина – суб'єкта революційного соціально-політичного процесу і яка фіксує рівень розвитку його політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки.

Виклад основного матеріалу. Протягом століть селянство домінувало в соціальній структурі українського суспільства і вважалося носієм національної ідентичності. Селянський фактор посідав провідне місце у рефлексіях та концепціях українських громадсько-політичних діячів XIX – початку XX століть. Інтелігенцією постулювалася думка про особливу моральність та роль селянства, яке ототожнювалося з народними трудовими масами. Мріючи про справедливе, вільне суспільство, П. Куліш, М. Драгоманов, С. Подолинський, як і більшість тогочасної української інтелігенції, свої погляди звертали на селянство, на сільську громаду, вбачаючи в ній силу, здатну здійснити корінні соціально-політичні перетворення в українському суспільстві [6, 193]. Концепцію українського селянства як єдиного носія ідеї «народу» розвинув у своїх працях М. Грушевський. У період Української революції 1917–1921 рр., констатуючи, що буржуазія та пролетаріат не можуть бути соціальною базою українського державотворення, М. Грушевський стверджував, що «соціальне й державне будівництво» в Україні повинно мати «своєю підставою інтереси трудового селянства» [7, 37]. У революційну добу лідери національно-визвольного руху особливо акцентували увагу на безбуржуазності українського народу і тим рівняли інтереси селянського «трудящого люду» та українства, пов'язували національне та соціальне визволення. Таким чином, українці з елітних груп суспільства (нібито не з народу) відсікалися від участі в процесі державного будівництва.

Незважаючи на індустріалізацію, модернізаційні процеси, значна частина селянства перебувала в системі відносин аграрно-традиційного суспільства. У традиційній свідомості селян світ ділився на дві частини: зрозумілий та близький (село і навколо) сільський світ, соціальним уособленнями якого були сільська громада, сход, староста і «велике суспільство», яке пов'язувалося з містом, державою, владою, бюрократією, податками. Простір політико-адміністративних, соціально-економічних контактів селянства здебільшого не сягав далі свого повіту.

Будучи переважно селянським народом із низьким представництвом у містах [8, 52–56], українці чужорідності іншонаціонального міста протиставляли природність сільського життя. Важливим елементом свідомості українців була праця на землі, значна частина якої перебувала у власності поміщиків. Селяни вимагали переділу землі на свою користь. Справедливими вони

вважали дрібну земельну власність або довічне користування. Землі має бути стільки, щоб вона забезпечувала членам сім'ї засоби до існування, але не більше, ніж сім'я могла б обробити працею своїх членів. У революційний період цей селянський ідеал намагалася втілювати влада УНР. На дрібну земельну селянську власність робив ставку й гетьман П. Скоропадський.

Ставлення селян до соціальних верств, які не працювали фізично, до так званого «панства», було різко негативним. Містян селяни вважали неробами, які користуються працею хліборобів. Таке становище породило глибокий політичний та етносоціокультурний розкол, значний розрив між різними класово-структурними елементами суспільства – верхами та низами, містом та селом. Відтак соціальні відмінності, що виокремлювали селян з-поміж інших верств суспільства «служили одночасно національним бар'єром між українцями та не українцями» [9, 100]. На суспільно-політичні процеси революційної доби значний вплив мала етносоціокультурна відмінність між містом («великим суспільством») і селом («локальним світом»).

Селянський соціум для вирішення багатьох політичних, соціально-економічних питань звертався до традицій та звичаїв. Для обґрунтування власних вчинків та прав селяни шукали історичний прецедент у діях предків. Відтак світ моделювався за вже відомими зразками. Селяни сприймали стосунки у суспільстві за образом сімейно-громадських зв'язків і часто поширювали це сприйняття не лише на владу, але й на інші форми відносин у суспільстві. Оскільки батько як голова сім'ї уособлював для членів родини владу, справедливість, турботу, через те особливо поважних людей – духовних, політичних, військових провідників – українці називали «Батьком», що символізувало найвищу ступінь поваги. Тому у добу революції ми бачимо «Батько Грушевський», «Батько Махно» та десятки регіональних отаманів-«батьків» як захисників селян від сваволі будь-якої влади.

Селянські моделі владних та соціальних відносин проектувалися як бажаний ідеал на всю систему суспільних відносин. Так, у період революції різні з'їзди, Установчі Збори, Конгрес трудового народу тощо розглядалися селянами як своєрідний великий сход, де делегати вирішують певні питання. На діяльність усіх цих форумів селяни дивилися здебільшого крізь призму вирішення аграрної проблеми. Саме це спонукало селян брати участь у політичних процесах. Так би мовити, «земля» зробила селянина «політиком». І хоч часто соціалістичні політичні партії задавали селянам певний «порядок денний», цей порядок все одно, здебільшого, був суголосний з селянським баченням вирішення проблем.

Важливо відзначити селянське почуття самоповаги і розуміння власної значущості для суспільства. Причиною цієї самоповаги була праця на землі. Селяни виробляли продукти (їжу) без чого люди не могли жити [10, 133]. Особливо своє значення хлібороби відчували під час революції

1917–1921 рр., коли нестача продовольства стала важливою суспільною проблемою.

Чинник тривалої відсутності власної держави сформував ставлення селян до влади. Через домінування у владних структурах та в економіці представників інших національностей, у народних мас утворився стереотип сприйняття держави як апарату чужоземного панування, насильства та експлуатації.

Протягом століть серед селянства утвердилися уявлення про справедливий суспільний лад, який пов'язувався з поняттями «Землі і волі». У патріархально-традиційному розумінні селянина це означало мати свою ділянку для занять сільським господарством, достатню для того, щоб прогодувати родину (земля), і жити без втручання та визиску держави та панів (воля).

До початку ХХ століття селянство фактично не брало участі у політичному житті Російської держави. Але вже під час революційних подій 1902–1905 рр. селяни набувають певного досвіду політичної діяльності. Формуються елементи політичної культури, в основі якої була система політичних та соціально-економічних ідеалів, цінностей і орієнтацій, вироблених хліборобами. Політичні домагання хліборобів висловив безпартійний селянин Семенов у своєму виступі на засіданні II-ї Державної Думи в 1907 р. Він зазначив, що народ послав його вимагати «Землі і волі» та повної громадянської свободи. [11, 328]. Важливою для селянської свідомості була категорія справедливості. Вона мала на увазі передусім рівність: в економічній сфері – рівний доступ до користування землею всіх, хто обробляє її власною працею, а в політичній – участь трудящих у формуванні владних структур. Соціально-політичний вимір селянського прагнення справедливості та рівності сконцентровано у формулі «Україна без хлопа і пана», втілення якої декларували селянські зібрання у 1917–1921 рр. [12].

С. Корновенко стверджує, що напередодні Української революції 1917–1921 рр. селяни усвідомили себе як окремішню спільноту тогочасного соціокультурного простору. Об'єднавчою цінністю була ідея розподілу землі на «справедливих» засадах [1, 94]. Справді, після повалення самодержавства село політизувалося. Проводилися численні українські віча, зібрання, маніфестації. Політична культура українського селянства продовжувала формуватися шляхом його участі у революційних політичних інституціях: громадських комітетах, волосних земських зібраннях, Радах селянських депутатів, тощо. Засновані на засадах революційної демократії регіональні селянські з'їзди, сільські комітети, волосні сходи та зібрання скликалися часто і охоплювали широкий загал сільського населення. Беручи участь у їх роботі, селянські активісти проходили добру школу політичної діяльності. Беручи до уваги свідомісну засаду селянства, що влада перейшла до народу і втілювати її повинен сам народ через свої органи, на згаданих з'їздах формулювалися політичні та соціально-економічні домагання народних мас. Селянство дійсно відчувало, що без його участі неможливо вирішення більшості су-

спільних проблем. З регіонів повідомляли, що в багатьох організаційних справах повіту «завше натрапиш на селян» [13, 497]. Першочерговість вирішення аграрної проблеми для селянства визначало й політичне домінування на селі партій, які декларували кардинальне вирішення аграрного питання за близькими до хліборобських ідеалів зразками. Розгляд політики партій крізь призму аграрного питання призводив до того, що селяни взагалі не сприймали партії, які наполягали на передачі землі за викуп, оскільки вважали, що по-справедливості земля повинна перейти до них безкоштовно [14, 17].

Зважаючи на нівеляцію царизмом національної свідомості після Люгнєвої революції 1917 р. відбувався процес української самоідентифікації селянства, що відповідно спонукало до підтримки національно-політичних вимог. Тому не дивно, що, порівняно з попередніми часами, з місць надходили повідомлення про зростання національно-політичної свідомості народу. Щоб українці самі вирішували проблеми України селянські депутати закликали: «Центральна Рада мусить взяти владу в свої руки, бо інакше ми самі її заберемо» [15, 3].

Після падіння російської монархії для створення нових структур із історичної пам'яті селянства був почерпнутий козацький політичний ідеал. Побудований на демократії прямої дії, де всі мають рівні права, де влада обиралася на загальному зібранні [16, 47, 56], цей ідеал глибоко засів у селянській свідомості, оскільки був уособленням народовладдя, широкої демократії, загальної рівності. Козацьку тематику для залучення селянства та побудови держави використовували уряди усіх форм української державності. Однак, базуючись на цінності козацької волі [17, 190], в селянському розумінні волі від впливу держави, а також домінуванні звичаєвого права, тобто права, за яким суспільні відносини регулювала громада, згідно місцевих звичаїв та правил, а не державні юридичні акти, він ніс в собі певні анархічні тенденції. З місць надходили повідомлення, що «Вільний козак, той же селянин, забезпечений зброєю, закликаний, на його думку, захищати інтереси народу» та констатувалися часті випадки відмови виконувати розпорядження влади, оскільки це розпорядження «йде проти волі народу» [18, 30]. У період Директорії УНР поширилася «Отаманщина», коли місцеві отамани з загонами, які називалися козацькими, не підкоряючись державним органам, здійснювали свою владу на контрольованій території. Водночас, широкий селянський повстанський рух також здебільшого базувався на козацьких традиціях і формування численних загонів продемонструвало можливості самоорганізації селянства у боротьбі за свої інтереси. За політичною спрямованістю здебільшого ці формування були прихильниками лівих ідеологічних течій.

Революція дала значний поштовх розвитку кооперативного руху. Так, вже у 1918 р. на Наддніпрянщині діяло до 18 тисяч кооперативних товариств, що охоплювали 60 % населення [19, 55]. Кооперативний рух був важливим чинником господарського, культурного політичного

піднесення українського селянства та сприяв самоорганізації та реалізації власних інтересів.

На підставі своєї традиційної системи цінностей у період революції 1917–1921 рр. селянство отримало можливість втілювати своє розуміння політичних та суспільних відносин. Моральні імперативи селянства стали ідеологічним обґрунтуванням його політичних та соціально-економічних вимог. Селяни сприймали демократію лише у її класовому вимірі. Так званий «трудоий принцип», за яким кожен заслуговує на свою частку майна відповідно до внесеної праці, був засадничим для української селянської економічної та політичної культури. Категорія «праці» як найвища моральна цінність хліборобів [20, 22-23] зумовила й політичне домагання передачі усєї влади трудящим класам, вимоги позбавити виборчих прав буржуазні верстви. Таку політику вже декларувала Центральна Рада, а втілення вона набула в ідеї «трудої демократії» у період Директорії.

Традиційна культура селян, складовою якої була патріархально-локальна свідомість, впливала й на політичну культуру. Після революції спостерігається тяжіння до «своїх», тобто класових владних структур. Тому селянство активно підтримало створення органів влади в формі Рад, оскільки вони асоціювалися з українськими історичними формами народовладдя – вічем та козацькою Радою [21, 167]. Селяни розглядали Ради як спадкоємців станово-патріархальної самоврядної традиції у вигляді сходу. Надалі Центральна Рада пішла назустріч побажанням численних селянських форумів і перейменувала місцеві земські зібрання та управи в народні Ради та народні управи. Водночас, масово створювалися Ради селянських депутатів як антипод загальнодемократичних народних Рад.

Ідеологема «Земля і воля» мала для селянства величезну притягальну силу. Водночас політична свідомість селянства була конроверсійною. Селянство жило, так би мовити, в двох політичних площинах. Землю селяни хотіли отримати у приватну власність, але на своїх з'їздах під тиском соціалістів здебільшого голосували за соціалізацію землі. Під впливом українських партій на своїх форумах поняття «воля» селяни трактували, як модерну державно-політичну категорію і голосували за постанову «демократичної (народної) республіки» [22]. Однак, серед досить широкого загалу селянства «воля» мала архаїчний вимір і розглядалася, як втілення існування сільської громади без впливу держави. Про це свідчить масове невиконання розпоряджень вищих владних структур, виступи проти місцевих представників влади, ухвали сходів про усунення державних судових та правоохоронних органів з сіл тощо. За таких умов важко було сформувати дієві владні структури держави.

Хліборобська праця обмежувала соціальну мобільність селян, тісно прив'язувала їх до свого села, свого повіту. Під час революції й так незначна територія політико-соціокультурних контактів селянства поступово звужувалася. Селянському ізоляціонізму сприяли економічні та політичні

чинники. Всеохоплююча економічна криза згорнула процеси господарського обміну на ринку, відтак для селян не було потреби у підтриманні зв'язків із містом, з іншими місцевостями. Розвал старої владної системи і створення класових організацій селянства, які відстоювали здебільшого його інтереси і часто ігнорували розпорядження вищих адміністративних структур, розірвало вертикаль влади [23], що з'єднувала «великий світ» – місто, державу, з «малим світом» – селом. Здебільшого представники усіх форм державності приходили на село щоб силою забрати продовольство. Усвідомлення причетності до селянського стану, до землеробської праці, протиставлення себе іншим верствам суспільства – сутнісна ознака хліборобської психології, яка зумовила подальшу політичну лінію «ми проти всіх».

Українські революційні діячі, які добре знали селянство, зазначали, що «селянський патріотизм міцний, але дуже вузький, обмежений селом, краєм» [16, 38]. Передусім селяни звертали увагу на місцеві проблеми та інтереси й їх мало цікавили загальнодержавні питання.

На переконання селян, їх спосіб життя пов'язаний з селом та землею, виробництвом продуктів харчування, необхідних для життєдіяльності людини і зумовлені цим сімейні та громадські стосунки і зв'язки є єдино потрібними та самодостатніми. Простота селянської організації, де на загальному сході господарів регулюються відносини в громаді, протиставлялася владним органам держави, які прибували з міста, керували громадою та визискували її через податки. Відповідно, місто та держава, які не були безпосередньо пов'язаними з системою відтворення продуктів для життя, вважалися непотрібними. Тому селяни прагнули позбутися впливу державних органів та міста, щоб вільно зажити у своєму селянському світі згідно з власними засадами і цінностями. Така установка свідомості (а також економічна розруха та деструкція влади) породили під час революції явище «селянських республік», коли озброєні сільські формування не дозволяли заходити на контрольовану ними територію військовим чи урядовцям різних форм державності. Типовим був приклад Пашковецької республіки на Поділлі, де населення сіл, які мали більше 500 чоловік «озброєного люду» заявило, що «нікого до себе в села не пустять» [24, 2]. Ця риса революційної політичної культури спрямована на аграрно-громадський партикуляризм була досить поширеною серед селянства.

Перша світова війна, присутність на селі солдат значно впливали на політичну культуру селянства, каталізували екстремістські рухи. Під час війни з'явилася велика кількість зброї, фактично кожне село озброїлося і мало власні загони. У соціально-політичних перетвореннях значна роль відводилася насильству. Часто солдати ініціювали розгроми панських маєтків, спиртзаводів, крамниць, вбивства поміщиків та буржуазії у яких брали участь й селяни [13, 819].

Серед політико-культурних стереотипів, що виробилися в селянства в імперській Росії, репресивність влади була важливою складовою її авторитету. Царська влада була законна і насильство сприймалося як легітимне. Влада, яка не могла впливати на громадян шляхом примусу, застосування насильства, для селян не існувала. Демократизуючись, адміністративна система, особливо ж сільського рівня, фактично розвалилася, що призвело до безвладдя. Ні Центральна Рада, ні Директорія, згідно зі своїми політичними засадами, не наважилися широко втілювати репресії проти народних мас, проти трудящих. Відтак починає змінюватися політична психологія селянства: не авторитет і закон, як за царизму, дає право владі на насильство, а навпаки, здатність влади чинити репресії робила її авторитетною і законною. Це і використали більшовики, захопивши владу, нав'язуючи їй легітиміацію шляхом жорстокого насильства.

Висновки. Засади політичної культури українського селянства, сконцентровані у соціально-політичній формулі «Землі і волі», акумулювали в собі селянські ідеали володіння або довічного користування землею, пріоритету трудового начала, свободи, демократичного представництва, рівності, справедливого суспільства.

Політична культура селян тісно пов'язувалася з громадсько-вічовими, козацькими за духом уявленнями про державу та владу, які відзначалися егалітаризмом та демократизмом. Однак, це була демократія традиційного суспільства з патріархальними вічовими елементами, яка орієнтувалася не на відтворення всієї державно-суспільної вертикалі влади, а спрямовувалася переважно на нижній, сільський рівень адміністративно-територіального поділу. Демократичне самоврядування розумілося селянами як самоврядування сільської громади у вигляді сходу, як втілення народовладдя у формі Рад. Тип народовладдя, що бачився селянами як система відносин, заснованих на участі у прийнятті рішень усіма представниками сільської громади або делегованими нею особами, можна кваліфікувати як аграрну демократію.

На селі під час революції почав формуватися новий тип політичної культури, своєрідний симбіоз модерно-політичних та традиційно-політичних цінностей. Дивлячись на політику передусім як на інструмент розв'язання аграрної проблеми, селяни продовжували ділити суспільство і владу на дві частини: верхню – місто, панів, уряд та його адміністративні органи, нижню – село, громаду, сход. Відтак на своїх з'їздах селяни підтримували ідею створення Української держави, з якою пов'язувалася реалізація аграрних перетворень, а на низовому рівні – ігнорували державні інституції та їх розпорядження.

У добу революції 1917-1921 рр. домінували соціалістично-демократичні, класові політичні гасла, що спровокувало посилення антибуржуазних

настроїв, каталізувало рух низів проти верхів. Політична боротьба набула ознак протистояння села та міста, аграрно-традиційного та модерно-індустріального способів буття, за втілення в політичній системі цінностей носіїв тієї чи іншої політичної культури. Політична культура українського селянства мала класовий вимір, відзначалася егалітаризмом і мала «антибуржуазне» спрямування. Оскільки надзвичайно важливими для селянської ментальності та політичної культури був принцип власної «праці, труда», і поняття «народ» розглядалося передусім як «трудоий», українські соціалісти декларували будівництво української державності у формі народної, трудової республіки, у якій лише трудящі будуть мати права. Це не дало можливості вищим шарам українства взяти участь у державотворенні в періоді УНР.

Революційні події в Україні, поглиблення кризових явищ, неспроможність влади реформувати аграрні відносини посилювали серед селянства політико-соціальні орієнтації на становий автономізм. Побутування рис традиційної, егалітаристської, аграрно-локальної свідомості визначило переважання антибюрократичних, антидержавних настроїв. Врешті, ці настрої вилилися в діяльність проти адміністративних органів. Антиетатистська спрямованість політичної культури українського селянства виявлялася в утворенні і функціонуванні локальних сільських владних структур, передусім для унормування місцевого життя, розривом з містом та «великим суспільством».

У процесі суспільно-політичних перетворень селяни дійсно відчували, що можуть відігравати значну роль у політичному житті і втілювати свої інтереси. Це продемонстрували приклади спільного голосування селян на різних форумах, а особливо практики самоорганізації численних загонів самооборони та повстанських формувань. Однак, поряд із позитивними моментами щодо вирішення соціально-політичних проблем, самоорганізація селян часто була спрямована не на організацію та підтримку держави та влади, а проти влади.

Водночас, зважаючи на певні антиетатистські (відсутність протягом століть власної держави і бачення держави як репрезентанта насильства та визиску) та вузьколокальні (переважання інтересів свого села, волості) настанови політичної культури, українське селянство не змогло стати у період революції 1917-1921 рр. соціальною базою побудови держави.

Подяка. Автор статті щиро вдячний всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Стаття містить результати досліджень, проведених за грантом Національного фонду досліджень України «Аграризм: селяноцентричний феномен Української революції 1917 – 1921 рр.» (реєстраційний номер 2020.02/0120).

Список використаної літератури та джерел:

1. Корновенко С. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917-1921 рр. *Український історичний журнал*. 2017. №4. С. 83-94.
2. Корновенко С. Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму. *Український історичний журнал*. 2020. №5. С. 64-76.
3. Цимбалістий Б. Тавро бездержавности. Політична культура українців. Київ: Вид. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. Асоц. українознавців, 1994. 61 с.
4. Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. Київ: Стилос, 1998. 278 с.
5. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації. *Розбудова держави*. 1995. №10. С.26-30.
6. Основи етнодержавознавства: [за ред.Ю.І.Римаренка]. Київ: Либідь. 1997. 656 с.
7. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. Київ: Наукова думка, 1991. 128 с.
8. Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії. *Сучасність*. 1992. №7. С.48-56.
9. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Генеза, 1996. 360 с.
10. Крижанівська О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-50-х рр. XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. №2. С.130-142.
11. Клибанов А. Народная социальная утопия в России. Москва: Наука, 1978. 344 с.
12. *Вісти з Української Центральної Ради*. Травень. 1917. № 60.
13. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. Упоряд.: В.Верстюк (керівник) та ін. Київ: Видавництво імені Олени Теліги. 2003. 1024 с.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф.1327. Оп.1. Спр.76. Арк.17-17 зв.
15. ЦДАВО України . Ф.1115. Оп.1. Спр. 54. Арк. 3, 15.
16. Григорієв Н. Українська національна вдача. Вінніпег: Видання Української видавничої спілки в Канаді, 1941. 62 с.
17. Швецова А. Національний характер як феномен культури. Сімферополь: «Таврія», 1999. 265 с.
18. Державний архів Київської області. Ф. Р-2796. Оп.1. Спр.16. Арк. 30 зв.
19. Фареній І. «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917-1920). Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С.Г., 2014. 164 с.
20. Присяжнюк Ю. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2002. 120 с.
21. Бевз Т. Народовладдя як система українського державотворення (за творчим спадком Н.Григорієва). Події і особистості революційної доби: збірник. Київ: ППІЕНД, 2003. С.164-204.
22. *Вісті Кам'янецького повітового ісполнительного комітета*. 3. 5. 1917. № 2.
23. *Народне слово*. 14. 10. 1917. №40; *Прилуцька думка*. 4. 8. 1917. №3.
24. ЦДАВО України. Ф.538. Оп.1. Спр.107. Арк. 2.

References:

1. Kornovenko, S. (2017) Sub'yektnyy skladnyk ahrarnoho pytannya yak odna z peredumov Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917-1921. [Subjective component of the agrarian question as one of the prerequisites of the Ukrainian revolution of 1917-1921]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. (Ukrainian Historical Journal)*. 4. 83-94. [in Ukrainian]
2. Kornovenko S. (2020) Khutirs'ka filosofiya P.Kulisha: bilya dzherel ukrayins'koho ahraryzmu. [Farm philosophy of P. Kulish: near the sources of Ukrainian agrarianism]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*. 5. 64-76.[in Ukrainian]
3. Tsymbalystyy B. (1994) Tavro bezderzhavnosti. Politychna kul'tura ukrayintsiv. [The brand of statelessness. Political culture of Ukrainians]. Kyiv: Vyd. Vsesvit. Koordynats. Rady ta Resp. Asots. Ukrayinoznavtsiv. [in Ukrainian]
4. Nahorna A. (1998) Politychna kul'tura ukrayins'koho narodu: istorychna perspektyva i suchasni realiyi. [Political culture of the Ukrainian people: historical perspective and modern realities]. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian]
5. Rudakevych O. (1995) Mental'nist' i politychna kul'tura ukrayins'koyi natsiyi. [Mentality and political culture of the Ukrainian nation]. *Rozbudova derzhavy (State building)*.10. 26-30. [in Ukrainian]
6. Osnovy etnoderzhavoznavstva (1997) [Fundamentals of ethnostate studies]: [za red.YU.I.Rymarenka]. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian]
7. Hrushevs'kyi M. (1991) Na porozhi novoyi Ukrayiny: Hadky i mriyi. [On the threshold of a new Ukraine: Misconceptions and dreams]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
8. Kappeler A. (1992) Struktura ukrayins'koho natsional'noho rukhu v Rosiys'koyi imperiyi. [The structure of the Ukrainian national movement in the Russian Empire]. *Suchasnist' (Modernity)*.7. 48-56. [in Ukrainian]
9. Hrytsak Y. (1996) Narys istoriyi Ukrayiny. Formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX-XX st. [Essay on the history of Ukraine. Formation of the modern Ukrainian nation of the XIX-XX centuries]. K.: Geneza. [in Ukrainian]
10. Kryzhaniv's'ka O. (2007) Sotsial'ni nastroyi ta uyavlennya selyan Pravoberezhnoyi Ukrayiny u 20-50-kh rr. XIX st. [Social moods and ideas of the peasants of the Right Bank of Ukraine in the 20-50s of the XIX century]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*. 2. 130-142. [in Ukrainian]
11. Klybanov A. (1978) Narodnaya sotsyal'naya utopya v Rossyy. [People's social utopia in Russia]. Moskva: Nauka. [in Russian]
12. *Visty z Ukrayins'koyi Tsentral'noyi Rady (News from the Ukrainian Central Council)*. (1917). Traven'. May. 60. [in Ukrainian]
13. Ukrayins'kyi natsional'no-vyzvol'nyy rukh. (2003). Berezen'-lystopad 1917 roku. Dokumenty i materialy [Ukrainian national liberation movement. March-November 1917. Documents and materials]. Edited by: V. Verstyuk (manager) and others. Kyiv. Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy (Elena Teliga Publishing House). [in Ukrainian]
14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine – CSAHAAU], Fund 1327, Inventory 1, File 76. Ark.17. [in Ukrainian]
15. CSAHAAU, Fund 1115, Inventory 1, File 54, Ark. 3, 15. [in Ukrainian]
16. Hryhoriyiv N. (1941) Ukrayins'ka natsional'na vdacha. [Ukrainian national character]. Vinnepih: Vydannya Ukrayins'koyi vydavnychoyi spilky v Kanadi. [in Ukrainian]
17. Shvetsova A. (1999) Natsional'nyy kharakter yak fenomen kul'tury. [National character as a cultural phenomenon]. Simferopol': «Tavriya». [in Ukrainian]
18. Derzhavnyy arkhiv Kyivivs'koyi oblasti [State Archives of Kyiv Region]. Fund. R-2796, Inventory 1, File 16. [in Ukrainian]

19. Farenii I. (2014) «Natsional'nyy ukrayins'kyi trest»: spozhyvcha kooperatsiya Ukrainy v roky revolyutsiyi ta hromadyans'koyi viyny (1917-1920). [«National Ukrainian Trust»: consumer cooperation of Ukraine during the revolution and civil war (1917-1920)]. Cherkasy: Vertykal', vydavets' Kandysh S.H. [in Ukrainian]
20. Prsyazhnyuk Yu. (2002) Ukrayins'ke selyanstvo XIX-XX st.: evolyutsiya, mental'nist', tradytsionalizm. [Ukrainian peasantry of the XIX-XX centuries: evolution, mentality, traditionalism]. Cherkasy: «Vidlunnya-Plyus». [in Ukrainian]
21. Bezv T. (2003) Narodovladdya yak systema ukrayins'koho derzhavotvorennya (za tvorchym spadkom N.Hryhoriyeva). Podiyi i osobystosti revolyutsynoyi doby. [Democracy as a system of Ukrainian statehood (according to the creative heritage of N. Grigoriev). Events and personalities of the revolutionary era]: zbirnyk. Kyiv: IPIEND.164-204. [in Ukrainian]
22. *Visti Kam'yanets'koho povitovoho ispolnitel'noho komiteta.* (News of the Kamenets County Executive Committee). (1917). 3. 5. 2. Oct. 14, 1917. №40; 4. 8. 1917. №3.3. 5. 1917. № 2. 23.
23. *Narodnye slovo.* (The people's word). (1917). 14. 10. 40; *Pryluts'ka dumka.* (Prylutsky thought). (1917). 4. 8. 3.
24. CSAHAAU, Fund 538, Inventory 1, File 107. [in Ukrainian]

Vitaliy S. Lozovyi

PhD hab. (History), Professor, chief consultant, National Institute for Strategic Studies, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5057-2838>

e-mail: lozovyi_v@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Lozovy, V. Political culture of the Ukrainian peasantry and the revolutionary process in 1917-1921 in the context of the ideologue of agrarianism. *Ukrainskyi Selianyn.* [Ukrainian peasant], 26, 71-77. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Lozovyi

POLITICAL CULTURE OF THE PEASANT IN THE CONTEXT OF REVOLUTIONARY AND STATE-BUILDING PROCESSES IN 1917-1921

Abstract. Introduction. *The great role of the Ukrainian Revolution of 1917-1921 in national history, its impact on modernity, actualizes a comprehensive study of conscious factors that determined the behavior of the masses, namely political culture, the content of the Ukrainian peasantry in the period of major socio-political transformations and conflicts.*

Purpose. *The aim of the article is to try to find out how the revolutionary and state-building processes of the period 1917-1921 were determined by the dominants of the political culture of Ukrainian rural society. The main objectives of the article are to highlight and analyze the features of the political consciousness of the peasantry and the forms of social behavior of peasants and their struggle for the realization of their socio-political ideals.*

Methods. *The methodological basis of the study is the socio-cultural approach, which allows us to explain how the political culture of the Ukrainian peasantry determined the socio-political processes in 1917-1921.*

Results. *It is determined that the principles of political culture of the Ukrainian peasantry, concentrated in the socio-political formula «Land and Freedom», accumulated peasant ideals of ownership or lifelong use of land, freedom, democratic representation, equality, fair society, priority of labor.*

In the process of socio-political transformations, the peasants really felt that they could play a leading role in political life and embody their interests. This was demonstrated by examples of joint voting of peasants in various forums, and especially the practice of self-organization of numerous self-defense units and insurgent groups. However, along with the positive aspects of solving socio-political problems, the self-organization of the peasants was often directed not against the organization and support of the state and government, but against the government.

Conclusion. *The article notes that the political culture of the peasants was closely connected with the social and veche, Cossack in spirit ideas of the state and power, which were characterized by egalitarianism and democracy. However, it was a democracy of a traditional society with patriarchal veche elements, which was not focused on the reproduction of the entire state and social vertical of power, but focused mainly on the lower, rural level of administrative-territorial division. Democratic self-government was understood by the peasants as self-government of the rural community in the form of the east, as the embodiment of democracy in the form of Soviets. The type of democracy seen by the peasants as a system of relations based on participation in decision-making by all members of the rural community or persons delegated to it can be described as agrarian democracy.*

Key words: *political culture, peasantry, Ukrainian revolution of 1917-1921, land, will, power, revolutionary and state-building processes.*

Received 30.07.2021

Accepted 12.10.2021

Аграрна історія в іменах Agrarian history in names

УДК 378.4:63:929(477.43)“Олійник”
10.31651/2413-8142-2021-26-Kadenyuk

О. С. Каденюк

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри права, професійної і соціально-гуманітарної освіти
Подільський державний аграрно-технічний університет,
м. Кам'янець-Подільський, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2173-6055>
e-mail: akadenyuk@gmail.com

Бібліографічний опис для цитування: Каденюк О. С. Сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського українського університету в особах: Іван Андрійович Олійник. *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 78-82. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kadenyuk

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ОСОБАХ: ІВАН АНДРІЙОВИЧ ОЛІЙНИК

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати організаційну, науково-педагогічну діяльність І. Олійника з упровадження та розвитку вищої сільськогосподарської освіти на Поділлі та створення ефективних форм сільськогосподарського виробництва на рубежі 20-30-х років ХХ століття. Для досягнення цієї мети використано проблемно-пошуковий, хронологічний та системні методи. **Висновки.** На початку ХХ століття Кам'янець-Подільський був одним із міст України, де формувалися національні культурно-освітні осередки, що сприяли пробудженню національної свідомості в Україні в 1917-1921 роках. Революція відкрила великі можливості для розвитку української освіти і культури. У жовтні 1918 р. Кам'янець-Подільському засновано Державний Український університет – перший національний вищий навчальний заклад, який створено власними зусиллями незалежної Української Держави. Через рік при університеті було відкрито сільськогосподарський факультет, при факультеті створено відділи: рослинництва, агрономічний, садівництва і городництва, скотарства. Відкриття факультету мало вагоме значення, в цей час Директорія розпочала аграрну реформу, котра потребувала фахівців із сільськогосподарською освітою. Одним із фундаторів сільськогосподарського факультету при Кам'янець-Подільському Державному Українському університеті був Іван Андрійович Олійник – відомий вчений агроном, перший декан агрономічного факультету Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту. У сучасній історіографії немає спеціальних комплексних досліджень суспільного життя та організаційної діяльності засновників сільськогосподарської освіти на Поділлі. Олійник народився 23 червня 1879 р. у містечку Студенця Ушицького повіту Подільської губернії в селянській сім'ї. У квітні 1919 р. було створено сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського Державного Українського університету. Виникла гостра потреба щодо його фахового забезпечення, адже викладачів, котрі могли б викладати лекції студентам українською мовою і мали необхідний фах, було обмаль. І. Олійник мав тривалий практичний стаж роботи в аграрному секторі й необхідну освіту, тому керівництво університету запросило його до викладання. З приходом радянської влади І. Олійник залишився у Кам'янець-Подільському, став першим деканом агрономічного факультету інституту. Влітку 1930 р. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут було реорганізовано в Інститут технічних культур та Всеукраїнський науково-дослідний інститут птахівництва. І. Олійник почав працювати, але довго викладати йому там не довелося. Каральні органи почали фабрикувати справу української філії «Трудової селянської партії» з центром у Харкові. Він був заарештований місцевими чекістами начебто за «контрреволюційну діяльність» в агрономії й засуджений. Лише 16 вересня 1960 р. рішенням судової колегії у кримінальних справах Верховної ради УРСР справа І. Олійника перервана в зв'язку з недоказовістю обвинувачення і він був реабілітований.

Ключові слова: сільськогосподарська освіта, селянство, біографія, Поділля.

Постановка проблеми. На початку ХХ століття Кам'янець-Подільський був одним із міст України, де формувалися національні культурно-освітні осередки, що сприяли пробудженню національної свідомості в Україні в 1917–1921 роках. Революція відкрила великі можливості для розвитку української освіти і культури. У жовтні 1918 р. у Кам'янець-Подільському засновано Державний Український університет – перший національний заклад вищої освіти, створений власними зусиллями незалежної Української Держави. Через рік в університеті було відкрито сільськогосподарський факультет із

чотирма відділами: рослинництва, агрономічний, садівництва і городництва, скотарства. Відкриття факультету мало вагоме значення, зважаючи на гостру потребу у фахівцях із сільськогосподарською освітою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історичній літературі українського та закордонного походження недостатньо уваги приділено вивченню постатей фундаторів сільськогосподарської освіти на Поділлі, зокрема І. Олійника. У вітчизняній історіографії є незначна кількість праць, в яких

згадується про його громадську діяльність, але вони носять фрагментальний характер [1; 2; 3; 4;].

Мета – проаналізувати організаційну, науково-педагогічну діяльність І. Олійника у впровадженні та розвитку вищої сільськогосподарської освіти на Поділлі та створенні ефективних форм сільськогосподарського виробництва на рубежі 20-30-х років ХХ століття. Для досягнення цієї мети використано проблемно-пошуковий, хронологічний та системний методи.

Виклад основного матеріалу. Одним із фундаторів сільськогосподарського факультету Кам'янець-Подільського державного українського університету був Іван Андрійович Олійник – відомий вчений агроном, перший декан агрономічного факультету.

Він народився 23 червня 1879 р. у містечку Студениця Ушицького повіту Подільської губернії в селянській сім'ї. Батьки змогли дати добру початкову освіту і допитливий юнак по завершенню навчання в школі вступив до Уманської школи хліборобства та садівництва. Це був один із перших аграрних закладів на теренах України. Навчання у школі тривало шість років. У 1900 р. Іван закінчив навчання «по першому розряду», тобто на «відмінно» [5,108].

Після цього працював практикуючим агрономом у різних господарствах Подільської губернії. Коли на Правобережній Україні російським урядом було дозволено діяльність земств, став земським агрономом. Проте на цьому І. Олійник не зупинився. У 1911 р. він вступив до найпрестижнішого вищого аграрного закладу Російської імперії – Московського сільськогосподарського інституту. Навчання у ньому І. Олійник закінчив уже у 1918 р., отримав кваліфікацію «вченого агронома першого розряду». Успішному навчанню не завадила й та обставина, що з вибухом Першої світової війни Іван Андрійович був мобілізований до російської армії, де упродовж кількох років служив молодшим офіцером.

Наприкінці 1918 р. І. Олійник демобілізується з армії, повертається на Поділля і працює агрономом у Подільському губернському земстві. У політичній боротьбі участі не брав, до жодної партії не належав.

У квітні 1919 р. було створено сільськогосподарський факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету. Виникло гостро питання про його фахове забезпечення, адже викладачів, котрі могли б викладати лекції студентам українською мовою і мали необхідний фах, було обмаль. Природно, що Івана Андрійовича, який мав великий практичний стаж роботи в аграрному секторі і необхідну освіту, керівництво університету запросило до викладання. З 30 липня 1919 р. він починає працювати на кафедрі приватного хліборобства лектором із суспільної агрономії й аграрного питання [6, 116]. У січні 1920 р. асистентом цієї кафедри став Юхим Павлович Підкуй-Муха, котрий в період революції працював у земельних установах Подільської губернії, де обіймав різні посади сільськогосподарського

призначення. Доля пізніше зведе його з І. Олійником ще раз за доволі сумних обставин.

У 1919–1920 навчальному році Іван Андрійович був обраний приват-доцентом по загальному хліборобству. Підготував 30 наукових та науково-популярних праць, переважно із суспільної агрономії та хліборобства [7, 108]. Водночас фактично власними зусиллями у березні 1920 р. створив кабінет суспільної агрономії й земельної справи. Поруч із викладанням на факультеті прочитав у лютому 1920 р. для населення міста та навколишніх сіл цикл популярних лекцій із земельної справи.

З приходом радянської влади І. Олійник залишився у Кам'янець-Подільському. У березні 1921 р., після утворення окремого сільськогосподарського інституту (СГІ), став заступником голови Господарчої ради СГІ професора М. Геращенка. Багато зробив для організації навчального процесу та поліпшення матеріальної бази сільськогосподарського інституту [8, 114]. Він став першим деканом агрономічного факультету інституту. Цей факультет він очолював з 1 червня 1921 р. до 20 грудня 1924 р. [9, 182].

У наступні роки Іван Андрійович, будучи провідником кафедри загального хліборобства, викладав такі дисципліни «Хліборобство», «Сільськогосподарське законодавство», «Сільськогосподарська економіка», «Державні і агрокультурні заходи», «Сільськогосподарське рахівництво» [10, 11]. Продовжував активно займатися науковою роботою. У наукових записках Кам'янець-Подільського СГІ були надруковані такі його праці: «Організаційні проблеми селянського господарства Правобережної України» (1924 р.), «Економіка сільського господарства Поділля (1921-1925 рр)» (1925 р.), «Проблема селянських сівозмін на Поділлі» (1927 р.). До речі, остання доповідь була виголошена на агрономічному з'їзді Кам'яниччини і отримала схвалення з боку окружного керівництва, яке ухвалило використати її для практичної діяльності у землевпорядкуванні. Результати багаторічної пошукової роботи І. Олійника були зібрані в «Матеріалах по вивченню економіки сільського господарства Кам'янецької округи», яку окружний земельний відділ видав у 1927 р. Ця ґрунтовна праця, що містить чимало цінних статистичних даних, не втратила своєї актуальності й активно використовується нині істориками, економістами, демографами.

З 1926 р. професор І. Олійник очолює соціально-економічну секцію міського наукового товариства ВУАН, а з 1927 р. – підсекцію сільськогосподарської економіки науково-дослідної кафедри «сільського господарства, економіки та культури Поділля». Плани діяльності секції передбачали дослідження окремих культур та галузей сільськогосподарського економічного значення, землевлаштування селянських громад в округах Поділля, питання сільськогосподарського районування на Поділлі й Південній Волині та інші питання.

У 20-х рр. відомі економісти сільського господарства М. Кондратьєв і О. Чайнов, їх послідовники в Україні І. Коротков, К. Маньковський, К. Коно-

ненко, В. Соловейчик та інші однозначно виступали за збереження і розвиток індивідуального господарства в аграрному секторі. І. Коротков відверто заявив про необхідність всебічної раціоналізації індивідуальних селянських господарств. Цьому, на його думку, могло сприяти поліпшення землевпорядкування, з метою справедливого розподілу землі між усіма категоріями хліборобів, збільшення кредитування сільських господарств, посилення їх зв'язків з ринком, впорядкування ціноутворення. Прихильники І. Короткова вважали, що під час землевпорядкування недоцільно ліквідувати хутори, створені за умов столипінської реформи. Вони вказували, що хутори швидше піддаються кооперуванню. Також активним прихильником кооперування виступав І. Олійник. Він вважав, що сільське господарство може стати високопродуктивним лише на основі створення і розвитку трудових кооперативів. Він розглядав кооперацію як протидію тоталітарному режиму, як форму місцевого самоврядування на основі об'єднання трудових кооперативів в сільськогосподарську громаду. Він був переконаний, що: 1. селянське господарство сімейного типу – первинна структурна одиниця у сільському господарстві. І тільки за наявності економічного інтересу цілком добровільно селяни вступали в будь-які асоціації, зокрема виробничого характеру; 2. кооперація виробників знайшла широке розповсюдження у різних галузях сільського господарства. Практично завершилося формування кооперативних структур на місцевому, регіональному і національному рівнях; 3. покращення і стабілізація продовольчої ситуації, без чого неможливий розвиток промислового виробництва, досягнута завдяки контролю кооперативами сільськогосподарського ринку з наданням переваги економічним стимулам над адміністративним втручанням.

Існуюча організаційна структура сільського господарства радянської України дедалі більше входила в протиріччя з загальною логікою розвитку зростаючої соціалістичної економіки. Командні методи набули поширення у різних галузях народного господарства і тільки сільське господарство з його кооперативами залишалося відносно незалежним і орієнтованим на ринкові відносини. Проблема знову перемістилася з економічної площини в політичну.

На жаль, ці дослідження припинилися навесні 1930 р. унаслідок розформування кафедри. Влітку 1930 р. Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут було реорганізовано в Інститут технічних культур (ІТК) та Всеукраїнський науково-дослідний інститут птахівництва. І. Олійник почав працювати в ІТК, але довго викладати йому там не довелося. Каральні органи почали фабрикувати справу української філії «Трудової селянської партії» з центром у Харкові. За задумом ДПУ УСРР, до її складу начебто входили співробітники сільськогосподарських курсів Наркозему УСРР, вчені-аграрники, досвідчені агрономи. До «керівного ядра» було визначено співробітника сільськогосподарських курсів Наркозему УСРР І. Доленка та ке-

рівника кабінету фінансування Інституту сільськогосподарської економіки А. Дідусенка, а керівником української філії «ТСП» оголосили професора І. Короткова. Чекисти окреслили потенційне коло спротиву суцільної колективізації в УСРР [11, 122].

У 1930 р. ДПУ «виявило» 17 окружних філій «ТСП»: Дніпропетровську, Полтавську, Запорізьку, Криворізьку, Тульчинську, Кам'янець-Подільську, Сумську, Луганську, Ізюмську, Роменську, Артемівську, Старобільську, Маріупольську тощо. Організаторами осередків начебто були керівники та члени місцевих осередків Всеукраїнського агрономічного товариства – агрономи, наукові співробітники сільськогосподарських дослідних станцій, співробітники окружних земвідділів, кооперативних, сільськогосподарських установ. Низові осередки нібито опиралися на «сільські куркулько-повстанські групи».

В обвинувальному вирокі по справі української філії «Трудової селянської партії», яку 5 липня 1931 р. затвердив очільник ДПУ УСРР В. Балицький, йшлося про те, що до складу Кам'янець-Подільської організації входили завідувач відділом землевпорядкування ОЗУ Степан Чернявський, колишній Кам'янець-Подільський агроном, а на момент арешту – співробітник Наркомату земельних справ Юхим Підкуй-Муха, агроном-інструктор Кам'янець-Подільської Районної спілки «Кооптах» Федір Миклашевський та колишній професор СГІ Іван Олійник. Зокрема, Івану Андрійовичу пригадали те, що ще у 1923 р. він був заарештований місцевими чекистами за «контрреволюційну діяльність», але швидко відпущений на свободу. Тепер же його оголосили активним членом міфічної «ТСП», що він проводив «контрреволюційну роботу» в агрономії. Вченого звинуватили у злочинах, передбачених ст.54-7, 54-11 Кримінального кодексу УСРР.

Незважаючи на тиск та тортури, І. Олійник, на відміну від інших підсудних, своєї вини не визнав. Надії заарештованих на розгляд справи в судовому порядку не справдилися. Після закінчення слідства їх відправили відбувати покарання, а про винесені їм Колегією ОДПУ СРСР вироки вони довідалися чи на пересильних пунктах, або прибувши до місця відбуття покарання.

Івана Андрійовича Олійника Колегія ОДПУ постановила вислати на три роки до Казахстану, починаючи час ув'язнення з 18 грудня 1930 р. Разом із ним депортували до Алма-Ати ще 17 заарештованих у цій справі осіб. Потім вченого перевели до м. Чимкент Казахської РСР під нагляд ОДПУ. Там І. Олійника під час свого відрядження до Середньої Азії зустрів колишній студент Кам'янець-Подільського СГІ Василь Гарба. Він у своїх спогадах, написаних в 1970-х роках в еміграції, так згадує свою зустріч з колишнім своїм наставником: «Зустріч наша з І.А. Олійником була блискучо коротка. Як й інші пасажири з потягу, я мчав навипередки, де мав бути бак з гарячою водою... Це ж був єдиний приступний і рятівний в дорозі напій... У такому стані мене спинив мій колишній професор І.А. Олійник. Він мене впізнав, силкувався згадати

моє прізвище. На мене ніби з переляку дивились глибоко запалі... «олійниківські» карі очі... Увесь він був як навошений манекен – явна жертва малярії та фізичного виснаження» [12, 314].

Іван Андрійович відповів своєму колишньому студенту, що він засланий, працює на Чимкентському заводі й дуже мучиться. Потяг рушив далі й Василь залишив І. Олійника на спорожній платформі. Через десятиліття він добре пам'ятав усі деталі цієї сумної й випадкової зустрічі. Іван Андрійович вже тоді був важко хворим і наприкінці 1933 р. помер.

Рішенням судової колегії у кримінальних справах Верховної ради УРСР від 16 вересня 1960 р. справа І. Олійника перервана в зв'язку з недоказаністю обвинувачення і він був реабілітований.

Точна дата смерті вченого до цього часу невідома. У листі до доньки І. Олійника Людмили Іванівни Аскані від 30 січня 1992 р. співробітник УСНБУ С. Самсонюк відзначив, що «Ваш батько був незаконно заарештований 18 грудня 1930 р. Кам'янець-Подільським прикордонним загonom по безпідставному звинуваченні в участі в контрреволюційній так званій «Трудовій селянській партії». Згідно постанови Колегії ОГПУ від 12 вересня 1931 р. був засланий до Казахстану

терміном на три роки. На жаль, відомостей про його подальшу долю ми не маємо» [11, 312].

Висновки. За той невеликий проміжок часу, який припадає на наукову та педагогічну діяльність І. Олійника, можна простежити історію становлення та розвитку сільськогосподарської освіти та науки в Україні.

Завдяки І. Олійнику в Подільському регіоні пропагувалася ідея селянських господарств сімейного типу, які могли б на добровільній основі організовуватися у виробничі, споживчі та ін. асоціації.

З кінця 1920-х рр. стосовно до усіх категорій українського селянства застосовувалися масові репресії, що супроводжувалися експропріацією заможного прошарку селянства і руйнуванням розвинутої системи сільськогосподарської кооперації. Насильницькими методами протягом першої п'ятирічки в Україні було «колективізовано» понад 70% селянських господарств і 80,2% посівних площ [13, 128].

Існуюча організаційна структура сільського господарства радянської України дедалі більше входила в протиріччя з загальною логікою розвитку зростаючої соціалістичної економіки. Командні методи набули поширення у різних галузях народного господарства і освіти.

Список використаної літератури та джерел:

1. Завальнюк О. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. 644 с.
2. Даниленко В. Освіта України в роки національно-демократичної революції (1917-1920): з хроніки подій. Абетка-Нова. Кам'янець-Подільський. 2005. 160 с.
3. Беренштейн Л., Панченко П., Джос Ф. Українське село у 20-90 роках ХХ століття. НАН України; Інститут історії України. Київ. 1998. – 140 с.
4. Каденюк О., Алешенко М., Нестеренко В. Подільський державний аграрно-технічний університет. Хронологія подій. Документи. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2009. 100 с.
5. Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХМО). Ф. 6, оп.1, спр. 122. 220 арк.
6. ДАХМО. Ф.582, оп.2, спр. 40. 56 арк.
7. Наш шлях. 1920. 5 лютого.
8. ДАХМО. Ф.195, оп.1, спр. 9. 180 арк.
9. Баєр М. Науково-дослідча кафедра природи, сільського господарства й культури Поділля при Кам'янець-Подільському СГІ. Записки сільськогосподарського інституту у Кам'янці на Поділлі. Кн 4. 1927. 41 с.
10. Баєр М. Підсумки будівництва Кам'янецького Сільсько-Господарського Інституту та перспективи його розвитку: відбитки з кн. 4-ї «Записок С.-Г. Інституту в Кам'янці на Поділлі». Кам'янець на Поділлі: друкарня імені Леніна, 1927. 41 с.
11. Справа «Української філії Трудової селянської партії». Збірник документів ці матеріалів. К. 2010. 368 с.
12. Гарба Василь. На розпутьях. До історії одного покоління, Нью-Йорк, 1976. 353 с.
13. Каденюк О. Аграрна історія України. Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. 300 с.

References:

1. Zaval'nyuk, O. (2011) Utvorennya i diyal'nist' derzhavny`x ukrayins`ky`x univ`ersytetiv (1917-1921 rr.). [Formation and activity of state Ukrainian universities (1917-1921)] Kam`yanecz`-Podil`s`ky`j: Akxioma. [in Ukrainian].
2. Dany`lenko, V. (2005) Osvita Ukrayiny` v roky` nacional`no-demokraty`chnoyi revolyuciyi (1917-1920): z khroniky` podij. [Education of Ukraine during the years of the national-democratic revolution (1917-1920): from the chronicle of events.] Abetka-Nova. Kam`yanecz`-Podil`s`ky`j. [in Ukrainian]
3. Berenshtejn, L & Panchenko, P. & Dzhos, F. (1998) Ukrayins`ke selo u 20-90 rokax XX stolittya. [Ukrainian village in the 20-90s of the twentieth century] NAN Ukrayiny` ; Insty`tut istoriyi Ukrayiny`. Ky`yiv. [in Ukrainian].
4. Kadenyuk, O., Aleshhenko, M. & Nesterenko, V. (2009) Podil`s`ky`j derzhavny`j agrarno-texnichny`j univ`ersytet. Dokumenty`. Monografiya.[Podolsk State Agrarian Technical University] Kam`yanecz`-Podil`s`ky`j : Abetka. [in Ukrainian].
5. Derzhavny`j arxiv Xmel`ny`cz`koyi oblasti [State Archives of Khmelnytsky Region]. F. 6, op.1, spr. 122. 220 ark. [in Ukrainian].
6. State Archives of Khmelnytsky Region. F.582, op.2, spr. 40. – 56 ark. [in Ukrainian].
7. Nash shlyax. [Our way]. 1920. 5 lyutogo. [in Ukrainian].
8. State Archives of Khmelnytsky Region. F.195, op.1, spr. 9. – 180 ark. [in Ukrainian].
9. Bayer, M. (1927) Naukovo-doslidcha kafedra pry`rody`, sil`s`kogo gospodarstva j kul`tury` Podillya pry` Kam`yanecz`-Podil`s`komu SGI. [Research Department of Nature, Agriculture and Culture of Podillya at Kamyanets Podilsky Agricultural Institute] Zapy`sky`sil`s`kogospodars`kogo insty`tutu u Kam`yaneci na Podilli, 4. [in Ukrainian].

10. Bayer, M. (1927) *Pidsumky`budivny`cztva Kam`yanecz`kogo Sil`s`ko-Gospodars`kogo Insty`tutu ta perspekty`vy` jogo rozvy`tku: vidby`tky` [Zapy`sok S.-G. Insty`tutu v Kam`yanci na Podilli. [Results of the construction of the Kamyanets Agricultural Institute and prospects for its development]. Kam`yanecz` na Podillyu, 1927, 4 [in Ukrainian].*
11. Sprava "Ukrayins`koyi filiyi Trudovoyi selyans`koyi partiyi". (2010) *Zbirny`k dokumentiv materialiv. [The case of the "Ukrainian branch of the Labor Peasant Party." Collection of documents of these materials]. Kyiv. [in Ukrainian].*
12. Garba Vasy`I. (1976) *Na rozputtyax. Do istoriyi odnogo pokolnnya. [At the crossroads. To the history of one generation] N`yu-Jork. [in Ukrainian].*
13. Kadeniuk O. *Ahrarna istoriia Ukrainy [Agrarian history of Ukraine]. Kamianets-Podilskiy: Abetka, 2005. [in Ukrainian].*

Olexander S. Kadenyuk

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Law, Vocational and Social-Humanitarian Education, Podolsk State Agrarian and Technical University, Kamianets-Podilskiy, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2173-6055>

e-mail: akadenyuk@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Kadenyuk, O. Faculty of agriculture at Kamyans-Podilsk Ukrainian University in persons: Ivan Andriyovych Oliynyk. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 78-82. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kadenyuk

FACULTY OF AGRICULTURE AT KAMYANETS-PODILSK UKRAINIAN UNIVERSITY IN PERSONS: IVAN ANDRIYOVYCH OLIYNYK

Abstract. Introduction. *At the beginning of the twentieth century, Kamianets-Podilskiy was one of the cities of Ukraine where national cultural and educational centers were formed, which contributed to the awakening of national consciousness in Ukraine in 1917-1921. The revolution opened up great opportunities for the development of Ukrainian education and culture. In October 1918, the State Ukrainian University was founded in Kamianets-Podilskiy, the first national higher educational institution created by the independent Ukrainian state. A year later, the University opened an agricultural faculty, the faculty created departments: crop, agronomic, horticultural and horticultural, livestock. The opening of the faculty was important, at which time the Directorate began land reform, which required specialists with agricultural education. One of the founders of the Faculty of Agriculture at Kamyanets-Podilsk State Ukrainian University was Ivan Andriyovych Oliynyk - a famous agronomist, the first dean of the Faculty of Agronomy of Kamyanets-Podilsk Agricultural Institute. In modern historiography there are no special comprehensive studies of social life and organizational activities of the founders of agricultural education in Podolia.*

The purpose is to analyze the figure of I. Oliynyk – one of the organizers of agricultural education in Podillya.

The methods of investigation: *problem-searching, historical-comparative, systems thinking, chronological, analysis and synthesis.*

Results. *I. A. Oliynyk was born on June 23, 1879 in the town of Studenytsia, Ushytsya district, Podolsk province, into a peasant family. In April 1919, the Faculty of Agriculture was established at Kamyanets-Podilsk State Ukrainian University. There was an urgent need for his professional support, because there were not enough teachers who could teach lectures to students in the Ukrainian language and had the necessary specialty. I. Oliynyk had extensive practical experience in the agricultural sector and the necessary education, so the university management invited to teach. With the advent of Soviet power I. Oliynyk remained in Kam`Yanka-Podilskiy, became the first dean of the agronomic faculty of the institute. In the summer of 1930, the Kamyanets-Podilsk Agricultural Institute was reorganized into the Institute of Technical Cultures and the All-Ukrainian Research Institute of Poultry. I.A. Oliynyk started working but he didn't have to teach there for a long time. The punitive authorities began to fabricate the case of the Ukrainian branch of the Labor Peasant Party with its center in Kharkiv. He was arrested by local Chekists for allegedly «counter-revolutionary activities» in agronomy and convicted. And only on September 16, 1960, by the decision of the Judicial Board for Criminal Cases of the Verkhovna Rada of the USSR, the case of I.A. Oliynyk was interrupted due to the lack of evidence of the accusation and he was rehabilitated.*

Novelty of the results of the research. *Investigating the history of agricultural education in Ukraine, in particular in Podillya through the figure of Ivan Andreevich Oliynyk traces the general trend of the era, the attitude of political regimes to educators, scientists, public and political figures. Everyone's biography will give an opportunity to recreate their own face in history, and then make a holistic picture of events, time and system.*

Conclusions. *For the short period of time that falls on the scientific and pedagogical activities of I.A. Oliynyk can trace the history of formation and development of agricultural education in Ukraine. The historical period of the 20s-30s of the XX century under the influence of political events and realities of that time formed a system that influenced not only the socio-political relations, but also the personal life of each person.*

Key words: *agricultural education, peasantry, biography, Podillya.*

Received 07.10.2021

Accepted 10.12.2021

УДК 94(470+571)(092):316.334.55»1894/1917»
DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kovalova-Shmaliukh

Н. А. Ковальова

доктор історичних наук, професор кафедри філософії та українознавства,
Український державний хіміко-технологічний університет, м. Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>
ResearcherID: AAZ-3217-2021
e-mail: boriss2002@ukr.net

А. А. Шмалюх

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5117-6642>
ResearcherID: G-5686-2019
e-mail: alena_ustenko@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Ковальова Н. А., Шмалюх А. А. Ставлення імператора Миколи II до селянського питання у Російській імперії (1894–1917 рр.). *Український селянин*. 2021. Вип. 26. С. 83–88. doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kovalova-Shmaliukh

СТАВЛЕННЯ ІМПЕРАТОРА МИКОЛИ II ДО СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1894–1917 РР.)

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні поглядів та напрямів діяльності імператора Миколи II щодо вирішення селянського питання в Російській імперії. **Висновки.** Авторами проаналізовано позицію останнього російського імператора з селянського питання. Визначено такі напрями діяльності імператора, відображені у нарративних джерелах: прийоми дворянських і селянських депутацій, реакція на вияви селянської революції (1902 р., 1905–1906 рр.), ставлення до II Державної Думи, ознайомлення з результатами Століпінської аграрної реформи. Зроблено висновок, що з кінця XIX ст. й до 1917 р. погляди Миколи II зазнали певної еволюції, однак імператор ніколи не ставив питання про примусове відчуження поміщицької землі на користь селян, часто зволював із ухваленням важливих рішень і обстоював потребу проведення поміркованої аграрної реформи. Авторами визначено такі напрями діяльності імператора у селянському питанні, відображені у його «Щоденниках»: прийоми дворянських і селянських депутацій, реакція на вияви селянської революції (1902 р., 1905–1906 рр.), оцінка діяльності II Державної Думи, ознайомлення з результатами Століпінської аграрної реформи. Офіційні прийоми селянських депутацій відбувалися з нагоди релігійних свят, державних заходів (святкування 200-річчя Полтавської битви, 50-річчя селянської реформи, 300-річчя царювання дому Романових), важливих подій для імператорської родини. Селянські виступи 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях не справили помітного впливу на монарха, хоча через рік було відмінено кругову поруку у сільській громаді. Під впливом революції 1905 р. за участі імператора було підписано маніфест про скасування викупних платежів (3 листопада 1905 р.), підготовлено указ про продаж частини удільних земель Селянському земельному банку (12 серпня 1906 р.). Водночас Микола II негативно ставився до ідеї відчуження поміщицької землі, яка активно обговорювалася у II Державній Думі навесні 1907 р., і багато уваги приділяв організації землеустрою і землекористування. Імператор Микола II не реагував на появу «конфлікту інтересів» селян і поміщиків, який потребував нагального вирішення ще на початку XX ст. Імператор був налаштований на помірковану земельну реформу і ніколи не ставив питання про відчуження поміщицької землі і передачу її селянам. «Щоденники» Миколи II містять багато інформації про зустрічі імператора з селянськими депутаціями, однак їх учасниками були волосні старшини і сільські старости, а самі заходи мали офіційний характер і не відображали об'єктивної інформації про настрої селянства. Селянські виступи 1902 р. привернули до себе увагу імператора, а події 1905–1907 рр. викликали болісну реакцію і сприяли початку нової земельної реформи. Однак Микола II уникав афішувати зв'язок між селянськими виступами і зміною державної політики. «Не залякаєте!» – ці слова П. Століпіна, на думку авторів, можуть слугувати характеристикою позиції Миколи II у селянському питанні.

Ключові слова: Микола II, селяни, дворяни / поміщики, селянське питання, селянська революція, Російська імперія.

Постановка проблеми. На межі XIX–XX ст. уряд Російської імперії реалізував політику прискореного розвитку промисловості та підвищення непрямих податків, у державі актуалізувалося дворянське і селянське питання. Дворянство страждало від земельного зубожіння, селяни – від нестачі землі в умовах аграрного перенаселення, високих цін на її оренду, обтяжливого оподаткування. Обидва стани потерпали від правової невладштованості в умовах стихійного розвитку капіталістичних відносин. Погіршення становища дворян спричинило посилення

експлуатації селянства. За рахунок дворянського (поміщицького) землеволодіння прагнули розв'язати селянське питання ліві партії. Так на початку XX ст. склався своєрідний «конфлікт інтересів» різних суспільних станів щодо вибору економічних пріоритетів у розвитку Російської імперії. Зволікання та неефективність запропонованих заходів, зокрема з селянського питання (не вирішувалося ні «по-селянськи», ні власним проектом), зумовили загострення політичної й соціальної боротьби, переростання її у селянську революцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Окремі аспекти, дотичні до теми нашого дослідження, висвітлено у працях вітчизняних та закордонних істориків [1–7]. У центрі уваги науковців перебувають специфіка селянського питання на початку ХХ ст., урядова політика щодо його вирішення, селянські виступи, дворянська проблематика. Маловивченою залишається позиція з селянського питання останнього російського імператора Миколи II, діяльність/бездіяльність якого стала одним із чинників, що сприяв появі та визначав перебіг селянської революції в Російській імперії на початку ХХ ст. (до 1917 р.).

Мета нашого дослідження полягає у з'ясуванні поглядів та напрямів діяльності імператора Миколи II щодо вирішення селянського питання в Російській імперії. Основою джерельної бази дослідження є щоденники імператора, членів його родини, їхнє листування, мемуари тогочасних державних діячів [8–14]. Специфічними рисами щоденників (належать до джерел особового походження) є однотипність подачі матеріалу, інформаційна сухість та висвітлення приватного життя, особистих захоплень автора (цим аспектам присвячено 80 % інформації). Водночас особливу цінність становить реакція імператора на важливі суспільні події, особисте ставлення до селянської проблематики, відсутні в інших видах джерел.

Виклад основного матеріалу. До державних справ Микола II долучився ще за життя батька – імператора Олександра III. Він очолював комітет із боротьби з голодом 1891–1892 рр. і був познайомлений із неоднозначними тенденціями економічного розвитку країни: бурхливою модернізацією на тлі світової аграрної кризи та незавершеності селянської реформи 1861 р. У селянському питанні Микола II підтримав переселенський рух селян на окраїни імперії (Сибір, Далекий Схід тощо) [15, 644]. Лібералізація паспортного законодавства, пільговий залізничний тариф дещо розширили міграційні можливості селян з метою пошуку нових заробітків. Про потребу визначити селянське питання першочерговим для Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. заявляв міністр фінансів С. Вітте. Він так визначив суть селянського питання у листі до імператора (жовтень 1898 р.): невлаштованість і зубожіння селянства зумовлювалися існуванням громади (та земельних переділів), кругової поруки, загальної юрисдикції, земських начальників [13, 526–527]. С. Вітте виступав за підтримку індивідуального селянського землеволодіння і спонукав імператора до здійснення реформ.

Проблеми селянства вивчали «Комісія 16 листопада 1901 р.» та «Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості» (1902–1905 рр.). Ними всебічно проаналізовано стан сільського господарства, однак держава не реалізувала рекомендації, розроблені урядовими комісіями, через ігнорування імперською політичною системою початку ХХ ст. громадської думки [1, 88]. Водночас широкі верстви селянства залишалися необізнаними про наміри та заходи уряду.

Аналіз текстів «Щоденників» дозволяє скласти уявлення про імператора як освічену людину, яка цікавилася історією та культурними подіями: читав наукову та популярну історичну літературу, сприяв діяльності Історичного товариства, охоче відвідував історичні музеї, брав особисту участь в археологічних розкопках. Однак до сфери зацікавлення імператора належали питання, що стосувалися переважно військової історії та правління династії Романових. Під час численних поїздок Микола II відвідував пам'ятні місця, пов'язані з військовими битвами. Військо і флот були для імператора на першому місці серед інших державних завдань. Здійснюючи часті й доволі тривалі закордонні подорожі, імператор переймав усі досягнення технічного прогресу: автомобілі, кіно, телеграф тощо. Імператорська родина володіла яхтами й численними маєтками, зокрема на території Криму. Водночас інтереси широких верств суспільства, які створювали ці матеріальні ресурси, залишалися поза увагою імператора.

«Щоденники» містять обмаль інформації щодо взаємодії імператора з державними органами у справі вирішення селянського питання. Епізодична згадка стосується прийому 10 лютого 1895 р. членів Ради сільського господарства при Міністерстві землеробства [8, 186]. Найбільше інформації присвячено виконанню представницьких функцій монарха: зустрічі з міністрами, дворянськими та селянськими депутаціями, земськими діячами.

Традиційний характер мали відвідини імператором дворянських зібрань, притулків для дітей дворян та інших членів їхніх родин [див., напр.: 8, 286, 426, 529, 723]. На прийом до імператора прибували дворянські депутації з різних регіонів Російської імперії: від польського дворянства (25 жовтня 1901 р.), грузинського (31 січня 1902 р.), петербурзького дворянства (11 березня 1902 р.), Таврійської губернії (разом із головами земських управ, 30 жовтня 1902 р.), Казанської губернії (23 грудня 1902 р.) Херсонської губернії (28 лютого 1903 р.) [8, 626, 645, 651, 691, 700, 715]. І цей перелік не є вичерпним. Ведучи активне світське життя, імператор неодноразово відчував ностальгію за втраченим у пореформений період великосвітським способом життя поміщиків [див., напр.: 8, 278].

Офіційні прийоми селянських депутацій відбувалися з нагоди релігійних свят, державних заходів, важливих подій для імператорської родини. Микола II також зустрічався з селянами під час військових навчань або подорожей країною. Наприклад, під час подорожі до Києва 30 серпня 1911 р. імператор прийняв всіх волосних старшин Південно-Західного краю, а через кілька днів, 5 вересня, зустрівся з селянами Чернігівської губернії [9, 590, 592].

Зустрічі з волосними старшинами були невід'ємним складником важливих державних заходів, як, наприклад, святкування 200-річчя Полтавської битви 26–27 червня 1909 р. [9, 395–396]. З нагоди 50-річчя селянської реформи («звільнення селян») 19 лютого 1911 р. відбулися урочистий молебень, зустріч з волосними старшинами Петербурзької губернії (для них було організовано обід), прийом нащадків діячів 1861 р. та 65 селян –

членів Державної Думи [9, 545]. Зустрічі імператора з волосними старшинами, селянськими делегаціями тривали 23 і 24 лютого 1913 р. під час святкування 300-річчя правління династії Романових [9, 739]. Ці заходи мали офіційно-урочистий характер: селянські інтереси представляли волосні старшини і сільські старости, які дарували цареві хліб, сіль, ікони. Проблеми селян на цих прийомах не обговорювали й об'єктивної інформації про потреби селян та їх настрої ці заходи не відображали.

Подорожуючи країною, імператор звертав увагу на несприятливі природні умови: 16 вересня 1900 р. він занотував у «Щоденнику» про вигорання степу від спеки й відсутність дощу у Катеринославській губернії [8, 557]. Водночас селянські виступи 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях не справили помітного впливу на монарха. 22 квітня 1902 р. Микола II записав у «Щоденнику» про довгу прогулянку у цей «гарний тихий день» та про повернення з Півдня, де «...відбувалися недавно заворушення», міністра внутрішніх справ В. Плеве [8, 658]. 2 травня 1902 р. імператор зустрівся з Д. Сольським, С. Вітте і В. Плеве з питання про відміну кругової поруки, однак ухвалив зачекати з оголошенням про це [8, 660–661]. Кругову поруку було скасовано Законом 12 березня 1903 р.

1 вересня 1902 р., перебуваючи на військових маневрах у Курську, імператор зустрівся з волосними старшинами і сільськими старостами Курської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, Орловської і Воронежської губерній [8, 680]. Він повідомив представникам сільської адміністрації про притягнення до відповідальності учасників бунтів у Полтавській і Харківській губерніях, недопустимість погромів і захоплення чужого майна, потребу підкорятися предводителям дворянства й заробляти своє багатство «чесною працею, бережливістю і життям за заповідями Божими» [16, 1].

Початок революції 1905 р. ознаменувався особистою драмою для Миколи II та його родини – вбивством 4 лютого 1905 р. у Москві дядька, великого князя Сергія Олександровича, рішучого противника конституційних перетворень, якого опозиція звинуватила у силовому придушенні робітничої демонстрації у Петрограді. Це вбивство імператор охарактеризував як «жахливий злочин» [9, 19, 84–85]. Великим потрясінням для Миколи II стали наступні події, зокрема виступи на флоті. Імператорська родина відчула на собі всі негаразди страйку залізничників: з 12 до 23 жовтня 1905 р. відвідувачі царської резиденції у Петергофі змушені були добиратися з Петербурга водним шляхом (29 км) [9, 64–65, 101].

Психологічно найскладнішим періодом для імператора стали дні редагування і підписання Маніфесту – 14–17 жовтня 1905 р. [14, 11–17, 26–31]. У «Щоденнику» імператора ця подія описана так: «...голова стала важкою, і думки стали плутатися. Боже, допоможи нам, збережи і приміри Росію!». Наступного дня душевний стан імператора поліпшився: рішення було ухвалено і «пережито» [9, 65]. Маніфест 17 жовтня був підписаний під тиском великого князя Миколи Миколайовича та С. Вітте. Неприйняття політичних змін гостро

відчували сам Микола II і, зокрема, його дружина Олександра Федорівна і в подальшому [9, 3–4; 11, 138; 14, 8, 17, 31].

Щодо революційних виступів імператор вживає такі терміни: «заворушення» [9, 15–16], «смута» [9, 19], «бунт» (19 грудня 1905 р.) [9, 76]. Микола II був зорієнтований на силове придушення революційних виступів 1905–1906 рр. Для з'ясування причин селянських виступів та їх припинення до бунтівних губерній було відряджено царських генерал-ад'ютантів, які мали широкі повноваження: залучати військо, здійснювати зміни в місцевій адміністрації, чинити тиск на пресу тощо. Наприкінці 1905 р. у Чернігівській губернії, що була лідером за кількістю розгромлених поміщицьких маєтків, каральні акції щодо селян чинили генерал-ад'ютант Ф. Дубасов і генерал-майор М. Рудов [17, 183–186, 189]. На початку 1906 р. на Чернігівщину було відряджено генерал-ад'ютанта О. Пантелеева, який доволі об'єктивно охарактеризував причини селянських виступів [див.: 17, 187–192]. У Саратовській губернії репресії проти селян спричинили вбивство есерами 22 листопада 1905 р. генерал-ад'ютанта В. Сахарова [9, 71, 105].

Перший крок, здійснений імператором у вирішенні селянського питання, занотований у «Щоденнику», – засідання 3 листопада 1905 р. Ради Міністрів і підписання маніфесту про скасування викупних платежів. Також обговорювалися заходи щодо інтенсифікації діяльності Селянського банку з купівлі землі [9, 68, 103–104]. Отже, на державному рівні постало питання про нову аграрну реформу.

Свій внесок у її здійснення імператорська родина зробила влітку 1906 р. 30 липня імператор зустрівся з п'ятьма членами родини для обговорення питання про продаж частини удільних земель (належали імператорській родині). 9 серпня до наради долучилися міністри. Ці зустрічі відбувалися напередодні підготовки указу від 12 серпня 1906 р. про продаж частини удільних земель Селянському земельному банку [9, 145, 147, 182]. Згадки про підписання указу 12 серпня 1906 р. у «Щоденнику» імператора немає, натомість там є нотатки про вибух у будинку Столипіна, який стався цього ж дня [9, 148].

З початком виборчої кампанії до I Державної Думи (закон про вибори був опублікований 11 грудня 1905 р.) Микола II приймає дворянські депутації та представників монархічних партій: голову «Союзу руського народу» О. Дубровіна (15 січня 1906 р.), депутації тамбовського і тульського дворянства (2 лютого 1906 р.), депутації нижньгородського і катеринославського дворянства (1 березня 1906 р.) [9, 109, 112, 117]. У цей же час відбуваються зустрічі з селянськими представниками: 18 січня 1906 р. імператора відвідала депутація Щигровського повіту Курської губернії (17 селян) на чолі з повітовим предводителем дворянства (основним мотивом зустрічі було нагадати селянам про недоторканість приватної власності [17, 190]), 7 березня 1906 р. – депутація селян Новгородської губернії, 16 березня – кілька депутацій селян [9, 110, 118–119, 175].

Діяльність I–II Державної Думи була дразливим чинником для імператора. Відкрито негативне ставлення Микола II висловив щодо II Думи,

яка розпочала свої засідання 20 лютого 1907 р. Особливе враження на імператора справила «вдала» промова у Думі очільника уряду П. Столипіна (про це свідчить запис від 10 березня 1907 р.) [9, 194]. Виступаючи 6 березня 1907 р. перед членами Думи з характеристикою програми реформ [18, 106–120], П. Столипін висловив позицію Ради Міністрів: «дотримуватися виключно суворої законності...», співпрацювати з метою з'ясування негараздів у земельному питанні. При цьому Державна Дума не мала права «висловлювати уряду несхвалення, засудження і недовіру». На протиурядові випадки Столипін відповів: «Не залякаєте!» [18, 167–169].

Гарячі думські дебати з аграрного питання (можливого відчуження частини поміщицької землі на користь селян) спонукали імператора до спілкування з правими елементами II Думи. 14 квітня 1907 р. Микола II приймає депутації селян-думців, 15 травня 1907 р. – 19 поміщиків-думців, 19 травня – 32 правих членів Думи [9, 200, 206–207]. 12 травня 1907 р. імператора відвідала депутація селян Волинської губернії (17 осіб) і 2 представники Почаївської лаври [9, 206, 263–264]. Саме тут, на Правобережній Україні, розташовувався найчисельніший осередок монархічних організацій.

Радісні емоції Миколи II пов'язані з розпуском II Державної Думи. 3 червня 1907 р. він занотував у «Щоденнику»: «Настрій був так само світлий [як і погода – *Авт.*] з нагоди розпуску Думи» [9, 210]. Наступного дня зауважив: «Слава Богу, вже другий день після розпуску Думи, всюди повний спокій!» [9, 211]. Діяльність III Державної Думи була передбачуваною і контрольованою з боку влади й не приносила сильних душевних потрясінь для імператорської родини.

Багато уваги Микола II приділяв організації землеустрою і землекористування. Він заслуховував доповіді про землевлаштування (29 грудня 1908 р.), спілкувався з фахівцями, зокрема, з учасниками з'їзду з землевлаштування (22 січня 1909 р.), членами землевлаштувальної комісії Таврійської губернії (15 листопада 1911 р.) [9, 349, 357, 362, 609]. Позитивне враження на імператора справили відвідини хутірських господарств 29–30 квітня 1914 р. під час подорожі Півднем України: власники садиб вийшли з громади у 1908 р., інші в 1911 р. і за цей час змогли суттєво поліпшити своє господарство («гарно облаштувалися») [10, 26–27].

З початком Першої світової війни всю увагу імператора було звернено на перебіг воєнних дій, облаштування лазаретів тощо. Селяни у цей час цікавили імператорську родину як жертводавці для потреб фронту. Зокрема, 27 травня 1916 р. депутація 12 волосних старшин Херсонської губернії пожертвувала від селян 600 тис. руб [10, 233]. Труднощі, які в цей час переживали селяни, та загалом економічні проблеми у розвитку країни імператором не фіксувалися. Хоча наростання у січні – лютому 1917 р. продовольчої кризи зумовлювало часті зустрічі міністра землеробства з імператором. В умовах поширення у суспільстві невдоволення імператриця залишалася переконаною у вірності та відданості народу і відкидала потребу будь-яких змін («треба всіх привести до порядку, всіх поставити на своє місце»), а імператор категорично

виступав проти передачі селянам поміщицької землі, у чому монарх намагався переконати великий князь Олександр Михайлович (Сандро) 10 лютого 1917 р. [10, 292, 349–350].

Усі наслідки недалекогоглядного правління й, зокрема, ігнорування інтересів селянства родина Романових відчула після зречення Миколи II. Уже колишній імператор пожалкував про відмову від влади, яка не принесла користі Росії та не вберегла державу від розпаду, перебуваючи на засланні у Тобольську [див.: 12, 103]. У 1917 р. царські маєтності, поміщицькі господарства зазнали погромів у межах всієї колишньої імперії. З численної імператорської родини змогли уникнути фізичної розправи з боку повсталого народу і пізніше виїхати в еміграцію лише ті її представники, які утримувалися під арештом у маєтках у Криму. Втративши панівний статус, землі та все багатство, родина сестри імператора, великої княгині Ксенії Олександрівни планувала у своєму маєтку Ай-Тодор відкрити готель і обслуговувати його своїми силами. Про це вона повідомляла Миколу II у листі від 6 грудня 1917 р. [10, 433–435]. Однак незабаром і таку можливість Романови втратили: більшовики оголосили націоналізацію земель і маєтків. У листі від 16 лютого (1 березня) 1918 р., описуючи утиски з боку службовців маєтку, Ксенія констатувала загострення класової боротьби: «Що найгірше – це та жахлива злість і ненависть, і жага помсти – одного класу проти іншого!» [10, 440–442]. Отже, протистояння між селянами і поміщиками, яке на початку XX ст. мало соціальний характер, переросло у політичну революцію.

Висновки. На підставі вивчення наративних джерел можемо стверджувати, що імператор Микола II не реагував на появу «конфлікту інтересів» селянства і поміщичтва, який потребував нагального вирішення ще на початку XX ст. Імператор був налаштований на помірковану земельну реформу і ніколи не ставив питання про відчуження поміщицької землі і передачу її селянам. «Щоденники» Миколи II містять багато інформації про зустрічі імператора з селянськими депутаціями, однак їх учасниками були волосні старшини і сільські старости, а самі заходи мали офіційний характер і не відображали об'єктивної інформації про настрої селянства.

Селянські виступи 1902 р. привернули до себе увагу імператора, а події 1905–1907 рр. викликали болісну реакцію і сприяли початку нової земельної реформи. Однак Микола II всіляко зволював із ухваленням важливих рішень з селянського питання, уникав афішувати зв'язок між селянськими виступами та зміною державної політики: ці заходи здійснювалися через певний час і без залучення громадськості чи політичних сил, які ініціювали ці перетворення. «Не залякаєте!» – ці слова П. Столипіна, на нашу думку, можуть слугувати характеристикою позиції Миколи II у селянському питанні.

Подяка. Автори статті щиро вдячні всім учасникам редакційної колегії за поради, надані під час дослідження та написання статті.

Фінансування. Автори не отримали жодної фінансової підтримки для проведення досліджень та написання статті.

Список використаної літератури та джерел:

1. Корновенко С., Священко З. Аграрне питання у політичній діяльності С. Ю. Вітте. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2015. 190 с.
2. Корновенко С., Герасименко О. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902–1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.
3. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. Дніпропетровськ : Інновація, 2007. 456 с.
4. Присяжнюк Ю., Горенко Л. Ринкова еволюція аграрних відносин в Україні (друга половина XIX ст. – 1905 р.). *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 88–97.
5. Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.
6. Темірова Н. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк : ДонНУ, 2003. 319 с.
7. Барінова Е. Власть и поместное дворянство России в начале XX века. Самара : Изд-во «Самарский университет», 2002. 364 с.
8. Дневники імператора Николая II (1894–1918). Москва : РОССПЭН, 2011. Т. 1: 1894–1904. 1101 с.
9. Дневники імператора Николая II (1894–1918): в 2 т. Москва : РОССПЭН, 2013. Т. 2: 1905–1918: в 2 ч. Ч. 1: 1905–1913. 824 с.
10. Дневники імператора Николая II (1894–1918): в 2 т. Москва : РОССПЭН, 2013. Т. 2: 1905–1918: в 2 ч. Ч. 2: 1914–1918. 784 с.
11. Письма імператриці Александри Федоровни к імператору Николаю II. Берлін : Слово, 1922. Т. 1. 642 с.
12. Последние дневники імператриці Александри Федоровни Романовой: Февраль 1917 г. – 16 июля 1918 г. Новосибирск : Сиб. хронограф, 1999. 341 с.
13. Вітте С. Воспоминания: в 3-х т. Москва : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. Т. 2 (1894 – октябрь 1905). Царствование Николая II. 639 с.
14. Вітте С. Воспоминания: в 3-х т. Москва : Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. Т. 3 (17 октября 1905 – 1911). Царствование Николая II. 723 с.
15. Шандра В. Микола II. *Енциклопедія історії України*: Т. 6. Київ : Наук. думка, 2009. С. 643–647.
16. Правительственный вестник. 3.09.1902. № 192.
17. Аграрное движение в 1905 г. по отчетам Дубасова и Пантелеева. С предисл. С. М. Дубровского. *Красный архив*. Москва ; Ленинград : Госуд. изд-во, 1925. Т. 4–5 (11–12). С. 182–192.
18. Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Санкт-Петербург : Госуд. типография, 1907. Т. 1. Заседания 1–30 (с 20 февраля по 30 апреля 1907 г.). 2344 стб.

References:

1. Kornovenko, S. & Sviashchenko Z. (2015). Agrarne pytannia u politychnii diialnosti S. Yu. Vitte. [The agriculture issue in S. Yu. Witte's political activity]. Cherkasy : Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
2. Kornovenko, S. & Herasymenko, O. (2017). Selianyn-buntar. Selianska revoliutsiia v Ukraini 1902–1917 rr. [The peasant-rebel. The Peasant revolution in Ukraine in 1902–1917]. Cherkasy : Chabanenko Yu. A. [in Ukrainian].
3. Mykhailiuk, O. (2007). Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy. [The peasantry of Ukraine in early decades of the 20th century: social and cultural processes]. Dnipropetrovsk : Innovatsiia. [in Ukrainian].
4. Prysiazhniuk, Yu. & Horenko, L. (2000). Rynkova evoliutsiia ahrarykh vidnosyn v Ukraini (druga polovyna XX st. – 1905 r.). [Market evolution of agrarian relations in Ukraine (second half of the 19th century – 1905)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. (Ukrainian Historical Journal)*, 5, 88–97. [in Ukrainian].
5. Reient, O. & Serdiuk, O. (2011). Silske hospodarstvo Ukrainy i svitovy prodovolchy rynek (1861–1914 rr.). [Agriculture of Ukraine and the world food market (1861–1914)]. Kyiv : In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Temirova, N. (2003). Pomishchyky Ukrainy v 1861–1917 rr.: sotsialno-ekonomichna evoliutsiia. [Landlords of Ukraine in 1861–1917: social and economic evolution]. Donetsk : DonNU. [in Ukrainian].
7. Barinova, E. (2002). Vlast i pomestnoe dvorianstvo Rossii v nachale XX veka. [The authorities and landed gentry of Russia in early 20th century]. Samara : Izd-vo «Samarskiy universitet». [in Russian].
8. Dnevniky imperatora Nikolaya II (1894–1918). (2011). [The diaries of Emperor Nikolay II (1894–1918)]. Moskva : ROSSPEN, T. 1: 1894–1904. [in Russian].
9. Dnevniky imperatora Nikolaya II (1894–1918): v 2 t. (2013). [The diaries of Emperor Nikolay II (1894–1918)]. Moskva : ROSSPEN, T. 2: 1905–1918. Ch. 1: 1905–1913. [in Russian].
10. Dnevniky imperatora Nikolaya II (1894–1918): v 2 t. (2013). [The diaries of Emperor Nikolay II (1894–1918)]. Moskva : ROSSPEN, T. 2: 1905–1918. Ch. 2: 1914–1918. [in Russian].
11. Pisma imperatritsy Aleksandry Fedorovny k imperatoru Nykolayu II. (1922). [The letters of Empress Alexandra Fedorovna to Emperor Nikolay II]. Berlin : Slovo. T. 1. [in Russian].
12. Poslednie dnevniky imperatritsy Aleksandry Fedorovny Romanovoy: Fevral 1917 h. – 16 iulia 1918 h. (1999). [The last diaries of Empress Alexandra Fedorovna Romanova: February 1917 – July 16, 1918]. Novosibirsk : Syb. Khronohraf. [in Russian].
13. Vitte, S. Vospominaniia: v 3-kh t. (1960). [Memories]. Moskva : Izd-vo sots.-ekon. lit-ry. T. 2 (1894 – oktiabr 1905). Tsarstvovanie Nikolaya II. [in Russian].
14. Vitte, S. Vospominaniia: v 3-kh t. (1960). [Memories]. Moskva : Izd-vo sots.-ekon. lit-ry. T. 2 (17 oktiabria 1905–1911). Tsarstvovanie Nikolaia II. [in Russian].
15. Shandra, V. (2009). Mykola II. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 6. [Mykola II. Encyclopaedia of History of Ukraine: Vol. 6]. Kyiv : Nauk. dumka, 643–647. [in Ukrainian].
16. *Pravitelstvennyi vestnik. (Government Gazette)* (1902), 3. 09, 192. [in Russian].
17. Agrarnoe dvizhenie v 1905 g. po otchetam Dubasova i Panteleyeva. S predisl. S. M. Dubrovskogo. (1925). [Agrarian movement in 1905 in the reports of Dubasov and Panteleev]. *Krasnyy arkhiv. (Red archive)*. Moskva ; Leningrad : Gosud. izd-vo, 4–5 (11–12), 182–192. [in Russian].
18. Gosudarstvennaya дума, vtoroy sozyv, 1907, sessiya vtoraya / Stenograficheskiye otchety. (1907). [State Duma, second convocation, 1907, second session]. Sankt-Peterburg : Gosud. tipografiya, T. 1. Zasedaniya 1–30 (s 20 fevralya po 30 aprelya 1907 g.). [in Russian].

Nataliia A. Kovalova

PhD hab. (History), Professor of Department of Philosophy and Ukrainian Studies SHEI «Ukrainian State University of Chemical Technology», Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6192-9532>
Researcher ID: AAZ-3217-2021
e-mail: boriss2002@ukr.net

Alona A. Shmaliukh

PhD (History), associate professor of World History and Methodology Department, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5117-6642>
Researcher ID: G-5686-2019
e-mail: alena_ustenko@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Kovalova, N. & Shmaliukh, A. The emperor Mykola II's attitude to the peasant issue in the Russian empire (1894–1917). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 26, 83-88. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2021-26-Kovalova-Shmaliukh

THE EMPEROR MYKOLA II'S ATTITUDE TO THE PEASANT ISSUE IN THE RUSSIAN EMPIRE (1894–1917)

Abstract. Introduction. As a result of the fact that the government of the Russian Empire implemented the policy of accelerated industrial development and that indirect taxes increased at the turn of the 19th – 20th centuries, the noble and peasant issue in the state became aggravated. The nobles suffered from the loss of lands, and peasants were deprived of them because of high prices for the land rent and high taxes. The procrastination and ineffectiveness of government measures to resolve the peasant issue resulted in an intensification of political and social struggle, and then its transformation into the peasant revolution.

The historical literature covers in detail the specifics of the peasant issue in early 20th century, government policy to resolve it, peasant demonstrations and the noblemen's problems. The attitude of the last Russian emperor Mykola II to the peasant issue needs comprehensive studying as it can reveal the causes and course of the peasant revolution in the Russian Empire in early 20th century (until 1917).

Purpose. The purpose of this study is to present the emperor Mykola II's views and directions of his activities to resolve the peasant issue in the Russian Empire.

Results. The authors identify main directions of the emperor's activity concerning peasant issue which were reflected in his «Diaries»: methods of noblemen's and peasants' deputations, reaction to the manifestations of the peasant revolution (1902, 1905–1906), evaluation of the Second State Duma and the acquaintance with the results of Stolypin land reform. The official receptions of peasant deputations took place on the occasion of religious holidays, state events (celebration of the 200th anniversary of the Battle of Poltava, the 50th anniversary of peasant reform, the 300th anniversary of Romanov family's reign), important events for the emperor's family etc. Peasant demonstrations in 1902 in Poltava and Kharkiv provinces did not have a significant impact on the monarch; although a year later the collective responsibility in the rural community was abolished. Under the influence of the revolution of 1905 the manifesto on the abolition of redemption payment was signed by the emperor (3 November, 1905) and the decree on the sale of the part of the lands to the Peasant Land Bank was prepared (12 August, 1906). At the same time Mykola II had a negative attitude to the idea of separation of landlords' lands, which was actively discussed in the Second State Duma in the spring of 1907, and paid much attention to the reallocation of land and land management.

Originality. Mykola II's attitudes to the peasant issue in the context of the peasant revolution are studied for the first time.

Conclusion. The emperor Mykola II did not react to the emergence of «conflict of interest» issue among peasants and landowners that needed an urgent solution in the early 20th century. The emperor expected to moderate land reform and never demanded the separation of landed property and its transfer to the peasants. Mykola II's «Diaries» contain a lot of information about the emperor's meetings with peasant deputations consisting of sergeant majors and village chiefs. Besides, such events were official and did not reflect objective information about the mood of the peasantry.

The peasant uprisings of 1902 attracted the emperor's attention, and the events of 1905–1907 provoked a painful reaction and contributed to the beginning of a new land reform. However, Mykola II avoided publicity on the link between peasant demonstrations and changes in the public policy. «Don't threaten!» – these words of P. Stolypin, according to the authors, can serve as a characteristic of Mykola II's attitude to the peasant issue.

Key words: Mykola II, peasants, nobles / landowners, the peasant issue, the peasant revolution, the Russian Empire.

Received 28.09.2021

Accepted 24.11.2021

УДК 94 (477) (08)

У – 45

ISSN 2413-8142 (Print)

ISSN 2788-5364 (Online)

DOI: 10.31651/2413-8142-2021-26

Наукове видання
УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 26
(Збірник наукових праць)

Відповідальна за випуск – *Ю. Г. Пасічна*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси:
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2021. – Вип. 26. – 89 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють широке коло питань із аграрної історії. Авторами статей розкрито різні аспекти з історії селянства, зокрема, проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний поступ селянства на основних етапах еволюції; досліджено роль громадських діячів у житті селянства, внесок учених у розвиток аграрної історії.

Видання збірника наукових праць сприяє ґрунтовному вивченню аграрної історії.

Для науковців, викладачів, аспірантів, здобувачів, студентів, широкого кола фахівців гуманітарного профілю і всіх, хто цікавиться аграрною історією.

Підписано до друку 15.12.2021. Формат 84x108/16. Гарнітура Таймс.

Папір офсет. Ум. друк. арк. 10,2. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:

ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення

до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.

Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com